

Latvijas Universitātes Žurnāls

VĒSTURE

2016

1 (96)

HISTORY

Journal of the University of Latvia

Latvijas Universitātes Žurnāls

VĒSTURE

Journal of the University of Latvia

HISTORY

Latvijas Universitātes Žurnāls

VĒSTURE

2016 1 (96)

Journal of the University of Latvia

HISTORY

Dibinātājs

Latvijas Universitāte

Reģistrācijas numurs 90000076669

Galvenais redaktors **Jānis Taurēns**, *Dr. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes
Vēstures un arheoloģijas nodaļas asociētais profesors

Redkolēģija:

Valdis Blūzma, *Dr. hist.*, Biznesa augstskolas “Turība” Uzņēmējdarbības vadības
fakultātes profesors

Inesis Feldmanis, *Dr. habil. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un
arheoloģijas nodaļas profesors

Ēriks Jēkabsons, *Dr. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas
nodaļas profesors

Valda Kļava, *Dr. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas
nodaļas asociētā profesore, VFF dekāne

Ivars Lācis, *Dr. habil. phys.*, LU Fizikas un matemātikas fakultātes profesors

Egils Levits, *Dr. iur. h. c.*, Eiropas Savienības Tiesas tiesnesis

Aivars Stranga, *Dr. habil. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un
arheoloģijas nodaļas profesors

Jānis Taurēns, *Dr. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas
nodaļas asociētais profesors

Antonijs Zunda, *Dr. habil. hist.*, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un
arheoloģijas nodaļas profesors

Literārā redaktore **Gita Bērziņa**

Angļu valodas tekstu redaktore **Andra Damberga**

Maketu un vāka dizainu veidojusi **Baiba Lazdiņa**

“Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture” ir žurnāla “Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki”
turpinājums.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

Adrese:

“Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture”

LU Vēstures un filozofijas fakultāte

Tel.: + 371 67033825

Aspazijas bulv. 5, Rīga, Latvija, LV-1586

© Latvijas Universitāte, 2016

ISSN 2500-9621

Established by University of Latvia
University of Latvia
Registration No. 90000076669

General Editor **Jānis Taurēns**, *Dr. hist.*, Associate Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy

Editorial Board:

Valdis Blūzma, *Dr. hist.*, Professor, Faculty of Business Administration, Turība University

Inesis Feldmanis, *Dr. habil. hist.*, Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia

Ēriks Jēkabsons, *Dr. hist.*, Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia

Valda Kļava, *Dr. hist.*, Associate Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia, Dean of the Faculty of History and Philosophy

Ivars Lācis, *Dr. habil. phys.*, Professor, Faculty of Physics and Mathematics, University of Latvia

Egils Levits, *Dr. iur. h. c.*, Judge of the European Court of Justice

Aivars Stranga, *Dr. habil. hist.*, Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia

Jānis Taurēns, *Dr. hist.*, Associate Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia

Antonijs Zunda, *Dr. habil. hist.*, Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia

Literary editor **Gita Bērziņa**

English language editor **Andra Damberga**

Layout and cover design **Baiba Lazdiņa**

“Journal of the University of Latvia. History” is a continuation of the journal “History of Latvia. Modern and Contemporary Period”.

In case of reproduction, a permission from the University of Latvia must be obtained. When quoting, the reference to the original publication is mandatory.

Address:

“Journal of the University of Latvia. History”

Faculty of History and Philosophy, University of Latvia

Tel.: + 371 67033825

Aspazijas bulv. 5, Rīga, Republic of Latvia, LV-1586

© University of Latvia, 2016

ISSN 2500-9621

Saturs / Contents

Redakcijas kolēģijas ievads	9
Latvijas Vēsturnieku komisijas 2015. gada 4. decembra konferences “Valstiskuma tapšana Baltijas reģionā (1917–1922)” referāti Reports delivered in conference organised by Commission of Historians of Latvia “Formation of Statehood in the Baltic Region (1917–1922)”, Riga, December 4, 2015	11
Inesis Feldmanis Latviešu pagaidu nacionālās padomes loma Latvijas valstiskuma tapšanā (1917–1918) <i>Role of the Latvian Provisional National Council in Origins of Latvia’s statehood (1917–1918)</i>	13
Uldis Krēsliņš Latviešu politisko partiju veidošanās un loma Latvijas valsts tapšanā un sākuma gados (1917–1922) <i>Formation of Latvian Political Parties and Their Role in Origins of Latvia’s Statehood and Its Initial Period (1917–1922)</i>	18
Raksti Articles	25
Aivars Stranga Darba Centrāles darbība 1939.–1940. gadā <i>Functioning of the Central Labour Office, 1939–1940</i>	27
Didzis Bērziņš Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1944–1948 <i>Social Memory of the Holocaust in the Latvian SSR, 1944–1948</i>	45
Jānis Taurēns Valsts drošības komitejas aģentu kartotēkas publiskošanas mēģinājumi 8. Saeimas periodā (2004–2006) <i>The Attempts of Declassification of Latvian SSR KGB Agent Cards during the 8th Saeima (2004–2006)</i>	74

Kristīne Zaļuma	
Muižu kultūras vērtību aizsardzība Valmieras apriņķī 1919. un 1920. gadā <i>Protection of the Cultural Heritage of Valmiera District Manor Houses in 1919 and 1920</i>	87
Alise Ozola	
Latvijas mūzikas dzīves atspoguļojums Emīla Dārziņa rakstos (1901–1910) <i>Depiction of the Latvian Music Life in the Writings of Emīls Dārziņš (1901–1910)</i>	99
Harijs Tumans	
Maltītes sociālās un politiskās funkcijas Senās Grieķijas sabiedrībā <i>Social and Political Functions of Meals in the Society of Ancient Greece</i>	111
Edvards Seliška	
Dienvidslāvijas diktatora Josipa Broza Tito “Maskavas posms” (1935–1940) – sadarbības problēma ar Kominterni un NKVD: ieskats historiogrāfijā <i>Yugoslav Dictator Josip Broz-Tito’s “Moscow Period” (1935–1940) – Problem in Collaboration with Comintern and People’s Commissariat for Internal Affairs: An Insight into Historiography</i>	123
Roberts Saulītis	
Afrocentrisma fenomens ASV: ideju kontinuitāte mūsdienās un definēšanas problemātika <i>Phenomenon of Afrocentrism in USA: Continuity of Ideas Today and Problems of Definition</i>	137
Toms Zariņš	
Krievijas Federācijas prezidenta Vladimira Putina “pazušana” 2015. gada martā <i>“Disapperance” of the President of Russian Federation Vladimir Putin in March 2015</i>	150
Vēstures avots	
Historical Document	163
Ēriks Jēkabsons	
Stāvoklis Rīgā 1919. gada jūnijā: Lielbritānijas misijas pulkvežleitnanta Harolda Aleksandera ziņojums <i>Situation in Riga in June 1919: Report by Lieutenant-Colonel Harold Alexander, British Military Mission</i>	165

Informācija

Information 183

Kristīne Jarinovska

Pārvarot kolektīvās atmiņas zuduma plīvuru: atskats starptautiskajā zinātniskajā konferencē “Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija” 2015. gada decembrī

Overcoming a Shroud of the Collective Memory Loss: International conference “Control and Repressions of Totalitarian Society: Research of the Documents and Its Methodology”, December 2015, in Retrospect 185

Ziņas par autoriem / About Authors 191

Redakcijas kolēģijas ievads

25 gadi ir liels laika posms atjaunotās Latvijas Republikas vēsturē un tās vēstures zinātnes attīstībā. Tieši tik ilgu laiku žurnālu “Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki” vadīja latviešu vēsturniece un sabiedriskā darbiniece Ļubova Zile. Viņa nodrošināja žurnāla vadību un izdošanu gan valstij kritiskajos 90. gados, kad humanitārajām zinātnēm bija jācīnās par izdzīvošanu, gan nesaudzīgās pasaules ekonomiskās krīzes laikā. 90. gados, laikā, kad vēl nebija daudzu tagad plaukstošu izdevumu, šis žurnāls bija viena no nedaudzajām publicēšanās iespējām Latvijas vēsturniekiem. Ir iznākuši gandrīz 100 žurnāla numuri, kuros publicēti daudzi simti zinātnisku rakstu, recenziju, vēstures avotu. To autori bijuši gan visprominentākie Latvijas vēsturnieki, gan doktoranti un tikko Universitātes solu atstājušie maģistri. Tieši darbs ar doktorantiem vienmēr bijis īpašs žurnāla darbības virziens, daudziem no viņiem dodot iespēju publicēt pirmos zinātniskos rakstus. Protams, 25 gadu laikā kādreizējie doktoranti kļuvuši par autoritātēm vēstures zinātnē.

Pats jēdziens “Latvijas vēsture” ir daudznozīmīgs, tas, protams, ietver ne tikai Latvijas valsts, zemes un tautas vēsturi, bet arī interpretējams kā “vēstures zinātne Latvijā”. Šis duālisms pavēra iespēju žurnālā publicēt arī tādus darbus, kas ne vienmēr bija veltīti jauniešiem un jaunākajiem laikiem un ne vienmēr tikai Latvijai, bet arī Eiropai un citiem mums svarīgiem vienotās pasaules reģioniem. Latvijas vēstures zinātnē vienmēr bijis spēcīgs Latvijas vēstures virziens, kas ir nozīmīgs mūsu sabiedrībai, un būtiska bijusi arī vispārējās vēstures un citu vēstures zinātnes apakšnozaru attīstība.

Nozīmīgs žurnāla darbības virziens bija Latvijas ārpolitikas atspoguļojums. 90. gados žurnālā tika publicētas Latvijas ārlietu ministru runas un raksti, kas tagad jau kļuvuši par Latvijas eiroatlantiskās integrācijas vēstures avotiem. Protams, žurnālā plaši atspoguļoti Latvijas vēsturnieku pētījumi Latvijas ārpolitikas jomā. Latvijas ārpolitika vienmēr bijusi svarīga Latvijas mūsdienu vēstures izpētes problēma, varētu teikt arī – Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēsturnieku zīmols.

Žurnāls ir centies kopt historiogrāfijas kā vēstures zinātnes apakšnozares lauku. Tajā publicētie raksti atspoguļo ne tikai Latvijas vēstures historiogrāfijas, bet arī daudzas vispārējās vēstures historiogrāfijas problēmas. Nav iespējams novērtēt par augstu Ļubovas Ziles nopelnus žurnāla izveidē un attīstībā.

Noslēdzoties šim posmam, mazliet jāpievēršas nākotnes perspektīvām. Jaunais posms žurnāla vēsturē iezīmējas ar būtiskām

izmaiņām. Organizatoriski žurnāla redakcija nonāk Latvijas Universitātes paspārnē. Tas atradīsies LU prorektora izglītības un humanitāro zinātņu jomā profesores Inas Druvietes pakļautībā, par tā kvalitāti un saturu rūpēsies LU Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas mācībspēki. Visas šīs izmaiņas un jauna laikmeta sākums žurnāla vēsturē nosaka arī to, ka žurnālam būs jauns nosaukums. Kopš šī numura tas sauksies "Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture". Šis nosaukums atspoguļo stabilu un ilglaicīgu saistību ar Latvijas Universitāti kā nozīmīgāko Latvijas humanitāro zinātņu, to skaitā Latvijas vēstures zinātnes, centru. Jaunā situācija kopumā paver jaunas iespējas un liek tiekties uz jauniem apvēršņiem. Viens no svarīgākajiem uzdevumiem ir iegūt starptautisku rezonansi un atpazīstamību, piesaistot autorus no ārvalstu universitātēm un zinātniskajām iestādēm.

Žurnāla uzdevums ir turpināt līdzšinējās tradīcijas: atspoguļot politisko vēsturi, tostarp ārpolitikas un drošības politikas vēsturi, publicēt historiogrāfijas apakšnozares pētījumus, veiksmīgi sadarboties ar doktorantiem. Tomēr, tā kā vēstures zinātne Latvijā attīstās, ir jāseko līdzi tās progresam, pievēršoties arī jaunām tēmām – kultūras un sociālajai vēsturei. Žurnālam ir jākonkurē par rakstiem ar citiem godājamiem izdevumiem: "Latvijas Vēstures Institūta Žurnālu", "Latvijas Arhīviem", Latvijas Vēsturnieku komisijas izdevumiem. Latviešu vēsturnieki jau iestaigājuši ceļus arī uz starptautiski nozīmīgiem izdevumiem *Historische Zeitschrift* un *Journal of Baltic Studies*, lielu ieguldījumu viņi sniedz nozīmīgajai gadagrāmatai *Forschungen zur Baltischen Geschichte*. Arī tas ir mūsu izaicinājums.

Būtu jāpaplašina autoru loks: muzejos, arhīvos, valsts pārvaldes iestādēs strādā daudz jaunu un ambiciozu vēsturnieku, kuriem par vēsturi ir sakāms savs vārds. Būtu jāizmanto iespējas, ko dod talantīgu maģistrantūras studentu pētniecības potenciāls. Mūsu plašie kontakti un zinātniskā sadarbība ar Vācijas, Polijas, Lietuvas, Igaunijas, Ziemeļvalstu, pat Balkānu valstu zinātniekiem paver iespēju un vienlaikus nosaka nepieciešamību uzrunāt šos partnerus un piedāvāt iespēju publicēt rakstus par mūsu reģiona vēsturei nozīmīgiem jautājumiem. Šāda sadarbība celtu žurnāla nacionālo un starptautisko prestižu un atpazīstamību. Paldies visiem autoriem, it īpaši jauniešiem, kuri atsaucās redkolēģijas aicinājumam un iesniedza savus rakstus.

Cerībā uz ilggadējo lasītāju uzticību iesākam jauno gadu ar izmaiņām un skatāmiem nākotnē ar pārlicību.

Redakcijas kolēģija

**Latvijas Vēsturnieku komisijas
2015. gada 4. decembra konferences
“Valstiskuma tapšana Baltijas reģionā
(1917–1922)” referāti**

Reports delivered in conference organised
by Commission of Historians of Latvia “Formation of
Statehood in the Baltic Region (1917–1922)”,
Riga, December 4, 2015

Latviešu pagaidu nacionālās padomes loma Latvijas valstiskuma tapšanā (1917–1918)

Role of the Latvian Provisional National Council in Origins of Latvia's statehood (1917–1918)

Inesis Feldmanis, *Dr. habil. hist.*

LZA īstenais loceklis, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors

Cienijamie klātesošie! Dāmas un kungi!

Iesākot savu uzstāšanos, gribētu norādīt, ka ikkatras tautas vēsturē ir īpaši svarīgi notikumi, kas tiek svinīgi pieminēti, sumināti un atzīmēti. Neapšaubāmi, latviešu tautas vēsturē šāds notikums ir Latvijas valsts svinīgā proklamēšana 1918. gada 18. novembrī. Līdz ar to, pats par sevi saprotams, ļoti svarīgi ir arī jautājumi, kas saistīti ar šā ievērojamā notikuma priekšvēsturi. Šajā konkrētajā gadījumā runa ir par to, kā ideja par Latviju kā iespējamu valsti – kā šī ideja, kura radās un izvirzījās 20. gadsimta pirmajos gados, tika realizēta dzīvē, respektīvi, pārvērsta īstenībā.

Latvijas vēstures interesentiem labi zināms, ka sākotnējās ieceres par Latvijas valsti, kuras krietni apsteidza laiku un iespējas, pēc 1905. gada revolūcijas sakāves pārauga prasībā piešķirt Latvijai politisko autonomiju. Tikai 1917. gadā situācija jūtami mainījās un tika pārvarēts atslābums un stingums latviešu politiskā nacionālisma attīstībā. Šo procesu veicināja vismaz trīs faktori. Pirmais – to Rietumu lielvalstu uzmanības centrā, kuras cīnījās Pirmajā pasaules karā pret Vācijas bloka valstīm, no jauna izvirzījās tautu pašnoteikšanās tiesības. Pašnoteikšanās idejai bija tik liels pievilksanas un reizē arī neparasta un neatvairāma valdzinājuma spēks, ka tā kļuva par jaunu politisko evaņģēliju un iekaroja visu Eiropu. Latvija nebija izņēmums.

Otrais faktors. Pirmais pasaules karš, kas Latvijas teritoriju sasniedza 1915. gadā, vācu karaspēkam ieņemot Kurzemi, radīja latviešu tautai milzīgas problēmas, piemēram, masveida bēgļu kustību, bet kāpināja arī tās nacionālo pašapziņu – galvenokārt saistībā ar latviešu strēlnieku bataljonu formēšanu. Strēlnieku vienības bija svarīgs arguments Latvijas nākotnes veidošanā. Ievērojama loma valstiskuma idejas rosināšanā bija arī latviešu bēgļu Centrālajai komitejai un latviešu politiskajai emigrācijai.

Un, beidzot, trešais faktors. Latviešu nacionāli politiskās kustības uzplaukumu jūtami veicināja arī iekšpolitisko notikumu attīstība

Krievijā. 1917. gadā pēc carisma gāšanas un Februāra revolūcijas pasludinātās politiskās tiesības un brīvības nodrošināja latviešiem līdz tam nebijušas politiskās darbības un aktivitātes iespējas. Martā izskanēja arī ideja par Latvijas pilnīgu valstisko neatkarību. Taču šo ideju bija visai grūti, gandrīz neiespējami saklausīt un uztvert tolaik neizsakāmi populārā un nemitīgi skaļi daudzīnātā saukļa “Brīva Latvija brīvā Krievijā!” radītajos decibelos. Arī idejas izvīrītāji nebija plaši pazīstami. Viņi pārstāvēja pavisam nelielo Latvijas neatkarības apvienību.

Īpaši strauji latviešu nacionālā kustība radikalizējās 1917. gada vasarā, kad atklājās, ka pēc Februāra revolūcijas izveidotā Krievijas Pagaidu valdība faktiski neņem vērā latviešu politisko spēku mērenās prasības, kas bija virzītas uz Latvijas politiskās autonomijas nodrošināšanu. Uzticības zudums krievu valdībai noveda pie tā, ka jūlijā un augustā arvien uzstājīgāk tika propagandēta neatkarīgas Latvijas ideja, tiesa, atšķirīgos variantos, jo latviešu pilsonisko sabiedrisko darbinieku un inteliģences vidū populāra bija arī lietuviešu liberālā politiķa Jona Šlūpa ideja par apvienotas latviešu – lietuviešu valsts dibināšanu. Visaktīvāk šo ideju respektīvi šīs idejas popularizēja Latvijas nacionāldemokrātiskā partija, ko martā bija nodibinājusi Maskavas latviešu inteliģences grupa, kuras galvenā tribīne bija avīze “Dzimtenes Atbals”.

Jauns nozīmīgs posms latviešu politiskā nacionālisma kustībā iezīmējās 1917. gada septembrī, kad vāciešu rokās krita Rīga. Krievijas militārās neveiksmes pakāpeniski izgaistināja latviešos cerības par tās uzvaru un nostiprināja viņos pārliecību, ka šo valsti sagaida nevis atjaunošanas process, bet gan totāls iekšējais sabrukums. Daudzus latviešu politiķus satrauca tas, ka Latvija var tikt sadalīta starp Krieviju un Vāciju. Vienīgā izeja viņiem šķita orientācija uz Rietumu demokrātiskajām valstīm, tā

spilgti izteikta kļuva pēc boļševiku organizētā oktobra apvērsuma Krievijā un iesāktajām krievu un vācu sarunām par kara beigšanu. Latviešu pilsonības aprindās sāka dominēt pārliecība, ka tikai Sabiedroto uzvara un proklamēto tautu pašnoteikšanās tiesību īstenošana dzīvē varēs glābt Latviju un latviešus no iznīcības.

Līdz ar Latvijas neatkarības idejas popularitātes straujo pieaugumu latviešu politisko spēku pārstāvji veica arī nepieciešamos priekšdarbus, lai izmantotu jaunās iespējas Latvijas valstiskuma risinājumā un radītu pārstāvniecisku institūciju, kas būtu tiesiska uzstāties latviešu tautas vārdā. Pirmo reizi ideja par to, ka ir jārada kopīgs vispār nacionāls centrs – Latviešu nacionālā padome, kas izstrādātu kopīgas politiskās prasības, izskanēja jau minētās avīzes “Dzimtenes Atbals” redakcijas rakstā “Kas latviešiem būtu jādara” 1917. gada 4. marta numurā. Šis priekšlikums ievadīja jaunu posmu Latvijas vēsturē, ko raksturoja noteikta praktiska darbība, lai tiktu izveidota nacionāla pagaidu valdība. Varam pat teikt, ka iezīmējās attīstība, kas soli pa solim veda uz 1918. gada 18. novembri.

Latvijas vēsturnieki parasti norāda, ka galvenā nozīme Latvijas neatkarības tapšanā bija diviem 1917. gada rudenī izveidotiem politiskiem centriem – Latviešu pagaidu nacionālajai padomei un Demokrātiskajam blokam, kas neatkarīgi viens no otra iestājās par Latvijas politisko neatkarību un atdalīšanos no Krievijas.

Latvijas historiogrāfijā gan ir izteikti atšķirīgi viedokļi par to, kuram no minētajiem politiskajiem centriem bija galvenā loma neatkarīgas valsts izveidē un organizēšanā. Vieni autori īpaši akcentē Demokrātiskā bloka nozīmi un aktivitātes. Piemēram, profesors Aivars Stranga izdevumā “Latvijai topot” publicētajā rakstā norāda, ka Demokrātiskajā blokā nobrieda pārliecība par nepieciešamību proklamēt neatkarīgu Latviju, kad apstākļi to ļaus. Līdzīgu

viedokli pārstāv arī Valters Ščerbinskis. Ievadesejā, kas publicēta grāmatā “1918.–1920. gads Latvijas Republikas Pagaidu valdības sēžu protokolos, notikumos un atmiņās”, viņš raksta, ka svarīgākais faktors neatkarīgas Latvijas valsts proklamēšanā bija Demokrātiskais bloks.

Turpretī citi autori ir pārliecināti, ka nav noliedzama Latviešu pagaidu nacionālās padomes īpašā loma Latvijas valsts izveidē. Vēstures literatūrā ir pārstāvēts arī uzskats, ka abu latviešu politisko centru darbība bija gandrīz vienlīdz nozīmīga un mērķtiecīga, jo tā vai citādi sekmēja to, ka latviešu tautai izdevās kļūt savā ziņā par izredzētu nāciju – nāciju, kurai ir sava nacionāla valsts.

Daļēji piekritot šim uzskatam un principā nenoliedzot abu centru darbības lielo nozīmi un to pozitīvo devumu Latvijas valstiskuma tapšanā, referenta skatījumā tomēr priekšroka būtu dodama Latviešu pagaidu nacionālajai padomei. Atšķirībā no Demokrātiskā centra – nelielas politiķu grupas, kuru veidoja sociāldemokrāti un pilsonisko partiju pārstāvji, kopskaitā vien ap 20, un kura pulcējās vācu okupētajā Rīgā neformālās, privātās sanāksmēs, – nacionālās padomes darbības iespējas vismaz no sākuma bija ievērojami plašākas. Vispirms jau tāpēc, ka padomes galvenie iniciatori, dibinātāji un politiskie vadītāji Voldemārs Zāmuels, Jānis Goldmanis un Zigfrīds Anna Meierovics bija enerģiski, tālredzīgi, dziļi nacionāli un pārliecināti demokrātijas darbinieki, kuri pielika visas pūles, lai nacionālā padome apvienotu visu latviešu tautu – no boļševikiem līdz konservatīvajiem – cīņā par nācijas pašnoteikšanos savā nacionālā valstī.

Latviešu pagaidu nacionālā padome apvienoja gandrīz visas ietekmīgākās latviešu sabiedriskās organizācijas un politiskās partijas. No sadarbības atteicās un padomes darbā nepiedalījās septiņas uzaiņinātās organizācijas, starp kurām bija arī

sociāldemokrātu partija. Kā norāda Miķelis Valters, daudzu vēsturnieku uztverē Latvijas neatkarības idejas pionieris, sociāldemokrāti tobrīd vēl nebija pārdzīvojuši Krievijas revolūcijas reiboni un tādēļ nacionālajā jautājumā neieņēma konsekvētu nostāju. Par to liecina arī Latvijas Sociāldemokrātijas pārstāvja Fēliksa Cielēna izteikumi 1917. gada oktobrī notikušajā apspriedē, kurā pārrunāja jautājumu par nacionālās padomes dibināšanu (Cielēns 1915. gadā izstrādāja vienu no pazīstamākajiem Latvijas politiskās autonomijas projektiem). Viņš atzīmēja, ka pagaidām sociāldemokrātus – maziniekus no nacionālajām pilsoniskajām partijām šķir attieksme pret Krievijas valsti. Sociāldemokrāti gribēja vēl nogaidīt, kamēr būs pilnīgi skaidrs, ir vai nav Krievijā iespējama demokrātiska federatīva republika.

Uznākot uz politiskās skatuves, Latviešu pagaidu nacionālā padome izvērta rosiņu darbību, kas tieši un mērķtiecīgi bija virzīta uz neatkarības izcīnīšanu un valsts veidošanu. Jau savā pirmajā sesijā Valkā 1917. gada 19. novembrī (pēc jaunā stila 2. decembrī) tā sevi nosauca par “topošās Latvijas augstāko iestādi” un uzskatīja, ka līdz Satversmes sapulces sasaukšanai tā ir vienīgā pilntiesīgā latviešu tautas uzskatu paudēja. Ārkārtīgi svarīga bija nacionālās padomes pieņemtā deklarācija “Visiem latviešiem”, kurā bija uzsvērts, ka apvienotā Latvija (Kurzeme, Vidzeme un Latgale) ir autonoma un nedalāma valsts vienība. Lai gan šo atturīgo atzinumu ir pagrūti interpretēt kā neatkarīgas valsts pieteikumu, atsevišķi latviešu autori ir pretējās domās. Piemēram, Ādolf Klīve un Edgars Dunsdorfs ir pārliecināti, ka minētajā deklarācijā skaidri pasludināta brīva un neatkarīga Latvija.

1918. gada 5. (18.) janvārī nacionālās padomes Ārlietu nodaļas priekšsēdētājs Jānis Goldmanis Krievijas Satversmes sapulcē iesniedza paziņojumu, kuru tā uztvēra

un saprata kā Latvijas atdalīšanos no Krievijas, bet 17. (30). janvārī otrajā sesijā nacionālā padome pieņēma lēmumu, kas lika pamatu Latvijas valstij. Lēmumā bija uzsvērts, ka Latvijai jābūt neatkarīgai demokrātiskai republikai. Latviešu vēsturnieks Ādolfs Šilde ir pārliecināts, ka šis lēmums apliecina to, ka Latvija kā valsts eksistēja vēl pirms 1918. gada 18. novembra. Arī Latvijas vēsturnieks Ainārs Lerhis norāda, ka 1918. gada janvārī nacionālā padome pirmo reizi oficiāli izvirzīja prasību par pilnīgi neatkarīgas Latvijas valsts izveidošanu. Tiesa, viņš uzreiz gan atrunājas, ka galīgi tika formulēta un izteikta Latvijas valsts ideja, bet “pati valsts vēl netika pasludināta un Latviešu pagaidu nacionālā padome sevi nedeklarēja par Latvijas valdību”.

Jaunajā situācijā Latviešu pagaidu nacionālā padome lielu uzmanību pievērsta tam, lai panāktu Latvijas atzišanu. Ārlietu nodaļa nekavējoties nodibināja kontaktus ar ārvalstu pārstāvniecībām Petrogradā, plānoja sūtīt uz ārzemēm delegātus, kuri darbotos pie Antantes valdībām un informētu tās par latviešu politiskajiem centieniem, kā arī sagatavotu šo valstu sabiedrisko domu Latvijas starptautiskai atzišanai. Tieši šo aktivitāšu dēļ padomes darbībai rosīgi sekoja līdzī Vācijas sauszemes armijas ģenerālštāba politiskā sekcija, kas no sava aģenta, kurš bija piedalījies padomes darbā, saņēma ziņojumu “Par Latvijas nacionālās padomes 1918. gada 19./20. maija sēdi un delegātu nosūtīšanu darbībai pie naidīgām un neitrālām valdībām”. Ziņojumā bija norādīts, ka visi sēdes dalībnieki bija par brīvas Latvijas izveidi, bet domstarpības izcēlušās par taktiku, veidu, kā sasniegt šo mērķi. Esot izvirzījušās trīs nostādnes. Vieni ierosinājuši cieši saistīties ar Lielbritāniju (izskanējusi pat ideja – Latvija varētu būt daļēji britu protektorāts!), citi turpretī – ar atjaunoto Krieviju (pēc boļševiku varas gāšanas), bet trešo ideāls

bijis pilnīga neatkarība. Pēc aģenta ziņām, rusofilo grupu bagātīgi finansējot no Amerikas, jo Amerikas Savienotās Valstis esot ieinteresētas izveidot stipru Krievijas Federatīvo Republiku, kurai pakļautos arī nomaļas valstis.

Ziņojumā pieminēto Latviešu pagaidu nacionālās padomes delegātu sūtīšana uz ārzemēm izrādījās sarežģīts uzdevums. Tikai 1918. gada jūlijā kā pirmo nacionālās padomes pārstāvi uz Londonu nosūtīja Zigfrīdu Annu Meierovicu. Viņa diplomātiskā akcija Londonā guva negaidītus panākumus. Britu valdība pieņēma viņu kā padomes pilnvaroto pārstāvi un veda ar viņu sarunas. Lai gan Krievijas politiskie emigranti Londonā rosīgi pretdarbojās un mēģināja tās traucēt, Meierovicam izdevās pārliecināt britus par Latvijas valsts nepieciešamību. Izšķirīgs izrādījās britu dziļais naidis pret Vāciju un boļševismu. 1918. gada 23. oktobrī notika divdesmit minūšu ilga saruna starp Lielbritānijas ārlietu ministru Arturu Džeimsu Balfūru un Meierovicu, tās laikā Balfūrs paziņoja, ka britu valdība ir nolēmusi provizoriski atzīt “Latviešu nacionālo padomi par Latvijas valdību”, līdz miera konference galīgi izšķirs Latvijas statusu. Tādējādi nacionālā padome pirmo reizi starptautisko tiesību izpratnē tika atzīta par Latvijas valdību – tas apliecināja nacionālās padomes izvēlētas taktikas un ārpolitiskās orientācijas pareizību. Mazliet vēlāk, 11. novembrī, Balfūrs arī rakstiski apstiprināja, ka Londona Latviešu pagaidu nacionālo padomi atzīst par Latvijas valdību.

Lielbritānijas dotais *de facto* atzinums tomēr nenoveda pie tā, ka nacionālā padome sāktu Latvijā pildīt valdības funkcijas. Neveiksmi cieta arī sarunas par nacionālās padomes un Demokrātiskā bloka apvienošanu. Bloka lideri sāka iestāties par to, ka jāveido jauns latviešu centrālais pārstāvniecības orgāns – Tautas padome, kurā iekļautos arī sociāldemokrāti un nacionālo

minoritāšu delegāti, kas nebija pārstāvēti nacionālajā padomē. Šis ierosinājums arī tika īstenots dzīvē, un 1918. gada 17. novembrī konstituējās Tautas padome, kas

par pirmo Latvijas Ministru prezidentu ievēlēja Latviešu zemnieku savienības līderi Kārli Ulmani, kurš tolaik bija izvirzījies par vienu no vadošajiem latviešu politiķiem.

Latviešu politisko partiju veidošanās un loma Latvijas valsts tapšanā un sākuma gados (1917–1922)

Formation of Latvian Political Parties and Their Role in Origins of Latvia's Statehood and Its Initial Period (1917–1922)

Uldis Krēsliņš, *Dr. hist.*

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks

1. Latviešu pilsonisko partiju dibināšana un partiju sistēmas veidošanās (1917–1918)

1917. gada Februāra revolūcijas dotās jaunās brīvības, lai arī ilgi gaidītas, pēc vairāku laikrakstu atzinuma, tomēr bija nākušas pārāk strauji un pārsteigušas latviešu pilsonību politiski neorganizētu. Rosīgi uzsāktā politiskā organizēšanās noslēdzās 1917. gada marta beigās, kad gandrīz vienlaikus sevi pieteica piecas jaunas partijas: Maskavā dibinātā Latviešu nacionāldemokrātiskā partija un Rīgā dibinātās partijas: Latvju republikāņu, Latviešu demokrātiskā, Latviešu radikāldemokrātiskā partija un Latvju neatkarības apvienība.

Lai gan pats jauno partiju dibināšanas fakts bija apsveicams, tomēr to konkrētais veidols lika tās skatīt visai skeptiski: dibinātas revolucionārās sajūsmas gaisotnē un cenšoties uzsvērt savu revolucionāri demokrātisko nostāju, jaunās partijas izrādījās vienveidīgi neizteiksmīgas, un to principu skaidrības trūkumu apliecināja arī partiju nestabilitāte – jau ļoti drīz parādījās iekšējās nesaskaņas un gandrīz tūlīt sākās partiju apvienošanās centieni.

Uz šo piecu “marta partiju” fona ar lielāku nosvērtību izcēlās pēdējā no pēcrevolūcijas laikmetā dibinātajām partijām – 1917. gada 29. aprīlī dibinātā Latviešu zemnieku savienība. Zemnieku savienības pirmajos soļos liela nozīme bija Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrības atbalstam: Oto Nonāca vadītais centrālbiedrības oficiozs “Lidums” plaši informēja par partijas pasākumiem, bet centrālbiedrības pārstāvniecības uz vietām aktīvi piedalījās Latviešu zemnieku savienības vietējo nodaļu dibināšanā. Tas partijai ļāva piedzīvot pārsteidzošu skaitlisko pieaugumu no pusotra tūkstoša biedru partijas dibināšanas kongresa laikā līdz vairāk nekā 20 tūkstošiem 1917. gada augustā, kas to padarīja par masveidīgāko no latviešu partijām.

Reizē ar dibināšanu jaunās partijas publicēja arī savas programmas, kurās pirmais punkts bija jautājums par Latvijas politisko nākotni jaunajā Krievijā. Kā centrālā nostādne te izvirzījās dilemma

starp demokrātisku un federatīvu Krieviju. Demokrātiska Krievija, par kādu uzstājās gandrīz visas lielās partijas Krievijā, mazajām nevaldošajām tautām vispirms nozīmēja nevis demokrātisku, bet vienotu un centralizētu valsti, un tikai demokrātiska Krievija, kāda apskatnieka vārdiem, būtu “*vispārējs cementa pārlējums pār visu citu atsevišķo tautu centieniem*”, savukārt federatīva republika uz demokrātiskiem pamatiem, par ko iestājās vairums Krievijas mazo tautu, nozīmētu katras atsevišķas tautas iespēju veidot savu dzīvi. Saskaņā ar šādu izpratni visas latviešu pilsoniskās partijas iestājās par autonomu Latviju federatīvas Krievijas sastāvā, paredzot, ka nākamo Latvijas vietējo pārvaldi noteiks Latvijas Sattversmes sapulce un augstākā vara Latvijā piederēs Saeimai.

Par partiju spēku pirmo pārbaudi kļuva Rīgas pilsētas domes un Vidzemes Zemes padomes vēlēšanas 1917. gada augustā. Abu vēlēšanu rezultāti skaidri parādīja sabiedrībā valdošo kreiso noskaņojumu, sevišķi Rīgas pilsētas domes vēlēšanās 1917. gada 13. augustā, kurās latviešu pilsonisko sarakstu kandidāti kopā ieguva tikai 15 no 120 domnieku vietām, kamēr sociāldemokrātu lielinieku saraksta kandidāti ieguva 49 domnieku vietas. Tomēr lielākais klupšanas akmens bija principiālā šķirtne, kas pastāvēja latviešu pilsonības un sociāldemokrātu lielinieku skatījumā uz Latvijas nākotni, un šī plaisa Vidzemes Zemes padomes 1917. gada 9. oktobra sēdē noslēdzās ar konfliktu, kura rezultātā pilsoniskās partijas pameta Zemes padomi.

1917. gada beigās, turpinoties vācu karaspēka uzbrukumam Latvijas teritorijā, latviešu sabiedriskās aprindas stājas pie Latviešu Pagaidu nacionālās padomes organizēšanas. Jaunā organizācija bija iecerēta kā institūts, kas pilnvarots izteikt tautas gribu un kas apvienotu visas jau pastāvošās pārstāvnieciskās organizācijas – vēlētās zemes padomes, bēgļu palīdzības

organizācijas, kareivju organizācijas un arī politiskās partijas.

16. novembrī Valkā sanāca Pagaidu nacionālās padomes dibināšanas sapulce. Kā sapulces atklāšanas runā uzsvēra Jānis Goldmanis, zemei draudošo briesmu priekšā “*mēs nevaram un nedrīkstam palikt vienaldzīgi*” un latviešiem gan sev, gan pasaulei ir skaidri jāpasaka sava griba un prasības. No partijām pārstāvjus ar balsstiesībām uz šo sapulci bija deleģējušas četras partijas: Latviešu zemnieku savienība, Latviešu nacionāldemokrātiskā partija, Latviešu demokrātiskā partija un Latviešu radikāldemokrātiskā partija.

Raksturojot politisko partiju devumu un lomu Pagaidu nacionālās padomes darbā, jākonstatē noteikts duālisms. No vienas puses, partiju pārstāvji aktīvi piedalījās padomes sesiju darbā, un jau tas vien, ka par trijiem pirmās sesijas (1917. gada 16.–19. novembrī Valkā) darba kārtības jautājumiem kā galvenie referenti uzstājās partiju pārstāvji (Dr. Pēteris Zālīts un divas reizes Kristaps Bahmanis), liecināja par padomes uzticību viņu kompetencei. Sevišķi rosīgi partiju pārstāvji uzstājās ārpolitisku jautājumu apspriešanā: Pagaidu nacionālās padomes pirmajā sesijā debatēs par delegāciju uz ārzemēm un tās pilnvarām no desmit runātājiem puse bija no partijām (Jānis Zālīts, K. Bahmanis, Zigfrīds Anna Meierovics, Dr. P. Zālīts, Kārlis Skalbe), bet jautājumā par Ukrainas un kazaku republiku attiecībām pret citām Krievijas tautām un Krievijas tautu kongresu visi runātāji bija no partijām (Z. Meierovics, Dr. P. Zālīts, K. Bahmanis, J. Zālīts).

Tajā pašā laikā, no otras puses, visā padomes darbā bija pamanāmas norādes uz partiju līdzdalības pakārtoto, otršķirīgo nozīmi. To vislabāk varēja redzēt 19. novembrī pirmajā sesijā un jau nākamā gada 17. janvārī otrajā sesijā ievēlētās Pagaidu nacionālās padomes valdes sastāvā, kur

partiju pārstāvjiem tika atvēlēti maznozīmīgi amati. Līdzīga aina bija arī Pagaidu nacionālās padomes komisiju vēlēšanās, no pirmajā sesijā izveidotajām septiņām komisijām divās pašās nozīmīgākajās – Ārlietu nodaļā un Aizsardzības un atjaunošanas nodaļā – neatvēlot partiju pārstāvjiem nevienu vietu. Šī Pagaidu nacionālās padomes attieksme, visdrīzāk, pamatojās uz apsvērumu par salīdzinoši nelielo sabiedrības pārstāvniecību, kas stāvēja partijām, tomēr no partiju viedokļa šāda attieksme bija aizvainojoša, un, iespējams, tā palīdzēja partijām izšķirties, lai 1918. gada novembrī dibinātu Latvijas Tautas padomi.

Tautas padomes dibināšana, atstumjot Pagaidu nacionālo padomi, ir viens no biežāk izteiktajiem pārmetumiem partiju nostājai. No latviešu politisko centienu konsekvences un britu dotās Pagaidu nacionālās padomes *de facto* atzišanas viedokļa šāds partiju solis patiešām bija maz atzīstams, vēl jo vairāk, ievērojot Tautas padomes neskaidrās pilnvaras. Taču ir vismaz divi aspekti, kas šai partiju rīcībai ļauj atrast kādu attaisnojumu.

Pirmkārt, 1917. gada vēlēšanu rezultāti bija parādījuši sabiedrības kreisos noskaņojumus, un šajā situācijā, nepiešatost sociāldemokrātus – bet viņi, tāpat kā Latvijas mazākumtautības, nepiedalījās Pagaidu nacionālās padomes darbā –, bija grūti cerēt uz plašākas sabiedrības atbalstu valsts izbūvē. Un, otrkārt, situācijā, kad jau 1918. gada martā visu Latvijas teritoriju bija okupējis vācu karaspēks, Pagaidu nacionālās padomes deklarētā noteiktā Sabiedroto orientācija nozīmēja pašauties tikai uz Sabiedroto gribu, kas tobrīd Krievijas nomaļu tautu neatkarības centieniem nebija vienprātīgi labvēlīga, turpretī uz sadarbību ar vācu aprindām orientētā Tautas padome varēja pati rīkoties un meklēt kompromisus ar vāciešiem, lai dibinātu Latvijas valsti.

2. Tautas padome (1918–1920)

Ar Tautas padomes dibināšanu un Latvijas valsts proklamēšanu 1918. gada 18. novembrī politiskās partijas bija izdarījušas vēsturisku izvēli: kā valsts proklamēšanas aktā formulēja Latviešu zemnieku savienības pārstāvis Oto Nonācs, ar to latviešu partijas bija nostājušās “uz valstiska viedokļa”.

Tautas padomes risināmo uzdevumu saraksts bija garš, bet īpaši tajā ir jāizceļ divi jautājumi – attiecības ar nacionālajām minoritātēm un Latvijas pavalstniecības jautājums.

Jau pirmajā Tautas padomes konstitūšanās sēdē 1918. gada 16. novembrī latviešu partiju pārstāvji vienojās padomes sastāvā paredzēt vietu provizoriskai mazākumtautību pārstāvniecībai, nosakot, ka atbilstoši iedzīvotāju skaita proporcijai tām padomē pienāktos viena piektā daļa no vietām, un kā vienīgo nosacījumu minot prasību atzīt padomes politisko platformu.

Jaunās valsts nostāju attiecībās ar mazākumtautībām valsts proklamēšanas aktā formulēja Ministru prezidents Kārlis Ulmanis, kurš, norādot uz grūto valsts izbūves darbu, uzsvēra: “*Visi pilsoņi bez tautības izšķirības aicināti palīdzēt, jo visu tautību tiesības būs Latvijā nodrošinātas.*” Un vēlreiz K. Ulmanis to atkārtoja 2. decembrī nolāstajā pirmās Pagaidu valdības deklarācijā: “*Lai Latvija mums ir tēvija, uz kuru viņas pilsoņi varētu būt lepni. Neviens netiks atstumts no līdzdalības; visas nacionālās intereses taps ievērotas, lai tas mūsu sapnis, kas tagad tapis par patiesību, ir ne tikvien latvju prieks, bet apmierina arī citus visus šīs zemes iedzīvotājus.*” Ar šīm deklarācijām latviešu partijas plaši atvēra durvis mazākumtautību līdzdalībai valsts izbūvē, un tas, cik droši pa šīm durvīm kāds ienāks, jau bija jāizšķir pašu mazākumtautību pozīcijai.

Tautas padomē savus pārstāvjus deleģēja piecas mazākumtautības. Pirmās un

reizē arī abas skaitliski lielākās pārstāvniecības veidoja vācieši un ebreji. 1919. gadā tām pievienojās arī lietuvieši (Tautas padomes 12. maija sēdē), kā arī krievi (Tautas padomes 13. jūlija sēdē) un poļi (Tautas padomes 9. decembra sēdē).

Šo mazākumtautību pārstāvji tika aktīvi iesaistīti Tautas padomes darbā. Tas pats proporcionalitātes princips, kas bija Tautas padomes sastāva pamatā, tika ievērots arī padomes komisiju veidošanā, pie tam dažos gadījumos tas tika novirzīts par labu mazākumtautībām, piemēram, 1919. gada 15. jūlija sēdē ievēlētajā Satversmes sapulces likumprojekta izstrādes komisijā mazākumtautību pārstāvji saņēma ceturto daļu vietu, bet tajā pašā sēdē ievēlētajā Nacionālo lietu komisijā – pat trešo daļu vietu.

Sevišķi nozīmīga bija mazākumtautību līdzdalība izpildvaras darbā: pēc tam, kad sociāldemokrāti bija atteikušies piedalīties koalīcijas valdībā, latviešu pilsoniskās partijas koalīcijas paplašināšanai meklēja atbalstu pie mazākumtautību partijām, un visu trīs Tautas padomes laikā izveidoto valdību sastāvā K. Ulmanis centās iesaistīt mazākumtautību pārstāvjus. Pirmās Pagaidu valdības sastāvā no mazākumtautībām tika ievēlēti Vācu progresīvās partijas pārstāvji barons Eduards Rozenbergs valsts kontroliera amatā un Aleksandrs Klots tirdzniecības un rūpniecības ministra biedra amatā, decembrī viņiem pievienojās virsmācītājs Karls Kellers no Vācu demokrātu partijas tautas apgaismības ministra biedra amatā. Otrās Pagaidu valdības sastāvā mazākumtautību pārstāvjiem bija nodoti trīs ministru portfeli, un, vērtējot viņu darbu, arī latviešu partijas atzina, ka valsts kontrolieris Pauls Mincs ir pilnībā nodevis praktiskam darbam, bet finanšu ministra Roberta Erharda vietā būtu grūti atrast labāku speciālistu.

Ši latviešu pilsonisko un mazākumtautību partiju sadarbība gan nenozīmēja, ka starp tām nepastāvēja arī domstarpības, un

viens no tādiem piemēriem bija Pavalstniecības likuma pieņemšana 1919. gada augustā.

Vissakāpinātāk Pavalstniecības likuma nozīmi raksturoja Vācu progresīvās partijas pārstāvis E. Rozenbergs, kurš Tautas padomes 1919. gada 23. augusta sēdē uzsvēra: “Šodien *apspriežamā likuma saturs noteiks mūsu valsts būtību.*” Iekšlietu ministrijas izstrādātajā pavalstniecības likumprojektā galvenās diskusijas izraisīja likuma nostādne, ka par Latvijas pilsoni ir uzskatāms cilvēks, kurš “*ir cēlies no Latvijas robežās ietilpstošiem apgabaliem*”, t. i., atzīstot par galveno izcelsmes vietas, nevis dzīvesvietas principu. Pret šo pieeju iebilda vācu un ebreju frakciju pārstāvji: Vācu demokrātu partijas pārstāvis Pauls Šimanis, piemēram, kritiski runāja par likuma nostādni, kas šeit nedzimušajiem, bet ar savu darbu un zināšanām piederīgajiem cilvēkiem prasīja lūgt viņu pilsoņa tiesības, kamēr šeit dzimušajiem, bet jau sen atsvešinātajiem cilvēkiem pieļāva pašizšķiršanās tiesības; šādu likuma pieeju viņš nosauca par aristokrātisku atavismu.

Gatavojot likumprojektu trešajam lasījumam, Tautas padomes Juridiskā komisija bija izskatījusi iesniegtos priekšlikumus un, nedaudz grozot, pieņēmusi papildinājumu, likuma pirmajā pantā atzīstot par Latvijas valsts pilsoņiem ne vien tos, kuri dzīvo Latvijas robežās ietilpstošajos apgabalos un ir cēlušies no tiem, bet arī tos, kuri “*uz Krievijas likumu pamata bija jau pirms 1914. gada 1. augusta piederīgi pie šiem apgabaliem*”. Taču likuma trešajā lasījumā arī šis papildinājums izraisīja krasus iebildumus – kritiski tika vērtēta norma, kas uz personām līdz 1914. gada 1. augustam attiecināja nevis dzīvesvietas prasību, bet piederību uz Krievijas likumu pamata. Lielākie iebildumi pret to bija ebrejiem, kuriem, kā atgādināja Ebreju nacionālās padomes pārstāvis Leopolds Fišmanis, pēc Krievijas likumiem nebija tiesības

pierakstīties pie kāda vietējā apgabala. Visi mazākumtautību runātāji noteikti uzstājās pret šo likuma pieeju, uzskatot pašu likumu par nedemokrātisku.

Ar atbildes runu mazākumtautību pārmētiem uzstājās Latviešu zemnieku savienības pārstāvis Kārlis Pauļuks. Viņa atbildē var izcelt četrus argumentus. Pirmkārt, viņš kā nepamatotus noraidīja pārmētiem par likuma nedemokrātismu: no demokrātisma aspekta nav nozīmes, vai pavalstniecības pamatā ir dzīvesvietas vai piederības princips; svarīgi ir tas, ka likums izvirzīja vienu principu visām iedzīvotāju grupām – neatkarīgi no tautības un ticības. Otrkārt, likuma pirmais pants paredzēja piespiedu pavalstniecību (t. i., visi, kas atbilda pirmā panta prasībām, tika automātiski uzskatīti par Latvijas pavalstniekiem), bet tas, izvēloties dzīvesvietas principu, būtu netaisnīgi pret tiem, kuri nemaz nevēlas kļūt par Latvijas pavalstniekiem. Treškārt, bija jāņem vērā citu valstu pieredze un sevišķi tuvāko kaimiņvalstu pavalstniecības likumu principi; lai saglabātu līdzsvaru, nebija vēlams, lai Latvijas likums būtu pārlieku liberāls. Un visbeidzot, ceturtkārt, pasvīturojot, ka nerunā visas Tautas padomes, bet tikai savā un Latviešu zemnieku savienības vārdā, K. Pauļuks uzsvēra: *“Mēs gribam savā Latvijā dzīvot, un ne tikai neatkarīgā, bet arī latviskā. Mēs gribam, ka šī valsts ir latviešu valsts.”* Ar to K. Pauļuks domāja Prūsijas iedzīvotāju bēdīgo likteni un pašu latviešu pieredzi. Bet, lai šī deklarācija netiktu pārprasta, savas runas noslēgumā viņš uzsvēra, ka pavalstniecības likums nav dibināts uz kādiem nacionāliem principiem, ka tajā *“nav likta neviena tāda iezīme, kura dod garantiju, kas nodrošinātu Latvijai latvisku raksturu”*.

Asās debātes par Pavalstniecības likumu noslēdzās ar balsojumu, kurā Tautas padomes vairākums atbalstīja komisijas iesniegto redakciju.

3. Satversmes Sapulce (1920–1922)

Satversmes sapulces darba atklāšana 1920. gada 1. maijā Latvijas valsts politisko pamatu izbūvē noslēdza gandrīz pusotru gadu ilgo pagaidu posmu ar pagaidu likumiem, pagaidu valdību un pagaidu politisko pārstāvniecību un ievadīja pastāvīgu valsts saimnieciskās un politiskās attīstības procesu.

Šo jauno kvalitāti valsts attīstībā iezīmēja arī divi ārpolitiski sasniegumi Satversmes sapulces darbības laikā: 1920. gada augustā parakstītais miera līgums ar Padomju Krieviju un 1921. gada janvārī panāktā pilnvērtīga valsts starptautiskā atzīšana. Tomēr galvenie Satversmes sapulces uzdevumi koncentrējās iekšpolitiskos jautājumos, starp kuriem nozīmīgākie bija Agrārās reformas likums un Latvijas Satversmes izstrāde.

Rakstot Agrārās reformas likumu, kā *“Latvijas saimniecības vēsturē”* norāda Arnolds Aizsilnieks, latviešu partijas tajā ielika ne tikai saimnieciskus, bet arī nacionālpolitiskus un sociālpolitiskus motīvus, tāpēc šajā likumā sadūrās ļoti dažādas un brīžiem pretējas intereses. Likuma apspriešanās par sarežģītāko latviešu pilsoniskajām partijām kļuva jautājums par atlīdzības maksāšanu atsavināto zemju bijušajiem īpašniekiem. Spiestas izšķirties starp *“vēsturiskā taisnīguma”* vai *“tiesiskuma”* principiem, pilsoniskās partijas izvēlējās pēdējo; vai tā bija labākā izvēle, to būtu grūti apgalvot, tomēr no pilsonības pamatvērtību aspekta tā bija vienīgā pareizā izvēle. Bet galvenais – un tas, nenoliedzami, bija arī latviešu pilsonisko partiju nopelns – bija tas, ka Agrārās reformas likums, kā liecināja vēlāko gadu pieredze, bija ielicis stabilus pamatus Latvijas saimnieciskajai attīstībai.

Tikmēr svarīgākais Satversmes sapulces darbs – Latvijas Satversmes izstrādāšana – nebija tik veiksmīgs. Konkrētajā situācijā

Latvijā, kur sabiedrība tikai 1917. gadā bija ieguvusi vispārējās vēlēšanu tiesības, kur dzīvoja pietiekami lielas un organizētas mazākumtautību grupas, kuru statusam un saimnieciskajai ietekmei jaunās valsts pārkārtojumi nesa noteiktu apdraudējumu, un kur, visbeidzot, tikai 1920. gadā bija beigusies karadarbība ar savu jauno austrumu kaimiņu Padomju Krieviju, – šie nosacījumi prasīja ļoti izsvērtu valsts politisko Satversmi ar mērenām politisko brīvību normām. Tomēr partijas, dažādu apsvērumu vadītas, izvēlējās citu pieeju, un rezultātā valsts politiskā sistēma ieguva brīžiem nepārdomātu un brīžiem pārlietu liberālu raksturu.

20. gadsimta 20.–30. gadu Satversmes reformu projektos visbiežāk kā Satversmes normu nepilnība bija atzīmēts vājais Valsts prezidenta institūts, tomēr ir iemesls šaubīties, vai Valsts prezidenta pilnvaru paplašināšana padarītu stabilāku Latvijas politisko attīstību.

Taču bija arī Satversmes normas, kuru nepilnības praksē bija acīmredzamas. Viena no tādām bija Satversmes norma, kas atrunāja iespēju tautas gribu izteikt tautas nobalsošanā, paredzot nosacījumus, kas dzīvē padarīja praktiski neiespējamu šādas nobalsošanas pozitīvu iznākumu, un to applicināja arī visu Latvijas tautas nobalsošanu rezultāti.

Vēl viena šāda norma bija vēlēšanu apgabalu kārtība: jau apspriežot Satversmes sapulces vēlēšanu likumu, Vācu demokrātu frakcijas pārstāvis P. Šimanis uzslavēja likumā paredzēto proporcionālo vēlēšanu sistēmu, kas bija labvēlīga minoritātem, taču šo ieguvumu, viņaprāt, mazināja vēlēšanu rīkošana pa vēlēšanu apgabaliem, tāpēc P. Šimanis Tautas padomē aizstāvēja uzskatu, ka vēlēšanas ir rīkojamas visā Latvijā vienoti. Latviešu frakcijas tomēr aizstāvēja vēlēšanu apgabalu kārtību, argumentējot, ka tas ļautu izvirzīties vietējiem reģionāliem līderiem. Bet jau pirmās

Saeimas vēlēšanas skaidri parādīja, ka latviešu partiju arguments par reģionu politiku izvirzīšanu ir bijis tikai atruna: tā, piemēram, kreiso sociāldemokrātu partijas kandidātu sarakstos visos apgabalos pirmajā vietā bija likts Rainis, un tas jau vēlāk, Saeimas darbības laikā, kad Rainis no savas partijas netika izvirzīts ne Saeimas priekšsēdētāja, ne Valsts prezidenta un pat ne izglītības ministra amatam, kļuva par iemeslu viņa konfliktam ar partiju. Tādējādi praksē šī vēlēšanu apgabalu kārtība drīzāk veicināja t. s. “partiju lokomotīvu” principu un vēl vairāk pastiprināja vēlēšanu tendenci balsot par personām, nevis partijām. Bez tam vēlēšanu apgabalu kārtība palielināja vēl vienu negatīvu tendenci, proti, to vēlēšanu balsu skaitu, kas gāja zudumā (t. i., balsis, kas nedeva nevienam mandātu): otrās Saeimas vēlēšanās, piemēram, zudumā gāja 89 852 balsis jeb 10,8% visu nodoto balsu.

Vēl asāk tika kritizētas 1922. gada 9. jūnijā pieņemtā Saeimas vēlēšanu likuma normas. Likums neparedzēja ierobežojumus Saeimas vēlēšanu sarakstu izvirzīšanai (vienīgā prasība saraksta iesniegšanai bija simts vēlēšanu paraksti tā atbalstam), un tas rosināja strauju iesniegto vēlēšanu sarakstu skaita pieaugumu, pie tam bieži vien šo sarakstu pretenzijas bija bez reāla seguma. Interesanti, ka kreisais sociāldemokrāts Fēlikss Cielēns savās atmiņās jau spriedumos par pirmās Saeimas vēlēšanām 1922. gadā atzina, ka Saeimas vēlēšanu likums bija “*nelaimīgs Satversmes sapulces radījums*” un tā rosinātā parlamenta sastāva sadrumstalošanās no valstiskā viedokļa bija negatīva parādība. Lai mazinātu neatbildīgu vēlēšanu sarakstu iesniegšanu, pirms trešās Saeimas vēlēšanām 1928. gadā vēlēšanu kārtībā tika ieviestas dažas izmaiņas, tomēr tām bija ierobežots raksturs un nozīme, kas nedeva būtiskus uzlabojumus.

Raksturojot latviešu pilsonisko partiju lomu Latvijas valsts tapšanā un sākuma

gados līdz 1922. gadam kopumā, ir jāatzīst, ka tā bija patiešām liela un daudzos aspektos noteicoša.

Visuzskatāmāk to apliecināja valdību sastāvs: laikā no valsts proklamēšanas līdz pirmās Saeimas darba sākumam 1922. gada novembrī Latvijā bija izveidotas piecas valdības, kurās kopā ar mazākumtautību pārstāvjiem galveno darbu un atbildību bija uzņēmušas latviešu pilsoniskās partijas.

Ar latviešu pilsonisko partiju līdzdalību šajā laikā valsts pamatos bija ielikti trīs spēcīgi pamatakmēņi, kas Latvijas pieredzi padarīja par vienu no veiksmīgākajām starp Austrumeiropas jaunajām valstīm:

- pirmkārt, Latvija bija panākusi pilnvērtīgu valsts starptautisku atzīšanu un nokārtojusi – labāk vai sliktāk – attiecības ar kaimiņvalstīm, tas ļāva izvairīties no ārpolitiskiem saasinājumiem un konfliktiem;
- otrkārt, Latvija bija ievadījusi veiksmīgu kopdarbību ar savām nacionālajām minoritātēm; šis uzdevums bija vēl jo svarīgāks tāpēc, ka šo mazākumtautību vidū bija arī vēl nesenie latviešu dzīves noteicēji un Brīvības cīņu pretinieki vācieši, taču, pateicoties abu pušu nosvērtībai, par šo attiecību vadmotīvu nekļuva “vēsturiskās atmaksas” ideja;
- treškārt, ar Agrārās reformas likumu Latvija bija ielikusi pamatus savai visumā veiksmīgajai saimnieciskajai izaugsmei.

Latviešu pilsoniskajām partijām panākumos bija tikpat liela un nozīmīga loma kā neveiksmēs, starp kurām biežāk pieminētā bija pārlietu liberalās Saeimas

vēlēšanu likuma normas un nepilnības valsts Satversmē. Bet varbūt lielākā pilsonisko un kopumā latviešu partiju neveiksme bija nespēja panākt vienotu izpratni par valsts un sabiedrības attīstību: aizstāvojot savus partejiskos principus un skaļi apkarojot oponentus, pilsoniskās partijas un sociāldemokrāti tā arī nespēja radīt Latvijas politikā spēcīgu demokrātisku un centrisku virzienu. Sava daļa atbildības te bija jāuzņemas abām pusēm, tomēr lielāku pārmetumu – un es atļaušos mest šo akmeni –, manuprāt, šeit tomēr pelna kreiso sociāldemokrātu – visu četru Saeimu lielākās frakcijas – konfrontējošā pozīcija, ko spilgti raksturoja tikai viena nostādne: viņu principiālā atteikšanās no līdzdalības koalīciju valdībās. Paši sociāldemokrāti tam atrada dažādus izskaidrojumus, taču simptomātiski bija tas, ka sešpadsmit demokrātijas gadi nebija mainījuši šo partijas nostāju, un, tāpat kā 1918. gadā partija taktisku iemeslu dēļ atteicās piedalīties K. Ulmaņa pirmajā Pagaidu valdībā, arī 1932. gadā, to pašu taktikas motīvu vadīta, partija pieņēma lēmumu principā atteikties no līdzdalības koalīcijas valdībā. Šī partiju nespēja kopēju valsts un sabiedrības interešu vārdā panākt kompromisus tikai vairoja politisko nestabilitāti un atbrīvoja ceļu spēkiem, kas uzstājās ar arvien skaļākiem saukļiem, vērstiem pret parlamentāro iekārtu.

Un tomēr ir neapstrīdami, ka, tāpat kā neveiksmes, tāpat arī Latvijas sasniegumi nebūtu iespējami bez savas valsts dibināšanas, un tas ir neapšaubāms partiju – mazākumtautību partiju, sociāldemokrātu, bet vispirms tomēr latviešu pilsonisko partiju – centienu rezultāts un nopelns.

Raksti

Articles

Darba Centrāles darbība 1939.–1940. gadā

Functioning of the Central Labour Office, 1939–1940

Aivars Stranga, *Dr. habil. hist.*

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes

Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors, LZA īstenais loceklis

Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: aivars.stranga@lu.lv

1939. gada maijā Latvijā tika izveidota jauna birokrātiska institūcija – Darba Centrāle. Rakstā izvērtēti tās dibināšanas cēloņi, darbības mērķi un rezultāti. Secināts, ka Darba Centrāle aizsāka regulēt un kontrolēt darbaspēka kustību, taču tās ierobežotās pilnvaras neļāva atrisināt nevienu jautājumu, kas bija saistīts ar galveno problēmu – darbaspēka trūkumu laukos. Jau 1939. gada nogalē kļuva redzams, ka būs nepieciešams ieviest radikālu saimniecisku dienestu, kas militarizēs darbaspēka kustību valstī.

Atslēgvārdi: autoritārisms, ekonomika, Darba Centrāle, darbaspēks, regulācija.

In May 1939, a new bureaucratic institution – Central Labour Office – was established in Latvia. The article analyses the reasons of its foundation, the goals and the results of its activities. The article concludes that Central Labour Office started regulation and control of work force movement, however, within its powers it was unable to solve the issues related to the main problem – deficit of rural labour. Already in late 1939, the necessity to introduce radical economic labour service became self-evident in order to control the circulation of labour force in Latvia.

Keywords: authoritarianism, economy, Central Labour Office, work force, regulation.

Kā jau vairākkārt atzīmēts, valsts saimniecības galvenā problēma bija darbaroku trūkums laukos, bet Finanšu ministrijas ierēdņi 1939. gada sākumā tomēr uzskatīja, ka šīs problēmas risinājumu “... *nevar panākt tikai ar administratīvas dabas likumiem*”.¹

1939. gada janvāra sākumā presē parādījās raksti ar ļoti zīmīgu un daudzsoļošu nosaukumu “Mūsu otrā agrārā reforma”.² Konstatējot labi zināmo faktu, ka bija ļoti daudz saimniecību, kuras neatbilda intensīvām, modernām saimniekošanas metodēm, bet nodarbināja daudz laukstrādnieku, arī no ārzemēm, tika uzsvērtā nepieciešamība izvērst lauksaimniecības racionalizāciju, to bija paredzēts īstenot

ar jaunas valsts bankas – Vispārējās lauksaimniecības bankas – palīdzību.³ Viens no tās galvenajiem uzdevumiem bija veicināt “... darba racionalizēšanu, mehanizēšanu un elektrības pielietošanu, visu spēku rūpīgāku izlietošanu”.⁴ Parādījās pat šādi spriedumi: “Ne velti kāds mūsu saimnieciskais darbinieks Vispārējās lauksaimniecības bankas nodibināšanu apzīmēja par otro agrāro reformu.”⁵ Vienas jaunas valsts bankas nodibināšana, protams, nevarēja ievadīt otru agrāro reformu, lai arī tās uzdevumi varēja būt nodevīgi saimniecību modernizācijai, kas tomēr bija garš un ilgstošs process,⁶ bet darbaspēka problēma laukos bija akūta un prasīja nekavējošu risinājumu – pat akadēmiskajā “Economistā” parādījās visai dramatiski secinājumi, piemēram šāds: “Lauksaimniecībai draud sabrukums, ja no ārzemēm nevarēs ievest nepieciešamos strādniekus ...”,⁷ un ātrs risinājums varēja būt tieši radikāli administratīvi soļi. Citādā ceļā ielaisto slimību nevarēja apārstēt, taču arī izārstēt to nebija iespējams. Pašā aprīļa sākumā vai varbūt marta pēdējās dienās valdība uzsāka Darba Centrāles likuma izstrādi; kā vēlāk atzina pats Ulmanis, sākotnēji bija cerēts likumu izstrādāt vienas nedēļas laikā, taču darbs izrādījās sarežģītāks,⁸ nekā bija gaidīts, un prasīja četras nedēļas.⁹

2. maijā valdība pieņēma likumprojektu par “Darba sagādāšanu un darba spēka novietojumu”¹⁰, kura praktiskai īstenošanai tika radīta jauna institūcija – Darba Centrāle. Pirms sīkāk apskatīt tās darbību, jāatzīmē, ka šajās dienās tika pieņemti trīs jauni finansiālas dabas lēmumi. Pirmkārt, tika nolemts materiāli atbalstīt godalgotos un apbalvotos laukstrādniekus, slimību un dzemdību gadījumos nodrošinot viņus slimokasēs; tas bija atzīstams lēmums, taču skartu tikai 5400 laukstrādniekus – dažus procentus no viņu kopskaita. Otrkārt, atvieglojumi palīdzības saņemšanā slimību un dzemdību gadījumos pienāktos tiem lauksaimniekiem un viņu ģimenes

locekļiem, kuri savās saimniecībās bija uzbūvējuši jaunas ēkas vai pastāvošās ēkas pārbūvējuši par laukstrādnieku dzīvokļiem vai kuri nodarbina precētus laukstrādniekus vai laukstrādniekus ar bērniem (tas bija domāts, lai veicinātu laukstrādnieku dzīvokļu izbūvi un precētu gada laukstrādnieku nodarbināšanu). Tādu saimnieku visā valstī bija vēl mazāk – 5300,¹¹ nieka pāris procentu no saimniecību kopskaita. Treškārt, bija paredzēts palielināt to gada laukstrādnieku skaitu, kuri saņēma ģimenes piemaksas¹² – tās jau saņēma 5800 laukstrādnieki, bet ar 1. jūniju saņemtu vēl 5400¹³ (kopā arī tie būtu tikai nedaudz vairāk par 10% visu laukstrādnieku). Visi šie pasākumi ir pozitīvi vērtējami,¹⁴ un tos var saukt par tādiem, kuru nolūks bija lauksaimniecības modernizācija, taču galvenais uzsvars valsts politikā tika likts nevis uz tiem, bet uz nekavējošu darbaspēka kustības kontroli, un to veica tieši Darba Centrāle.

Raksturojot pieņemto likumu, lauksaimniecības ministrs J. Birznieks paziņoja: “Darba spēka brīva kustība, kāda pie mums bijusi visu laiku ar nelieliem ierobežojumiem, nav devusi vajadzīgos panākumus visās mūsu saimnieciskās nozarēs ... Man jāsaka, ka šis likums ir smags un viņa iedzīvināšana nebūs viegla; tā būs grūtāka par viena otra cita mūsu dzīvi kārtjoša likuma realizēšanu dzīvē. Saduroties ar šo likumu, mums nāksies atteikties no daudziem paradumiem, kas ne tikai gadu desmitos, bet gadu simtus ir pazīstami mūsu dzīvei un darbam. Mēs nevaram iztikt nevienu dienu bez šī likuma.”¹⁵ Reti kurš likums bija ticis raksturots kā tāds, kas maina “gadu simtus” ierasto kārtību. Kā praktiski tas bija jārealizē? Brīvai darba kustībai pienāca gals: tikai ar Darba Centrāles “... iestāžu starpniecību turpmāk varēs pieņemt visa veida darba spēku”.¹⁶ Darba Centrālei tika uzdots rūpēties par darba sagādāšanu un darbaspēka novietojumu visās ražošanas nozarēs. Visa veida darbiniekus,

izņemot vecākus par 65 gadiem, darba devēji turpmāk varēja pieņemt darbā tikai ar Darba Centrāles iestāžu amatpersonu starpniecību vai atļauju. Tas neattiecās tikai uz valsts autonomo uzņēmumu un pašvaldību darbiniekiem, kuru pieņemšana darbā bija pakļauta sevišķiem likumiem, uz valsts iestāžu darbiniekiem un privāto uzņēmumu administratīvo un tehnisko personālu, izņemot meistarus. Kā redzam, izņēmumi bija samērā plaši.¹⁷ *“Darba apgādes iestādēm nav atļauts liegt darba meklētājiem savus pakalpojumus, atsaucoties uz viņu tautību, ticību vai piederību pie aroda organizācijas. Darbinieku tautība, ticība vai piederība pie aroda organizācijas nevar noderēt par iemeslu darbinieku atlaišanai no darba.”*¹⁸ Centrālei bija tiesības pieprasīt, lai reģistrējas visi, kas attiecīgajā gadā beiguši augstskolu vai vidusskolu vai no tām aizgājuši; tas pats attiecās uz visiem jauniešiem līdz 21 gada vecumam, ja viņi neapmeklē mācību iestādi vai neatrodas kara dienestā. Likums bija spēkā līdz 1942. gada 1. februārim, un par tā nepildīšanu draudēja sods līdz 500 latiem vai arests līdz divām nedēļām, vai abi kopā.¹⁹ Centrālei bija arī skaidras policejiskas funkcijas; piemēram, tā varēja *“... pieprasīt paskaidrojumus arī no cilvēkiem, kuri nekur nestrādā, bet dzīvo un bieži ļoti labi dzīvo. Viņi ne tikai nestrādā, bet traucē citus darbā. Valstij ir tiesības zināt no cilvēka, kurš nestrādā, no kā viņš dzīvo”*.²⁰ Centrāle aizvietoja divu veidu organizācijas, kas līdz tam bija darbojušās ar darbaspēka sagādi: tie bija darba biroji Lauksaimniecības kameras paspārnē, kuros varēja iesniegt pieprasījumu pēc darbaspēka vasaras darbiem, taču tie neregulēja, nemaz nerunājot par to, ka nenodrošināja darbaspēka kustību, kā arī privāti darba sagādāšanas biroji.²¹

Darba Centrāles uzbuve bija šāda: tai bija direktors, par kuru iecēla a/s “Ādas un vilnas centrāles” valdes priekšsēdētāju Arvidu Šmitu;²² Centrālei bija paredzēta arī padome, kura sastāvēja no ministriju un

kameru pārstāvjiem; galvenie darba darītāji bija Centrāles pilnvarnieki: *“Viens pilnvarnieks pārzinās padomu došanu dzīves vietas maiņas, darba, aroda un profesijas jautājumos, cits pilnvarnieks rūpēsies par laukstrādniekiem un lauksaimniecības mācekļu sagādāšanu ...”*, citi – par citām jomām.²³ Gada beigās, 1939. gada decembrī, Centrāle jau bija atvērusi 10 nodaļas provincē un gatavojās atvērt nodaļas Tukumā un Valmierā: *“Nākamā gadā darba tirgus būs pilnīgi centralizēts un bez darba centrāles starpniecības nevarēs pieņemt nevienu darbinieku.”*²⁴ Bija arī iestādes, kuras sauca par padomtuvēm – ar oktobri bija sākušas darboties padomtuves Rīgā, Liepājā, Ventspilī, Jelgavā, Jēkabpilī, Valkā, Valmierā, Cēsīs, Daugavpilī, Abrenē, Ludzā un Rēzeknē – kā varēja noprast no nosaukuma, tās tikai deva padomus darbaspēka sagādāšanas jautājumos.²⁵ Kā jebkura jauna birokrātiska iestāde Darba Centrāle veicināja papīra plūdu pieaugumu; piemēram: *“Latvijas darba centrāle šodien izsūta visiem uzņēmumiem darba spēka kvalifikācijas anketas. Tās jāaizpilda visiem uzņēmumiem, kas nodarbina amatniekus un kvalificētus strādniekus. Izpildītas ziņu lapas jāiesūta centrālei triju dienu laikā.”*²⁶

Likums par Darba Centrāli bija tik nozīmīgs, ka pats Ulmanis sniedza tam plašus un viņam neraksturīgi dramatiskus vērtējumus (*“... likums par darba spēka sagādāšanu un darba spēka novietošanu ir smags, bezgala smags likums ...”*²⁷); īpaši tas izskanēja laikā, kad notika viņa brauciens uz Brocēnu cementa fabriku 1. jūnijā (šie vērtējumi tika publicēti presē kā “Valsts Prezidenta Kārļa Ulmaņa norādījumi Brocēnos”). *“Mums trūkst darba roku ...”*, un tas rada *“... smagas pārdomas ...”*, atzina Ulmanis; rūpniecība atņē darbarokas laukiem, un risinājumam būtu jābūt rūpniecības racionalizācijai, bet to nevarēja īstenot ātri. Darbaspēka problēma bija neatliekama, un līdz ar to nekavējoties bija jāsāk darbaspēka kustības kontrole, turklāt – *“mēs*

visu šini likumā vēl neesam iestrādājuši”. Kas tad bija jau iestrādāts? “*Smagi ir 2 jauni likuma panti,*” teica Ulmanis. Viens: sievietes, kas jaunākas par 22 gadiem, varēs strādāt pilsētās par mājkalpotājām tikai tad, ja attiecīgajā pilsētā ir nodzīvojušas pēdējos piecus gadus. Tā bija vēlēšanās noturēt sievietes laukos. Otrs: sievietes un vīrieši, kas jaunāki par 22 gadiem, varēja tikt nodarbināti rūpniecības uzņēmumos Rīgā, Daugavpilī, Liepājā, Ventspilī, Jelgavā tikai tad, ja pēdējo piecu gadu laikā trīs gadus bija nodzīvojuši minētajās pilsētās. Likums tika piemērots arī visiem būvniecības, ceļu un izbūves darbiem, kā arī citiem sezonas darbiem, bet netika slēpts, ka ir iecere studentus un vidusskolu beidzējus sūtīt lauku darbos.²⁸ Taču – kā bija atzinis Ulmanis – likumā vēl nebija iestrādāts viss: likums regulēja darbaspēka kustību, taču Darba Centrāle vismaz sākotnēji pati ar darbarokām nenodrošināja; piemēram, tika norādīts: “... darba centrāles vadība paskaidro, ka strādnieku sagādāšanu sezonas darbos centrāle pagaidām neuzņemas. Tā tikai dod atļauju uzņēmumiem nodarbināt sezonas darbos zināmu strādnieku skaitu, bet vajadzīgie strādnieki jāsgādā uzņēmumiem pašiem.”²⁹ 28. jūnijā notika Centrāles Padomes pirmā sēde, kuru uzrunāja Ulmanis: “... šis likums savā iedarbībā un viņa mērķi ir daudz plašāki nekā vārdi paši par sevi parāda.” Izskaidrojot likuma pieņemšanas cēloņus, viņš norādīja uz vairākām Latvijas ekonomiskās attīstības iezīmēm, sākot ar darbaroku aizplūšanu uz pilsētām, īpaši – celtniecībā: “Mēs esam šai ziņā tik grezni palikuši savās prasībās, ka nejutām vairs nekādu sakaru ar zemi. Mums pazudis katrs patiesais, īstais samērs, katra istā mēraukla ... Pat parādus vajaga uztaisīt, un atzīst par pareizu, ka parādi jātaisa, lai varētu būvēt.” Bet vai viņš pats nebija izslavēts par Lielo celtnieku, bet 15. maija režīms – par celtniecības laikmetu? Nekādu savu vainu celtniecības pārspilētā izvēršanā viņš, protams, neatzina,

un, kritizējot skolu pārmērīgu būvniecību, viņš ne ar vārdu nepieminēja gigantiskos Uzvaras laukuma un citus megalomāniskos projektus: “... bet ja mūsu būvniecība tagad aizņem 50 000 darba roku un tām pretim ārzemju laukstrādnieku, tad visa saskaņa ir pazudusi ... Mums pietrūkst strādnieku lauksaimniecībā tāpēc, ka viņi bez vajadzības ir aizgājuši rūpniecībā un būvniecībā.”³⁰ Ulmanis atzina, ka minētie pasākumi, kuri tika veikti darbaroku noturēšanai laukos, nav devuši vajadzīgos rezultātus: “... beigu beigās izrādās, ka tas ir vēl par maz ...”³¹

Ļoti liela uzmanība tika pievērsta nepieciešamībai samazināt lielo mājkalpotāju skaitu un ievērojamu daļu mājkalpotāju novirzīt lauku darbos. Bija reģistrēti 26 003 mājkalpotāji – 25 882 sievietes un 121 vīrietis.³² Presē sākās kampaņa par mājkalpotāju skaita samazināšanu; piemēram, Jānis Jaunsudrabiņš vērsās pret slīmestēm: “Mums ir kundzes – slīmestis, kas plīst no veselības, kam nav bērnu, kam nav cita darba kā apskatīt skatu logus un patriekties kafējnicās ar draudzenēm, bet mājā tām ir dažkārt divas kalpones ... Izbeidzot slīmestību, atsvabinātos ražīgam darbam liels sieviešu darba roku skaits, varbūt tikpat liels, kā izbeidzot slaistību. Tā slaists un slīmests ja ne šogad, tad citu gadu jau būs no Latvijas izspiedis svešu zemju strādniekus, kas nav nekas cits kā sūna uz tautas koka.”³³ Sākotnēji visas mājkalpotājas varēja palikt savā darbā, taču ar laiku viņām bija jāpārreģistrējas (laikā līdz 1940. gada 1. martam), un, pieņemot darbā jaunās mājkalpotājas, bija jāsaņem Darba Centrāles atļauja.³⁴ Pārreģistrēšana notika 1940. gada februārī³⁵, un tika izteikta cerība, ka aptuveni puse mājkalpotāju netiks pārreģistrētas un būs spiestas doties lauku darbos.³⁶ Tās bija naivas cerības; pat, nesaņemot pārreģistrāciju, mājkalpotājas pavisam nevēlētos strādāt daudz smagākos lauku darbus, bet visādi censtos palikt pilsētā, pie tam – kā paziņoja pats Centrāles vadītājs Šmits 1940. gada

februāra beigās, kad pārreģistrācija jau tuvojās beigām, “... *pavisam paredzams, būs ap 1500 mājkalpotājas, kurām nāksies atstāt savas līdzšinējās vietas*”.³⁷ Kā redzam, likuma piemērošana nebija tik barga, kā tika solīts.

Īpaša uzmanība tika pievērsta mājkalpotājām ebreju ģimenēs. Ebreji bija Latvijas pilsoņi, un tas, cik daudz un ko viņi nodarbināja kā mājkalpotājas, varētu šķist pilnīgi divains un lieks jautājums. Tomēr tā nebija: tika rūpīgi uzskaitīts, kāda bija mājkalpotāju tautība, un tika secināts, ka “... *mājkalpotāju procentuāli visvairāk vāciešiem – 7,3% [t. i., tik daudz vietējo vāciešu bija nodarbināti kā mājkalpotāji – A. S.] un poļiem – 7,2%, bet vismazāk žīdiem – 1,8%*”.³⁸ Tātad ebreji nodarbināja daudzas mājkalpotājas, taču tās nebija ebrejietes, bet citu tautību pārstāves: “*Kā redzam, žīdi paši nodarbojas tirdzniecībā un rūpniecībā, bet par mājkalpotājiem pieņem citu tautību piederīgos*.”³⁹ Ja neebrejietes strādāja pie ebrejiem, tad pilnīgi pamatoti jāpieņem, ka viņas apmierināja darba apstākļi un samaksa; valstij tur nebūtu jāiejaucas, taču pats Ulmanis 1939. gada 3. aprīlī, kad tikai bija sākusies jaunā likuma izstrāde, savās privātās piezīmēs ierakstīja: “*Žīdi mājkalpotāji. Pamatideja. Arī žīdi darbā. Nolikums – aizliegt pieņemt nežīdus par mājkalpotājiem, ja nav izsmelti žīdu darba meklētāju kadri. Tas būtu pirmais pretžīdu likums? Mājkalpotājus drīkst pieņemt tikai ar d. apgādes kantora starpniecību*.”⁴⁰ Te, kā redzam, pieļauta doma pat par pretebreju likuma ieviešanu; savukārt Finanšu ministrijā 24. aprīlī mājkalpotāju jautājuma kontekstā tika ieteikts ņemt vērā “... *darba devēju tautību (slepeni, no rases tīrības viedokļa) un to ģimenes stāvokli*”.⁴¹ Doma par darba devēja – mājkalpotāju nodarbinātāja – “rases tīrību” ir vismaz skandaloza. Formāli tomēr pretebreju likums netika pieņemts, lai arī Darba Centrāle centās ierobežot mājkalpotāju – neebreju pieņemšanu ebreju

ģimenēs⁴² (tieši cik mājkalpotājām ebreju ģimenēs netika atjaunoti darba līgumi, pašlaik nav zināms – tas ir turpmākas izpētes uzdevums).⁴³ 1940. gada aprīļa sākumā pret ebrejiem tika uzsākta kampaņa, kuru var nosaukt pat par brutālu. Tā bija t. s. “*lielā kalpoņu ligšanas lieta*”: “... *katru dienu nopratina 10–15 svešautiešus ...*”, kuri bija noliguši latviešu mājkalpotājus; viņu vārdi tika publicēti, tie visi bija ebreji – viņi tika saukti arī par “*labi pazīstamiem svešautiešiem*” – un tika paziņots, ka “... *izmeklēšanas lietu nodos prokuratūrai*”.⁴⁴ Tas ir jāatzīst par kaut ko nebijušu Latvijas tiesiskajā praksē; praktiski tas bija pretebreju likums.

Pagāja tikai dažas nedēļas kopš Darba Centrāles izveidošanas, kad presi pārpildīja optimistiski paredzējumi. Lauksaimniecības kameras pilnsapulcē 1939. gada maija beigās, prognozējot darbaspēka sagādes perspektīvas, tika pasludināts: “... *šodien droši var liecināt, ka nākošā gadā aina būs vēl daudz iepriecinošāka*.”⁴⁵ Kā redzēsim turpmāk, pēc gada aina būs tik neiepriecinoša, ka tiks izveidots Saimnieciskais dienests, bet pagaidām Šmits stāstīja par to, ka “... *labprāt lauku darbos iet ne tikai tie studenti un skolnieki, kas jau agrāk dzīvojuši lauku sētās, bet arī pilsētnieki, kas līdz šim varbūt tikai pa vagona logu vērojuši viņojošās druvas un zemnieku darbu*”.⁴⁶ Pati Centrāle piegādāja laikrakstiem pamācošus un, visticamāk, izdomātus stāstiņus ar laimīgām beigām: “*Nosirmojusi māmiņa lēni ver darba centrāles durvis ... man tāda bēdīga lieta, grūti jau runāt par savu dēlu ... Tā ik dienas darba centrālē ienāk vairāki ziņojumi, kuros piederīgie lūdz dēlus vai meitas, kas sākuši palaidnīgu dzīvi un neklausa vairs vecāku padomiem, novietot lauku darbos. Tēvs sūdzas par dēlu, kas caurām dienām un naktīm klaiņo apkārt, izvairās no darba un padevies sliktu draugu iespaidam, māsa sūdz savu brāli, kas nodevies dzeršanai.*” Ja ticam (protams, ja ticam) šiem stāstiņiem, plaši

bija uzplaukušas denunciacijas par pašiem tuvākajiem.⁴⁷ Bet ko Centrāle? “*Visus šos ziņojumus rūpīgi pārbaudot un noskaidrojot, jau samērā īsā laikā radies prāvs saraksts par personām, kas nepilda, vai nekārtīgi pilda savus pienākumus pret tautu un valsti.*”⁴⁸ Te, kā redzam, Centrāles ierēdņi jau īstenoja policejiskas izziņas funkcijas; personas, par kurām bija iesniegtas sūdzības, tika aicinātas uz pārrunām, un “... visi viņi parakstījuši svinīgo solījumu, kurā apņēmies laboties, strādāt godīgu darbu, atteikties no alkoholoģisko dzērienu lietošanas un godīgi dzīvot”.⁴⁹ Tas patiešām būtu kaut kas neredzēts, ja smagās sociālās problēmas varētu labot ar svinīgu solījumu palīdzību.

Darbspēka problēmas laukos saasinājās 1939. gada rudenī: pēc tam, kad Polija bija kļuvusi par Vācijas un PSRS brutālas agresijas upuri un sadalīta, vismaz 12 000 poļu laukstrādnieku atstāja Latviju, un nebija nekādu cerību, ka viņi 1940. gada pavasarī atgriezīsies; Molotova–Ribentropa pakta sekas bija arī vācbaltiešu izbraukšana no Latvijas un tās rezultāts: “*Vāciešu repatriācija mūsu lauksaimniecībai atņem apmēram 5000 zemes strādātāju.*”⁵⁰ Darba Centrāle tomēr joprojām bija pilnīgi optimistiska. 1940. gada janvārī tika paziņots, ka tā rūpēsies arī par Rīgas pilsētas apgādājamo pilsoņu novietošana darbā – pilsētas apgādībā bija 1500 viegla darba spējīgo pilsoņu;⁵¹ skaidrs, ka nopietni ietekmēt darbaspēka problēmas šis lēmums nespēja, un jau 1939. gada nogalē sāka parādīties jaunas idejas. Draudu ēna sāka gulties pār daudzajiem mazajiem veikaliņiem – Latvijas sociālās un ekonomiskās ainavas neatņemamu un patīkamu sastāvdaļu: “*Nožēlojama un nevēlama parādība ir arī mūsu neskaitāmie sīkie veikaliņi ... Arī šie “uzņēmumi” saista daudz darba roku, kuras varētu izmantot lietderīgi rosīgai darbu veikšanai.*”⁵² Presē sīkie veikaliņi tika attēloti visdrūmākajās krāsās, faktiski tās bija denunciacijas: piemēram, kāds “strādnieks” no Skaiſtkalnes aicināja:

“*Ir pēdējais laiks šini veikalīņa darbībā painteresēties valsts kontrolei*”⁵³ (veikalīņš tika apsūdzēts tikai turīgo pircēju interešu apmierināšanā; te parādījās kreiss populisms, kas kļuva jo spēcīgāks, jo smagāka izvērtās ekonomiskā krīze Latvijā 1939. gada beigās – 1940. gadā); veikaliņu īpašnieki tika saukāti par “... vieglākās dzīves uzšācējiem”.⁵⁴ 1939. gada 11. novembrī tika pieņemts likums par tirdzniecības uzņēmumu atļaujām, kura mērķis – “... pārkārtojot tirdzniecības uzņēmumu tīklu, iespējams atbrīvot lielāku skaitu darba roku, kas, novietotas ražīgākās darba nozarēs, dotu ievērojamu tautas ienākumu un līdz ar to arī tautas mantas pieaugumu”.⁵⁵

Aiz šīm gudrajām frāzēm slēpās tikai viena patiesība: tirdzniecības uzņēmumu skaita samazināšana nebija domāta citām “ražīgākām nozarēm”, tā bija paredzēta vienīgi darbaroku sagādāšanai lauksaimniecībā. Nevienā citā nozarē tās nebija vajadzīgas – kā jau vairākkārt rakstīts, rūpniecība bija attīstījusies pārāk plaši, un tagad, saimnieciskajiem sakariem ar Rietumiem pārtrūkstot, izejvielu trūkums valstij maksāja bargu cenu – darba apjoms dramatiski sašaurinājās, un pieauga bezdarbs. Mazajiem veikaliņiem bija sava saimnieciskā niša, neliela, pieticīga, bet tomēr niša, un viņi nepavisam nebija jāso da par to, ka egalitārā agrārā reforma bija radījusi apstākļus, kuros trūka darbaroku. Skaidrs, ka, tirdzniecībai modernizējoties un parādoties lielākiem preču namiem, arī sīko veikaliņu skaits samazinātos, bet tas būtu tālas nākotnes jautājums – kā jau atzīmēts, preču namu Latvijā vēl bija ļoti maz. Tagad tomēr bija nolemts iet tradicionālo, birokrātisko ceļu: Darba Centrāles Padomes locekļi otrajā sēdē 1940. gada 26. janvārī “... pieņēma ierosinājumu, lai samazinātu daudzo sīko veikalu skaitu, kas arī saista daudz darba roku”.⁵⁶ Te būtu runa par siktirgotāju piespiedu pārvēršanu par lauku proletāriešiem.

Atkal īpaša – lai arī ne publiska, uzmanība tika pievērsta veikaliņiem, kuri piederēja ebrejiem. Patiešām, visvairāk siko veikaliņu bija tieši visebrejiskākajās mazpilsētās – Preiļos, Viļānos, Kārsavā: pat viens veikaliņš uz astoņiem iedzīvotājiem. Tas, protams, bija ļoti daudz, un var tikai iedomāties, cik pieticīgi bija to īpašnieku ienākumi, bet, ja tie pastāvēja, tātad tiem bija sava vieta mazpilsētu ekonomikā. 1940. gada 29. martā Tirdzniecības un rūpniecības kamera sasauca tirgotāju un rūpnieku biedrību priekšnieku sanāksmi; sanāksmes protokolā atzīmēts, ka tā ir “... ļoti slēgta un konfidenciāla sapulce ...”, kurā “... *delikātos jautājumus nav vēlams fiksēt rakstveidā ...*”; viens no “delikātiem jautājumiem” bija tieši par “... *minoritāšu, it sevišķi žīdu, iespaida mazināšanu tirdzniecībā*”. Biedrību priekšniekiem tika aizrādīts, ka kameras atsauksmi – nepieciešamu atļauju veikalu atvēršanai – nedrīkst dot tikai pēc uzņēmēju darba pieredzes, jo “... *visi žīdi gandrīz ekskluzīvi darbojas tirdzniecībā*”, tas ir – gandrīz visi ebreji var saņemt atļaujas, taču pieredze un prakse vien nedod ebrejiem “... *tiesības uz patstāvīgu tirgotāju darbību ...*”. Sanāksmē tika norādīts, ka ir nepieciešams panākt ebreju uzņēmumu “... *skaita pakāpenisku samazināšanos dabiskas likvidācijas ceļā ...*”, ārēji saglabājot “... *tikai legālos likumā paredzētos iemeslus*”.⁵⁷ Šādus pasākumus var saukt pat par ebreju diskrimināciju.

Nākamā iedzīvotāju grupa, pret kuru tika vērsti draudi un – kā redzēsim turpmāk – arī bargi praktiski pasākumi, bija tie, kurus sauca par slaistiem. Jau minētajā otrajā Darba Centrāles Padomes sēdē tika paziņots, ka slaistu “... *novietošanai darbā sagatavots likumprojekts*”.⁵⁸ Tiklīdz tas tika paziņots, sāka pienākt modro pilsoņu prasības, piemēram: “*Tērvetiēši prasa ieviest darba dienestu. Tērvetes pag[asta] lauksaimniecības biedrība savā iesniegumā apskata darba roku trūkuma novēršanu un atzīst,*

ka visi slaisti novietojami darbā piespiedu kārtā.”⁵⁹ Te, kā redzam, jau ir prasība pēc Darba dienesta – tātad pēc vēl radikālākiem pasākumiem nekā tie, kurus noteica 1939. gada 2. maija lēmums. Par Darba dienestu runa būs turpmāk, bet tagad var uzdot jautājumu: no kurienes šie slaisti bija uzradušies? Piecus gadus autoritārā režīma laikā tika sludināts, ka visi valsts iedzīvotāji čakli strādā, pildot vadoņa norādījumus. Tagad tomēr izrādījās, ka “... *mūsu pašu zemē daudz slaistu, kas labākā gadījumā nodarbojas ar nekā nedarišanu, bet ļaunākā gadījumā viņu darbība kā smags slogs gulstas uz sabiedrību*”.⁶⁰ Tika uzsākta slaistu sarakstu sastādīšana, un atkal tika aicināts izvērst plašas denunciacijas, piemēram: “*Saldus pilsētas vecākais uzaicinājis iedzīvotājus pieņemt pilsētas valdes kancelejā personas, kas dzīvo Saldū bez noteiktas nodarbošanās, lai sastādītu slaistu un dikdieņu sarakstu.*”⁶¹ (To pašu aicināja darīt arī citas pašvaldības, piemēram, Bauskas pilsētas valde: “*Pilsoņi, kam šādi dikdieņi vai slaisti zināmi, lūgti par to ziņot pilsētas valdei rakstiski, telefoniski vai mutiski.*”⁶² Ekonomiskajai krīzei padziļinoties,⁶³ sabiedrības uzmanība tika novirzīta uz grēkāžiem – slaistiem (vai “slaistiem”).

Februāra nogalē iekšlietu ministrs K. Veidnieks informēja par to, ka tuvākā laikā tiks ieviesti galīgi radikāli pasākumi: tiks radītas darba nometnes “... *bezpavalstniekiem, klaidoņiem, melnās biržas “darboņiem” un vēl visām tām personām, kuras izvairīsies no godīgas strādāšanas ... slaistus darba nometnēs novietos uz 6 mēnešiem, bet ja viņi nebūs pierādījuši savu labo darba gribu un atraduši piemērotu darbu, tad nometināšanas laiku ministrija varēs pagarināt līdz 1 gadam. Par slaistu novietošanu nometnēs gādās prefekti un apriņķu priekšnieki ...*”. Pat tas nebūtu viss: ja slaisti nometnēs nelabotos, “... *tad viņus paredzēts novietot ieslodzījuma vietās daudz stingrākā režīmā*”.⁶⁴ Cik izmaksātu nometņu izveide⁶⁵ un uzturēšana un cietumu piepildīšana, par

to nekas netika teikts (kā jau ierasts, pēc ikviena jauna valdības ierosinājuma tika izplatīti paziņojumi, šoreiz – ka “... iekšlietu ministra K. Veidnieka norādījums par slaistu novietošanu darba nometnēs un arteļos guvis lauku sabiedrībā dziļu atsaucību un gandarījumu ...”⁶⁶). Presē arvien vairāk parādījās pozitīvi vērtējumi PSRS pasākumiem pret t. s. slaistiem (“... uzsākta nesaudzīga cīņa ar slaistiem un darba disciplīnas pārkāpējiem. Tos visus bez žēlastības nodod tiesai un Ļeņingradā jau attiecīgas tiesu iestādes uzsākušas iztiesāt slaistu prāvas”⁶⁷); tikai nedaudz aizplūvurotā veidā tika radīts “žida – slaista” tēls⁶⁸ – “... daļa šo ļaunžu nāk no zināmām svešautiešu aprindām”.⁶⁹

Slaisti nebūtu vienīgie, kurus represētu – tie būtu arī “... mūžīgie vaimanātāji, rauduļi un slaistu pārstāvētāji ...”, kuri “... jāapkaro līdz slaistiem, ar tām pat metodēm, ar tiem pat līdzekļiem, tikpat nesaudzīgi”.⁷⁰ Nākamā iedzīvotāju grupa, kuru sāka trenkāt, bija uzņēmumu īpašnieki lielākajās pilsētās, īpaši – Rīgā, kuri bija pieņēmuši darbā personas, kas pēdējos trīs gadus nebija dzīvojušas pilsētā (tātad – nesen ienākušas no laukiem); sodi nebija ļoti bargi – dažiem 10 lati vai trīs dienas arestā, citiem – 20 lati vai piecas dienas arestā. J. Kalniņš, kuram piederēja neliela kokzāģētava Rīgā, Alberta ielā 6, bija viens no tiem, kuri cieta vairāk – 50 lati vai divi mēneši apcietinājumā; ēdienu veikala Elizabetes ielā 7 īpašnieks K. Neilands tika sodīts ar 30 latiem vai 10 dienām arestā.⁷¹

Ar katru dienu kļuva redzams, ka ar tām Darba Centrāles funkcijām, kuras tai bija piešķirtas, ir par maz; Centrālei nebija tiesību kādu piespiest doties lauku darbos (tiesa, jau 1939. gada 24. aprīli, kad likums par darbaspēka sagādāšanu vēl tika izstrādāts, Finansu ministrijas Tirdzniecības un rūpniecības departamenta direktors J. Švanks pilnīgi pamatoti paredzēja nepieciešamību sūtīt lauku darbos pilsētu strādniekus, tai skaitā – piespiedu kārtā:

“... pielietot zināmus spaidu līdzekļus, lai rūpniecības un amatniecības uzņēmumi vispār sašaurinātu darbus vasaras mēnešos ...”;⁷² tobrīd šī ideja vēl netika pieņemta, jo acīmredzama bija vēlēšanās izvairīties no tik nepopulāra lēmuma un laikam pastāvēja cerība, ka no tā arī varēs izvairīties). Zīmīgs bija Darba Centrāles pilnvarnieka E. Brīviņa raksts “Brīvajā Zemē” 9. decembrī; vērtējot dažādus pasākumus, kurus veica Eiropas valstis kara apstākļos, viņš jau skaidri atbalstīja darba dienesta praksi: “Darba dienests, brīvprātīgi vai obligatoriskā veidā, ir dzīves nepieciešamība, kas realizējama, vadoties no ikvienas valsts īpatnējiem apstākļiem un valsts vajadzības.”⁷³ Nebija grūti nojaust, ka Darba dienests tiks ieviests arī Latvijā, un 1940. gada janvāra vidū A. Šmits sniedza ļoti nozīmīgu paziņojumu: “Patlaban kārtā darba dienesta jautājumu.”⁷⁴ Tātad jau tiek gatavots kaut kas radikālāks nekā esošā Darba Centrāle; tiesa, tika atzīmēts, ka tas būs “... brīvprātīgs darba dienests laukos”.⁷⁵ Kā redzēsīm turpmāk, brīvprātības ideja tiks atmesta ļoti ātri. Ideja par Darba dienestu, tikko radusies, sāka attīstīties un aptvert jaunas iedzīvotāju grupas. Iekšlietu ministrs K. Veidnieks, atsaucoties tieši uz PSRS pieredzi, arī uz barbarisko aizliegumu zemniekiem atstāt kolhozus, jau 21. februāri ministrijas vadošo darbinieku sēdē paziņoja: “... būtu laiks atzīt, ka arī mums enerģiski jāķeras ... pie darbaspēka pārvietošanas ...” Te atslēgvārds ir tieši pārvietošana.⁷⁶

1940. gada pavasarī jau kļuva skaidri redzams, ka notiek pāreja uz piespiedu pasākumiem, lai risinātu darbaspēka problēmu laukos.⁷⁷ Tika paziņots, ka skolēniem un studentiem jāievieš obligāta – ne brīvprātīga – prakse lauku darbos: “... obligāta vasaras lauksaimniecības prakse noteikta skolu jaunatnei, kas sasniegusi 15 gadu vecumu ... Šo pienākumu pildot šovasar lauku darbos dosies ap 20 000 skolnieku un studentu...”⁷⁸ un “... varētu būt iespējams, ka

bez prakses ģimnāzijā nemaz neuzņemt”;⁷⁹ arī ierēdņiem būtu obligāti divus mēnešus jānostrādā lauku darbos. Tas bija apliecinājums, ka Darba Centrāle, pildot savas funkcijas, nespēja atrisināt mūžīgo darbaroku trūkuma problēmu. Kā jau vairākkārt atzīmēts, tika radīts priekšstats, ka iedzīvotāji ne tikai atbalsta visus valdības pieņemtos lēmumus, bet pat paši prasa vēl radikālākus soļus. Ir grūti spriest, cik šīs “darbaļaužu” vēstules valdības institūcijām vai presei bija pašu varas iestāžu organizētas; iespējams, daļa varēja arī nebūt organizētas. Grūti pateikt, vai tāda bija pienākusi no Tilžas pagasta, taču tā bija ļoti zīmīga: “*Tilžas lauksaimnieku biedrība aizrāda, ka pagastā esot daudz siksaimniecību ar daudz spējīgiem vīriešiem un sievietēm. Darba siksaimniecībās viņiem nepietiek, bet citur strādāt tie arī neiet. Tilzieši ieteic izdot likumu, kas viņus piespiestu iet darbā citur, kur darba spēks patiešām vajadzīgs.*”⁸⁰ Tas bija sevišķi precīzs egalitārās agrārās reformas seku novērtējums – pastāvēja mazas saimniecības, kuru saimnieki citādas reformas gaitā būtu daudz dabiskāk kļuvuši par laukstrādniekiem. Tagad visi bija gudri, arī tilzieši, bet nav zināms, vai tādi viņi bija 20. gadu pašā sākumā, kad agrārā reforma ieguva savu veidolu.

1940. gada 1. martā, uzrunājot Lauksaimniecības biedrību priekšnieku sanāksmi, Ulmanis paziņoja: “... nav vietas runām un rakstiem un daudzīnājumiem un brīdinājumiem par cilvēku iespiešanu strādāt, piespiešanu strādāt.”⁸¹ Nebija viņš paspējis to pateikt, kā Darba Centrāles direktors Šmits šajā pašā apspriedē atzina, ka rūpniecības strādniekiem būs jāiet vasaras darbos uz laukiem un pirmie strādnieki turp dosies jau maija sākumā vai vidū. Vīrieši par to saņems aptuveni 50, bet sievietes – 40 latu mēnesi (lai gan – kā jau rakstīts – arī pilsētās strādnieki nereti saņēma ļoti mazas algas, tomēr tā bija pavisam nepievilcīga samaksa par smago un rūpniecības

strādniekiem neierasto laukstrādnieku darbu).⁸² Tā bija daudz nopietnāka lieta nekā slaistu tramdīšana vai mājkalpotāju pārreģistrācija vai pat skolēnu vai ierēdņu sūtīšana lauku darbos. Strādnieku nostāja bija vienmēr nodarbinājusi 15. maija režīmu – par to liecina kaut vai tas, ka sabiedrisko lietu ministrs Alfrēds Bērziņš strādniekiem pievērsa lielu uzmanību; tagad, ekonomiskajai krīzei padziļinoties, politiskās policijas ziņojumi nepārtraukti liecināja par neapmierinātības pieaugumu strādnieku vidū. To varēja tikai pavairot finansu ministra J. Kaminska prātojumi par to, ka “... *lidzšinējo divnedēļu atvaļinājuma vietā strādniekiem pilsētā daudz noderīgs būtu 3–4 mēnešu garš darba periods laukos*”.⁸³ Cerības, ka strādnieki paši labprātīgi pieteiksies vasaras darbiem, bija nepamatotas: “... *darba līguma slēgšanā uz nākošo vasaru pagaidām kā darba devēji, tā arī paši strādnieki diezgan atturīgi ...*,” martā paziņoja Darba Centrāle.⁸⁴ Lai piesaistītu vairāk laukstrādnieku no Latgales, aprīļa sākumā tika nolemts piešķirt aizdevumu 300 latu apmērā tiem latgaliešiem, kuri dotos strādāt par kalpiem uz Vidzemi, Zemgali, Kurzemi.⁸⁵ Tomēr latgaliešu laukstrādnieku rezerves jau bija gandrīz izsmeltas un valdībai bija atlikuši tikai piespiedu pasākumi pret visiem valsts iedzīvotājiem.

Pie darba sagādes problēmām atgriezīsimies, runājot par Darba dienestu, bet tagad uzmanība jāpievērš dažām valdības iecerēm, kuras tā nepaspēja realizēt līdz 1940. gada jūnijam. Kā jau rakstīts, bija paredzēts palielināt nodokļus un ieviest jaunus. 1940. gada 21. februārī apspriedē iekšlietu ministrijā K. Veidnieks informēja par iecerētajiem jaunajiem nodokļiem; tie būtu: 1) neprecēto nodoklis;⁸⁶ 2) nodoklis tiem, kuri ieņem daudzus amatus; 3) nodokļu pieaugums bezdarba apkarošanas fondam; 4) nodoklis par atalgojumu no papildu ienākumiem. Viņš pat neizslēdza galējo līdzekli – iekšējo aizņēmumu.⁸⁷

Februārī Finanšu ministrija izvirzīja nepieciešamību mainīt ienākumu iekasēšanu: ienākuma nodokli maksāja neattaisnojami maz iedzīvotāju – tikai tie, kuru ienākumi sasniedza 2000 latu gadā (un pat ne visi); tas bija neattaisnojami un neuzturami, īpaši tagad – ekonomiskās krīzes apstākļos. Tika nolemts “... piesaistīt nodokļu maksāšanai plašākas iedzīvotāju masas, turpmāk ar nodokli apliekot arī tos pelnītājus, kuru ienākumi gadā sasniedz 1500 ls”.⁸⁸ Tas bija pilnīgi attaisnojams priekšlikums, un par to jau tika paziņots presē, taču galu galā februāra beigās valdība šo racionālo un nepieciešamo priekšlikumu neacceptēja, toties pieņēma citu pavisam neattaisnojamo lēmumu – no aprēķināmā ienākuma nodokļa vēl klāt bija jāpiemaksā 20% Valsts aizsardzības fondam.⁸⁹ Tas bija jāmaksā gan privātpersonām, gan juridiskām personām; ienākuma nodokļa bāzes izmaiņa būtu skārusi tikai daļu iedzīvotāju, taču šis nodoklis skāra ikvienu. Tas ir vērtējams kā līdzekļu izspiešana apstākļos, kad PSRS karaspēks (bāzes) jau bija ielaists Latvijā bez mazākās pretošanās, un nauda aizsardzības fondam tika burtiski izsviesta vājā (faktisks nodoklis bija arī piespiedu ziedošana, kura kļuva arvien nepopulārāka, īpaši strādnieku vidū: piemēram, politiskā policija 1939. gada 25. novembrī atzīmēja, ka rūpnīcā “Vairogs” strādnieki nevēlas ziedot aizsardzības fondam un tikai administrācijas spiediena rezultātā ziedojuši pa 50 santīmiem;⁹⁰ 1940. gada 4. janvārī tika atzīmēts, ka aizsardzības fondam atsakās ziedot strādnieces fabrikā “Feldhūns”; līdzīga bija nostāja arī citos uzņēmumos).⁹¹

Savukārt finanšu ministrs J. Kaminskis ministrijas direktoru apspriedē 2. martā izteica vēl radikālākas idejas, lai risinātu augošās problēmas ar preču apgādi: “... lai apgrozībā nerastos nesamērīgi daudz naudas, salīdzinot ar preču daudzumu, apsverama iespēja samazināt iedzīvotāju pirkatspēju. Šīnī sakarībā varētu a) neļaut algām kāpt līdz ar

cenām. Algas paaugstināt tikai tiem strādniekiem, kuriem tās nenasniedz 100 latus; b) izvest daļu līdzekļu piespiedu noguldīšanu vai arī aizdošanu valstij līdz kara beigām. Brīvprātīgu noguldīšanu ar noguldījuma % paaugstināšanu pastiprinātos apmēros neizdosies panākt.”⁹² Kā redzams, valsti sāka trūkt preču un kāpa cenas; tāpat kā Veidnieks, Kaminskis pilnīgi pieļāva domu par iekšēju aizņēmumu, taču – piespiedu formā (“... brīvprātīgu noguldīšanu ... neizdosies panākt ...”). Taču tas vēl nav viss – klāt nāca ideja “... normēt arī pārējo importējamo pirmās nepieciešamības preču patēriņu ...” (tobrīd kartiņas bija ieviestas tikai cukuram un petrolejai) un, protams, nodokļu pieaugums: “... paaugstināt nodokļus arī vidējiem maksātājiem. Sakarā ar to būtu vēlams: 1. pazemināt eksistences minimuma ienākuma nodokļa aprēķināšanai [kā redzējām, tas netika izdarīts, taču Kaminskis laikam cerēja, ka to var izdarīt – A. S.]; 2. uzliekams nodoklis kosmētikai, kažokādām, zīdam, vilnas audumiem, saldumiem, radio, izpriecām, kino.”⁹³ Radio un kino ietveršana šajā sarakstā, manuprāt, bija nepamatota.

Par to, cik smaga bija ekonomiskā krīze, liecina arī Kaminska teiktais par nepieciešamību samazināt piemaksas sviestam; kā jau rakstīts, piemaksas sviestam bija viens no Latvijas ekonomikas galvenajiem principiem, un Ulmaņa režīms, protams, to stingri ievēroja, lai arī piemaksas tomēr nebija tik dāsnas kā 1932.–1934. gadā. Tagad Kaminskis piemaksu samazināšanu (arī olām un sēklām) motivēja ar tādiem argumentiem, kādi agrāk nebija dzirdami: “... šīs piemaksas saņem bagātākie lauksaimnieki.”⁹⁴ Kā redzēsīm darba nobeigumā, kreisās ieceres novedis Ulmani pat pie idejas par t. s. lielsaimniecību – kādu praktiski Latvijā nemaz nebija – piespiedu sadalīšanas. Par augšo bezdarbu rūpniecībā, savukārt, liecināja tas, ka Kaminskis pievērsa uzmanību ne tikai darbaroku sagādei laukos, bet arī paziņoja: “Mūsu jaunā

sauksme būs: *sagādāt strādniekiem normālas darba iespējas ziemā*⁹⁵ (vasarā viņiem būtu jāiet lauku darbos): vismaz piecas dienas nedēļā, jo izejvielu trūkuma dēļ nereti rūpnīcas strādāja tikai trīs dienas. 14. martā valdība patiešām ieviesa jaunu nodokli: tiem pilsētniekiem, kuri bija ienākuši pilsētās pēc 1937. gada 1. janvāra, bija jāmaksā pašvaldību nodoklis (līdz 20 latiem gadā): *“Tā tad šis nodoklis būs vērsti pret tiem, kas pēdējo 3 gadu laikā ienākuši pilsētā, pamatot laukus ...”*⁹⁶ Tas faktiski bija sods par valdības politikas sekām: nespēju ierobežot rūpniecības ekstensīvo attīstību un plaši izvērstajiem celtniecības darbiem.

7. aprīlī, uzrunājot Darba kameras locekļus un strādnieku pārstāvjus, Ulmanis paziņoja: *“... visgrūtākais jau ir aiz muguras.”*⁹⁷ Tas bija ne ar ko nepamatots optimisms. Līdz šim valstij bija viena, bet ļoti smaga un praktiski gandrīz neatrisināma problēma – laukos bija darbs, bet trūka darbaroku,⁹⁸ taču tagad, ekonomiskajai krīzei padziļinoties, radās cita, ne mazāk smaga: pilsētā bija darbarokas, bet aptrūkās darba un auga bezdarbs. Tikai šķietami varēja likties, ka problēmu varēs atrisināt, pārvietojot strādniekus no pilsētām uz laukiem, kur bija darbs. Tika izveidota speciāla rūpniecības strādnieku nodarbinātības komiteja sabiedrisko lietu ministra A. Bērziņa vadībā, kura aprīļa vidū paziņoja, ka 7000 strādnieku tiks atbrīvoti no darba pilsētā un nosūtīti darbā uz laukiem uz vismaz četriem mēnešiem; atbrīvotajiem tiks piešķirts bezalgas atvaļinājums, bet tikšot garantēta atgriešanās savās darbavietās.⁹⁹ Praktiski tomēr to nekādi nevarēja garantēt, jo nebija nekādu priekšnoteikumu tam, lai rūpniecības apjomi nesaruktu arī turpmāk; faktiski “garantēts” bija tikai tas, ka četrus mēnešus strādnieki nesaņems algu un būs spiesti iztikt ar to, ko nopelnīs kā kalpi – tā to arī uztvēra paši strādnieki. Lai gan tika ziņots, ka vismaz daļa strādnieku dosies uz laukiem brīvprātīgi, valdībai bija

skaidrs, ka tas var arī nenotikt (Darba Centrāle pastiprināti izplatīja – kā tika teikts, “mākslinieciski darinātus” plakātus ar uzrakstiem “Nav peļņa? Laukos darbs un peļņa”,¹⁰⁰ tomēr nekāda “māksla” nevarēja pievilināt laukiem lielas strādnieku masas). Jau aprīlī parādījās brīdinājumi: *“... tiem strādniekiem, kas atteiksies iet vasaras sezonas darbos, darba vieta būs jāatstāj bez tiesībām rudenī atgriezties.”*¹⁰¹ Tika skaidri norādīts, ka daļa strādnieku tiks sūtīti uz laukiem: pirmajiem būtu jādodas tiem, kuri bija ienākuši pilsētās pēdējos gados, rūpniecības ekstensīvās attīstības vilināti. Viņiem būtu jāmaksā gan lielāki nodokļi, gan viņi pirmie tiktu sūtīti uz laukiem: dubults sods. Bet vēl nebija skaidrs, kā tieši tie strādnieki, kuri paši nepieteiksies darbam laukos, tiks piespiesti turp doties, kāds būs piespiešanas mehānisms. Saprotot, cik nepopulārs būs piespiedu darbs laukos, minētā komiteja nāca klajā ar paziņojumu, ka nav paredzēts *“... rūpniecības strādniekus sūtīt lauksaimniecības darbos, bet gan vasaras sezonas darbos...”*, proti – galvenokārt kūdras rakšanā, kas nebija daudz populārāka par lauku darbiem.¹⁰²

Pa to laiku Alfrēds Bērziņš turpināja strādniekus mierināt, radot viņos pat pilnīgi nepamatotas cerības; piemēram, pēc tam, kad aprīļa beigās viņš apmeklēja Liepāju un uzrunāja arī vietējos strādniekus, presē tika ziņots: *“Strādnieki ar prieku uzņēma ministra izteiktos vārdus, ka valdība nedomā šajos pārkārtojumos [strādnieku sūtīšana lauku darbos vai kūdras rakšanā – A. S.] pielietot spaidu līdzekļus, bet ka tā ļaujās uz strādnieku un darba devēju savstarpējo draudzīgo saprašanos.”*¹⁰³ Nav skaidrs, vai Bērziņš pats ticēja tam, ko teica; par to var nopietni šaubīties, lai arī, iespējams, aprīļa beigās doma par Darba dienestu vēl nebija pilnīgi nobriedusi, un joprojām presē bija sastopami idilliski apraksti: *“Pēdējā laikā lauku veselīgais gaisms un klusums atvīlinājis simtus strādnieku no pilsētām.”*¹⁰⁴ Varbūt

kādu daļu arī bija atvilinājis, taču vēl vairāk gribēja palikt pilsētā, kur bija sliktāks gaiss un lielāks troksnis.

9. maijā valdība pieņēma lēmumu par jaunu nodokļu palielinājumu, tiesa, tas attiecās tikai uz tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumiem, kuru peļņa 1939. gadā pārsniedza 5000 latus – Latvijas apstākļos tie tika saukti par lieliem uzņēmumiem. Tas bija likums par vienreizēju peļņas pieauguma nodokli: ja 1939. gadā peļņa bija bijusi lielāka par 1938. gada peļņu, tad no peļņas pieauguma līdz 3000 latiem bija jāmaksā 10%, ja virs 3000 latiem – 15%; valdība cerēja no šī nodokļa iegūt 2,5 miljonus latu. Finanšu ministrs J. Kaminskis nodokli pamatoja šādi: “... *daļa tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumu 1939. gadā atradās labvēlīgākos peļņas iegūšanas apstākļos nekā 1938. gadā.*”¹⁰⁵ Skaidrojums nebija īsti

pārlicinošs: pat ja ekonomiskās krīzes apstākļos kāds uzņēmums bija guvis lielāku peļņu, tas būtu bijis tikai apsveicami, taču vienlaikus kļuva acīmredzams, ka, krīzei padziļinoties, no nodokļu pieauguma valdība nebija spējīga atteikties. “*Dzīves izmaksai kāpjot, samazinājās arī algas cilvēku reālie ienākumi. Bet valstij tādēļ nav jāatsakās no savas daļas. Neraugoties uz to, ka pilsoņu ienākumi var kļūt mazāki, valsts spiesta palielināt nodokļus,*” paziņoja Alfrēds Bērziņš nodokļu inspektoru sanāksmē 24. maijā.¹⁰⁶ Ļoti daudzu pilsoņu ienākumi ne tikai varēja kļūt mazāki, bet tādi jau bija kļuvuši.

No daudzām augošajām ekonomiskām problēmām visakūtākās bija trīs: darbaroku trūkums laukos, darba trūkums pilsētās un kurināmā problēma nākamajai ziemai. Valdība izšķirās tās risināt visradikālākajā veidā.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ Finanšu ministrijas pārskats. Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga (turpmāk – LNA LVVA), 6824-1-183, 42. lpp.

² Zemei – piemērotāku saimnieku. Mūsu otrā agrārā reforma. In: Latvijas Kareivis, 04.01.1939. “*Iekšējās dzīves nepieciešamība tagad ierosinājusi otru agrāro reformu ...*”. Sk.: Kas man jādara? In: Brīvā Zeme, 18.01.1939.

³ Ibidem.

⁴ AL. K. Vispārēja lauksaimniecības banka. In: Ekonomists 1939, Nr. 4, 218.–220. lpp., šeit 218. lpp.

⁵ Agr. T. MILTS. Pēc 100 gadiem. In: Daugavas Vēstnesis, 23.12.1939.

⁶ Aicinot lauksaimniecību modernizēties un racionalizēties, tika atzīmēta atpalicība no vadošajām lauksaimniecības zemēm, piemēram: “... *salīdzinot ar vecām lopkopības zemēm, mums cilvēka darba ražība lopkopībā ir mazākais divas reizes zemāka. Dānijā, Holandē, Vācijā un Zviedrijā lopkopēju darba norma ir 15–18 izslaucamas govīs, 20–25 apkopjami liellopi, pieskaitot tiem attiecīgu skaitu jaunlopu, un saimniecībā esošās cūkas. Turpretim mums ir maz tādu saimniecību, kur lopkopējs katrā izslaukšanas reizē izslauktu caurmērā 10 govīs, arī strādādams tikai kūts darbu. Lielākā vairumā saimniecību darba ražība vēl zemāka un lopkopība caur to saista nenormāli daudz darba spēka.*” L. PLAUDE. Dažas darba racionalizācijas iespējas lopkopībā. In: Brīvā Zeme, 25.07.1939.

⁷ AL. K., Vispārēja lauksaimniecības banka, 220. lpp.

⁸ Sk., piemēram, informāciju presē: 24. aprīlī Rīgā Ulmaņa vadībā “*notika plaša apspriede, kurā turpināja pārrunas par laukstrādnieku un pilsētu strādnieku jautājumu ... Apspriedes par strādnieku jautājumu turpinās jau ilgāku laiku un paredzams, ka tuvākā nākotnē pieņems konkrētus lēmumus šī svarīgā jautājuma atrisināšanai ...*”. Turpinās apspriedes par strādniekiem. In: Brīvā Zeme, 25.04.1939.

⁹ Mums vajaga atgriezties pie ista darba. In: Brīvā Zeme, 29.06.1939.

- ¹⁰ Valdības darbība. Ministru kabineta sēde. In: Valdības Vēstnesis, 03.05.1939. Formāli tas bija vēl tikai likumprojekts, jo tika nodots Valsts Saimnieciskajai padomei atsauksmei; faktiski tas bija jau likums.
- ¹¹ Centīgie un ilggadējie laukstrādnieki nodrošināti slimokasē. In: Kurzemes Vārds, 05.05.1939.
- ¹² Uzlabojumi daudz bērnu laukstrādnieku ģimenēm. In: Kurzemes Vārds, 05.05.1939.
- ¹³ Mūsu uzdevums – zemturu spējas un zināšanu līmeni vēl celt. In: Brīvā Zeme, 26.05.1939.; 1940. gada aprīlī tika pieņemts jauns likums – par ģimenes piemaksām arī pusgada strādniekiem, lai gan mazākām nekā gada strādniekiem. Sk.: Jauns atbalsts darba vīriem. In: Brīvā Zeme, 24.04.1940.
- ¹⁴ Tika pat apgalvots, ka “*nekur laukstrādnieki nebauda tādās priekšrocībās un pretimnākšanu, kā tas ir Latvijā*”. Pārdomājiet pirms jurģiem. In: Brīvā Zeme, 12.04.1939. Iespējams, tas bija pārspilējums, taču uzmanība laukstrādnieku stāvokļa uzlabošanai patiešām tika pievērsta.
- ¹⁵ Ko nozīmē jaunais likums. In: Brīvā Zeme, 04.05.1939.
- ¹⁶ Jaunās Latvijas darba centrāles uzdevumi. In: Brīvā Zeme, 02.05.1939.
- ¹⁷ Jaunais likumprojekts par darba sagādāšanu. In: Brīvā Zeme, 03.05.1939.
- ¹⁸ Ibidem.
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ Ko nozīmē jaunais likums.
- ²¹ Privātiem darba apgādes kantoriem un birojiem, ja tie nebija saņēmuši Darba Centrāles atļauju turpināt darbu, bija jālikvidējas ar 1940. gada 1. janvāri. Sk.: Noteikumi par darba apgādes iestāžu likvidēšanu. In: Lauku Pastnieks, 12.01.1940.
- ²² Šodien iecels darba centrāles direktoru. In: Brīvā Zeme, 04.05.1939.
- ²³ Jaunais likumprojekts par darba sagādāšanu. In: Brīvā Zeme, 03.05.1939. Sikāk par Centrāles uzbūvi sk.: ARTURS RUNDZĀNS. Latvijas Darba Centrāles izveide un darbība 1939.–1940. gadā lauksaimniecības politikas kontekstā. Maģistra darbs. Rīga 2013, 34.–39. lpp.
- ²⁴ Darba centrāle atvērusi jau 10 nodaļas. In: Jaunākās Ziņas, 28.12.1939.
- ²⁵ Sāk darboties darba centrāles padomtuves. In: Rīts, 10.10.1939.
- ²⁶ Jāiesniedz ziņas par nodarbinātiem kvalificētiem strādniekiem. In: Jaunākās Ziņas, 05.09.1939.
- ²⁷ Jāsamazina rūpniecībā nodarbināto darba roku skaits. Valsts Prezidenta Ulmaņa norādījumi Brocēnos. In: Latvijas Kareivis, 01.06.1939.
- ²⁸ Ibidem; Ierobežota darbinieku pieņemšana. In: Brīvā Zeme, 20.06.1939.; piemēram, tika apgalvots, ka 2000 studentu esot izteikuši vēlēšanos doties lauku darbos. Sk.: Akadēmiskā jaunatne vēlas palīdzēt lauku darbos. In: Brīvā Zeme, 20.05.1939.
- ²⁹ Darba centrāles uzdevumi kļūst arvien plašāki. In: Latvijas Kareivis, 02.06.1939.
- ³⁰ Mums vajaga atgriezties pie ista darba.
- ³¹ Ibidem.
- ³² Mājkalpotāju lietderīga nodarbināšana. In: Brīvā Zeme, 09.02.1940.; M. ŽUBĪTE. Būsim pašas savas mājas kopējas. In: Zeltene, 15.03.1940., 4. lpp.
- ³³ Slaists un slimests. In: Jaunākās Ziņas, 06.05.1939.
- ³⁴ Darba Centrāle strādā. In: Brīvā Zeme, 02.06.1939.
- ³⁵ Sāk atjaunot mājkalpotāju darba līgumus. In: Brīvā Zeme, 09.02.1940.
- ³⁶ ŽUBĪTE, Būsim pašas savas mājas kopējas. Tika iecerēts dibināt sieviešu darba arteli, kas varētu nodrošināt atsevišķus mājkalpotāju pakalpojumus, izveidot Rīgas pilsētas mājkalpotāju skolu, kā arī normēt mājkalpotāju darba laiku. Tas bija domāts gan mājkalpotāju skaita samazināšanai, gan mājkalpotāju darba apstākļu uzlabošanai.

- ³⁷ Kas varēs nodarbināt mājkalpotājas. In: Rīts, 29.02.1940.; galu galā neregistrēto mājkalpotāju skaits nedaudz pieauga un sasniedza 1883. Sk.: Noraidīti 1883 lūgumi nodarbināt mājkalpotājus. In: Jaunākās Ziņas, 01.04.1940.
- ³⁸ Pilsētnieku nodarbe. In: Pašvaldību Balss, 01.01.1940.; absolūtos skaitļos, savukārt, visvairāk mājkalpotāju bija polietes, tad – latvietes, baltkrievietes, krievietes, vācietes un ebrejietes. Sk.: Mājkalpotāju lietderīga nodarbināšana. In: Brīvā Zeme, 09.02.1940.
- ³⁹ Pilsētnieku nodarbe. In: Pašvaldību Balss, 01.01.1940.
- ⁴⁰ (Kārļa Ulmaņa pieraksti). LNA LVVA, 5969-1-235, 23.–24. lp.
- ⁴¹ Cit. no: RUNDZĀNS, Latvijas Darba Centrāles izveide, 56. lpp.
- ⁴² Darba Centrāle uzsāka mājkalpotāju pārbaudes, sākotnēji – Rīga un Jūrmalā, “... lai pārliecinātos, vai mājsaimniecībā nenodarbina personas, kas pēc nodzīvošanas ilguma vai citādi neatbilst jaunā darba likuma nosacījumiem”. Mājkalpotāju pārbaude Rīgas Jūrmalā. In: Brīvā Zeme, 22.08.1939. Zīmīgi, ka tika minēta tikai viena likuma pārkāpēja: “... žīdu tautības pilsoni Rīvu Štromu darba centrāle sodījusi ar 25 ls.” In: Ibidem. Presē tika publicētas pat sava veida denunciacijas, piemēram: “Užavas lauksaimniecības biedrība ziņo, ka žīdu tautības iedzīvotāji nodarbinot daudzas mājkalpotājas – latvietes.” Zemgales lauki runā. In: Zemgales Balss, 27.02.1940. “Mūsu apkārtnē novērots, un sevišķi pilsētās un apdzīvotos centros, kad žīdi nodarbina mājkalpotājas latvietes. Tagadējā laikā, kad lauku darbam trūkst darba roku, būtu no svara noliegt sveštautiešiem darbā saistīt latviešu tautības mājkalpotājas. Lai sveštautieši darbā pieņem tikai savas tautības ļaudis.” Sk.: Žīdiem žīdu kalpotājus. In: Madonas Dzīve, 25.01.1940.; savukārt “... vairākas lauksaimniecības biedrības savos iesniegumos ... joprojām asi vēŗas pret slaušiem un izsaka neapmierinātību par latviešu mājkalpotāju nodarbināšanu cittautībnieku ģimenēs. Dzirciema lauksaimniecības biedrība ieteic noliegt sveštautiešiem nodarbināt kalpotājus – latviešus, jo tiem īsta darba vieta ir lauku sēta”. Lauku balsis. In: Brīvā Zeme, 29.02.1940. Te pat ir gandrīz lieki pievēŗst uzmanību tam, ka “cittautībnieki” un “sveštautieši” tiek aplūkoti kā īpašs gadījums.
- ⁴³ Sk., piemēŗam, informāciju presē: “Kā izrādās, Liepājas un Aizputes aprīņķa pilsētās un ciemos nodarbina 1794 mājkalpotājas. Apm. puse no visiem mājkalpotājiem, vai 49,3 % nodarbināti žīdu ģimenēs. Atļauts palikt 1292 mājkalpotājiem.” Pabeigta mājkalpotāju līgumu pārreģistrēšana. In: Kurzemes Vārds, 03.04.1940.
- ⁴⁴ Pazīstami vāŗdi krāņņieku vidū. In: Brīvā Zeme, 10.04.1940.; te ir zīmīgi tas, ka t. s. sveštautieši tiek saukti arī par krāņņiekiem; sk. arī: Atstādināta advokāta kukuļošanas mēģinājums. In: Brīvā Zeme, 09.04.1940.
- ⁴⁵ Mūsu uzdevums – zemturu spējas un zināšanu līmeni vēŗ celt. In: Brīvā Zeme, 26.05.1939.
- ⁴⁶ Darba Centrāle strādā.
- ⁴⁷ Viņi atgrīēŗas darbā un godīgā dzīvē. In: Brīvā Zeme, 24.07.1939.
- ⁴⁸ Ibidem.
- ⁴⁹ Ibidem.
- ⁵⁰ Darba Centrāle atvēŗusi jau 10 nodaļas; Kas varēs nodarbināt mājkalpotājas.
- ⁵¹ Darba centrāle rūpēŗies par apgādājamajiem rīdzīņņiekiem. In: Jaunākās Ziņas, 18.01.1940.
- ⁵² Arī tur jāievēŗo lietderība. In: Zemgales Balss, 09.02.1940.
- ⁵³ No Skaistkalnes. In: Bauskas Vēstnesis, 08.02.1940.
- ⁵⁴ Kaut kā vieglākā uzsācēji. In: Brīvā Zeme, 05.03.1940.
- ⁵⁵ Uzraudzības režīms tirdzniecībā, rūpniecībā un amatniecībā. In: Ekonomists 1939, Nr. 24, 1682. lpp.
- ⁵⁶ Slaistu likums jau sagatavots. In: Brīvā Zeme, 27.01.1940.
- ⁵⁷ AIVARS STRANGA. Ebreji un diktatūŗas Baltijā. 1926–1940. Rīga 2002, 229.–230. lpp.; sk. rakstus presē ar zīmīgiem virsrakstiem, piemēŗam: Madonā nesamēŗīgi daudz žīdu veikalu. In: Madonas Ziņas, 12.1939.; “... jauni žīdu veikali Madonā vairs nebūtu atverami ...” Ibidem; parādījās pat diezgan

- skaidri izteikta nepatika pret ebrejiem – piemēram, apveicot kooperatīvu attīstību, tika uzsvērts: “Nav nemaz ilgi atpakaļ, kad gandrīz vai katrā apdzīvotā vietā veikala izkārtnē rādīja, kad veikalu īpašnieks ir žīds. Šie veikalnīki kā zirnekļa tīklā bija apņēmuši gandrīz vai visu valsti.” Kooperatīvu svētīgais darbs. In: Madonas Ziņas, 25.01.1940. Cits jautājums ir par to, ka, mazumtirdzniecībai pakāpeniski modernizējoties un tajā ienākot lielākiem spēlētājiem – piemēram, tādiem kā “Turība”, vismaz daļa mazo veikaliņu, lai kam tie piederētu, pazustu. Piemēram, Varakļānos, kur pilnīgi dominēja sīki veikaliņi, bija paredzēts atvērt “Turības” veikalu (Varakļānos būs centr. sav. “Turība” veikals. In: Daugavas Vēstnesis, 18.05.1940.), taču diez vai mazie veikaliņi – kuri pastāv pat mūsdienās – ātri padotos vai zaudētu savu nišu.
- ⁵⁸ Slaistu likums jau sagatavots. In: Rīts, 27.01.1940.
- ⁵⁹ Zemgales lauki runā.
- ⁶⁰ Ielu slaisti. In: Daugavas Vēstnesis, 15.02.1940.
- ⁶¹ Sastāda slaistu sarakstu. In: Kurzemes Vārds, 29.02.1940.
- ⁶² Bauskas pilsētas valde reģistrē slaistus un dikdieņus. In: Bauskas Vēstnesis, 08.02.1940.
- ⁶³ Sikāk sk.: AIVARS STRANGA. Latvijas ārējie ekonomiskie sakari. 1919.–1940. gads. Attiecības ar lielvalstīm (saimnieciskie, politiskie, diplomātiskie aspekti). Rīga 2015, 270.–275. lpp.
- ⁶⁴ Slaistiem būs jāiet darba nometnēs. In: Brīvā Zeme, 28.02.1940.
- ⁶⁵ Ieslodzīti nometnēs, slaisti policijas uzraudzībā tiktu nogādāti kūdras purvos, lai raktu “zemes malku” – kā cēli sauca kūdru. Tātad būtu jāierīko nometnes, slaisti vismaz minimāli jābaro un jāuztur policija, kas viņus uzmanītu. Vai no slaistu darba būtu jēlkāda ekonomiska atdeve, par to nekas netika teikts.
- ⁶⁶ Lauki apsveic ierosinājumu par slaistu novietošanu darba nometnē. In: Kurzemes Vārds, 01.03.1940.
- ⁶⁷ Slaistus nodod tiesai. In: Zemgales Balss, 07.04.1940.; uzreiz pēc 1939. gada 5. oktobra Latvijas un PSRS līguma – t. s. bāzu līguma – presē sākās PSRS cildināšana, ieskaitot ļoti pozitīvu Padomju Savienības ekonomikas attēlošanu, tas attiecās arī uz cīņu par darba disciplīnu: “... ar kopējā darba jaucējiem, kuru darbība bieži šķitusi pat noziedzīga, padomju valdība pratusi ātri un nesaudzīgi tikt galā.” Padomju Savienībai 23. gadu sākot. In: Brīvā Zeme, 07.11.1939. Tika cildināta PSRS “māka likt labi strādāt”, tiesa, nerakstot par to, ar kādām metodēm tas tika panākts; te bija zināmi mājieni arī Latvijas iedzīvotājiem.
- ⁶⁸ Sk., piemēram, rakstu par policijas reidu kādā Liepājas kafejnīcā: “Vakar vakarā 2. pol. iec. priekšnieks A. Bisenieks ar uzraugiem izdarīja kontroli Petera kafejnīcā Graudu ielā 43. Ļaužu pārpildītā kafejnīcā pie galdiņiem dikā sēdēja ļaudis, kuru sejas te redzamas gandrīz ik vakarus. To sejas panti apliecināja piederību pie zināmas tautības.” Kafejnīcas slaistus tramda arī Liepājā. In: Kurzemes Vārds, 25.02.1940. Te ir zīmīga kafejnīcas apmeklētāju iedalīšana pēc “sejas pantiem”. Savukārt Rīgā – kā jau rakstīts – viena no nopietnākajām problēmām bija iedzīvotāju apgāde un bija sākusies malkas pircēju kontrole; piemēram, “Rīgas preču stacijā rindā bija 4000 pircēju ...”; uzsākot pircēju kontroli, “daudzi pircēji ... galvenā kārtā sveštautieši pazuda”. Sk.: Malkas gaidītāji kontrolē bēg no ierindas. In: Brīvā Zeme, 16.03.1940. Te ir uzkrītoši uzsvērts, ka sveštautieši it kā bēguši no kontroles; varētu iedomāties, ka sveštautiešiem nevajadzēja apkurināt dzīvokļus. Tomēr viņiem kolektīvi tiek pierakstīta necienīga uzvedība, kas ir atšķirīga nekā latviešiem. Jau sākot ar 10. februāri, tika ieviesta pasu kontrole tiem, kuri stāvēja rindā pēc malkas, lai samazinātu t. s. sveštautiešu skaitu, jo “... novērots, ka daži pēc malkas stāv ikdienas”. Sk.: Rindā pēc malkas. In: Rīts, 09.02.1940. Pat tik ikdienišķā lietā kā rindā pēc malkas pilsoņus jau sāka dalīt pēc tautības.
- ⁶⁹ Darba vīri strādā – nerunā. In: Latvijas Kareivis, 05.03.1940.; ebreji tika saukti par “zināmiem sveštautiešiem”.
- ⁷⁰ “Tos, kas nezina kā nosist laiku”, sūtīs darba nometnēs. In: Kurzemes Vārds, 29.02.1940.; var pat pabrīnīties, cik daudz jaunu vārdu tika izgudrots, lai apzīmētu t. s. slaistus un viņiem līdzīgos, tika liktas lietā pat dainas: “Dainās šādi cilvēki dēvēti par neveikļiem, un tas ir bijis visnecienīgākais vārds, ar kādu apzīmēts senās sabiedrības loceklis.” Par slaistiem un neveikļiem. In: Atbalss, 07.02.1940.

- ⁷¹ Sodīti darba devēji un tirgotāji. In: Brīvā Zeme, 08.01.1940.
- ⁷² (Finansu ministrijas pārskats). LNA LVVA, 6824-1-14, 34. lpp.
- ⁷³ Darba dienests ārzemēs. In: Brīvā Zeme, 09.12.1940.
- ⁷⁴ Studenti, skolēni un ierēdņi dos darba rezerves lauksaimniecībai. In: Jaunākās Ziņas, 18.01.1940.
- ⁷⁵ Kad pārjauno mājkalpotāju līgumus. In: Brīvā Zeme, 12.01.1940.
- ⁷⁶ AIVARS STRANGA. K. Ulmaņa režīma sociālekonomiskās iezīmes valsts bojā ejas priekšvakarā. In: Izglītība, 16.08.1991.; Veidnieks tieši atsaucās uz E. Arna rakstu "Ekonomistā", kurā bija izklāstīti Padomju Savienībā pieņemtie drakoniskie lēmumi par labu darba disciplīnas uzlabošanai un cīņai ar slastiem, ieskaitot aizliegumu zemniekiem atstāt kolhozus un sovhozus un darba grāmatiņu ieviešanu: "... *uzņēmumu un iestāžu administrācija drīkst pieņemt darbā tikai tādas strādniekus un kalpotājus, kas uzrāda darba grāmatiņu.*" E. ARNIS. Darba jautājumi Padomju Savienībā. In: Ekonomists 1940, Nr. 4, 245. lpp. Veidnieks atklāti iestājās par PSRS pieredzes pārņemšanu Latvijā.
- ⁷⁷ RUNDZĀNS, Latvijas Darba Centrāles izveide, 48., 56. lpp.
- ⁷⁸ 20 000 skolnieku un studentu šovasar dosies lauku darbos. In: Rīts, 26.03.1940.
- ⁷⁹ Šodien lems par darba roku sadalīšanu. In: Rīts, 26.01.1940.
- ⁸⁰ Lauku balsis. In: Brīvā Zeme, 29.02.1940.
- ⁸¹ Vienmērīgu labklājību visiem. In: Brīvā Zeme, 02.03.1940.
- ⁸² Lielā sanāksme noslēgusies. In: Brīvā Zeme, 04.03.1940.
- ⁸³ Pilsētu strādniecība un ierēdņi uz lauku darbiem. In: Brīvā Zeme, 04.03.1940.
- ⁸⁴ Ieteicams laikus izšķirties par lauku darbu. In: Brīvā Zeme, 20.03.1940.
- ⁸⁵ Valsts atbalsts latgaliešiem, kuri pāries strādāt uz citurieni. In: Brīvā Zeme, 05.04.1940.
- ⁸⁶ Kā jau minēts iepriekš, doma par šādu nodokli, īpaši vecpuišiem, pastāvēja jau sen. Lai arī nodoklis netika uzlikts, dažviet tieši vecpuiši tika uzrunāti ar lūgumu sniegt atbalstu konkrētām vajadzībām. Piemēram, Usmas pamatskola lūdza vietējos vecpuišus finansiāli atbalstīt skolas koptaldu un uzņemties gādību par kādu trūcīgu bērnu. Tas bija tīri atzīstams lūgums. Izrādījās, ka arī Usmas pagasta vecākais M. Rozentāls bija vecpuišs, un viņš pirmais atsaucās uz lūgumu. Sk.: Vecpuiši uzņemas trūcīgo bērnu apgādāšanu. In: Ventas Balss, 07.04.1940. Kā redzam, ministrs Veidnieks runāja par neprecēto nodokli, nevis par vecpuišu un/vai vecmeitu nodokli. Te atšķirība bija būtiska: ja runa būtu tikai par neprecētiem, šāds nodoklis skartu vairākumu Latvijas iedzīvotāju un būtu ārkārtīgi nepopulārs ("*Mūsu valsts iedzīvotāju vairumu sastāda tieši neprecējušies – no vīriešiem 54%, bet no sievietēm 47,8%.*" Sk.: B. IGALS. Ģimene un statistika. In: Pašvaldību Balss, 01.06.1940.; savukārt, pieņemot, ka vecpuiši un vecmeitas ir tikai tie, kuri nebija precējušies, sasniedzot noteiktu vecumu, tādu, protams, bija daudz mazāk: pieņemot 34 gadus par kritisko vecumu, 25,4% vīriešu un 26,4% sieviešu nebija precējušies. Ibidem. Attieksme pret vecpuišiem bija kritiskāka nekā pret vecmeitām: "*Aplikt visus vecpuišus ar lieliem nodokļiem – teica man vairākās vietās. Tad redzēs, ka visi precēsies.*" Dilstoši apriņķi. In: Bauskas Vēstnesis, 28.05.1940.
- ⁸⁷ STRANGA, K. Ulmaņa režīma sociālekonomiskās iezīmes.
- ⁸⁸ Ko paredz jaunais ienākuma nodoklis. In: Brīvā Zeme, 01.03.1940.
- ⁸⁹ 20% piemaksa pie ienākuma nodokļa par labu Valsts Aizsardzības fondam. In: Latvijas Kareivis, 01.03.1940.; Paaugstināts ienākuma nodoklis valsts aizsardzībai. In: Brīvā Zeme, 01.03.1940.
- ⁹⁰ (Politiskās policijas materiāli). LNA LVVA, 3235-6-316, 3. lpp.
- ⁹¹ Ibidem, 3235-6-11, 42. lpp.
- ⁹² Ibidem, 6824-1-38, 52. lpp.
- ⁹³ Ibidem.
- ⁹⁴ Ibidem, 59. lpp.
- ⁹⁵ Ibidem, 55. lpp.

- ⁹⁶ Noteikts pašvaldības nodoklis pilsētniekiem. In: Rīts, 15.03.1940.
- ⁹⁷ Valstij vajaga būt stiprai un drošai. In: Brīvā Zeme, 08.01.1940.
- ⁹⁸ Piemēram, 1940. gada aprīlī tika publicēts apjomīgs pētījums par saimniecību skaitu, lielumu un citām raksturīgām īpašībām Bauskas apriņķī; tas pierādīja, ka darbaspēks aizplūst arī no šī apriņķa, kurš bija viens no ekonomiski visspēcīgākajiem Latvijā, pie tam tas bija raksturīgi arī citiem apriņķiem Zemgalē, kas tika saukta par Latvijas maizes klēti: “*Nav noslēpums, ka Zemgalē ir daudz tādu saimniecību, kurās trūkst ne tikai laukstrādnieku, bet pat saimnieku. Ir ļoti daudz tādu saimniecību, kuru īpašniekiem nav pēcnācēju un līdz ar to nebūs saimnieku.*” Sk.: Skaitļi, kas brīdina. In: Brīvā Zeme, 30.04.1940.
- ⁹⁹ 7000 strādnieku novietos sezonas darbos. In: Jaunākās Ziņas, 17.04.1940.
- ¹⁰⁰ Laukos darbs un peļņa. In: Brīvā Zeme, 16.04.1940.
- ¹⁰¹ Sašaurināta ražošanas rūpniecības un amatniecības uzņēmumos. In: Brīvā Zeme, 19.04.1940.
- ¹⁰² Saskaņā ar A. Šmita dotajiem datiem 1939. gadā ar kūdras rakšanu bija nodarbojušies 3000 strādnieku, tagad, 1940. gadā, bija vajadzīgi vismaz 10 000. Sk.: Kūdras rūpniecībā atļaus nodarbināt tikai pilsētniekus. In: Jaunākās Ziņas, 04.03.1940.; skaidrs, ka visvairāk kūdras bija vajadzīgs Rīgai; pilsētai piederēja 21 purvs 11 300 ha platībā; februārī tika secināts, ka “... līdz šim Rīga nav sevišķi daudz darījusi savu purvu izmantošanai”. Rīgas purvi tika rakti galvenokārt ar lāpstām – smags un nepatīkams darbs; mašīnu bija ļoti maz – 1940. gada sākumā tikai četras. Sk.: Kurināmā sagāde jāveic visā pilnībā. In: Brīvā Zeme, 23.02.1940.
- ¹⁰³ Sabiedrisko lietu ministrs A. Bērziņš pie Liepājas darba darītājiem. In: Kurzemes Vārds, 27.04.1940.
- ¹⁰⁴ Pilsētu strādnieki lauku darbos Kurzemē. In: Kurzemes Vārds, 10.05.1940.
- ¹⁰⁵ Lielākie uzņēmumi maksās vienreizēju peļņas pieauguma nodokli. In: Brīvā Zeme, 10.05.1940.
- ¹⁰⁶ Pilsoņiem jādod, kas valstij vajadzīgs. In: Brīvā Zeme, 25.05.1940.

SUMMARY

As it has been repeatedly remarked, the main problem faced by Latvia's economy was the shortage of rural labour. However, in early 1939 civil servants at the Ministry of Finance believed that this problem “.. could not be solved solely through the regulations of administrative nature”. In early January 1939, the press featured articles under a very significant and promising title: “Our Second Agrarian Reform”. After stating the well-known fact – that there was a very large number of farms that failed to apply intensive, modern methods of farming but instead employed extensive labor force, including foreign workers – the publications underlined the need to rationalise agriculture. It was to be carried out with the assistance of a new national bank – the General Bank of Agriculture; among its main tasks was the promotion of “.. the rationalisation and mechanization of work, use of electricity and more careful utilisation of all resources”. The authors went as far as declaring: “It is not without a reason that a Latvian economist described the foundation of the General Bank of Agriculture as the second agrarian reform”. Establishment of one new national bank certainly could not usher in an agrarian reform, although loans issued by such a bank could be of help in the modernisation of farms, which, however, was a long and extended process. However, the shortage of rural labour was an acute problem that required an immediate solution – even the academically oriented magazine “Economists” [The Economist] published dramatic statements, such as: “Agriculture risks to collapse if the necessary labour force is not imported from

abroad ..”. Radical administrative measures could provide a quick solution. Any other measures could not hope even partly to cure the long-neglected illness, which, however, was impossible to be cured completely. At the very beginning of April or probably even in the last days of March the government started drafting the Law on the Central Labour Office; as later admitted by Ulmanis himself, at the beginning they had hoped to finalise the law within a week but work on it turned out to be more complicated than it had been expected and took four weeks instead. On May 2, the government passed a draft law “On the Procurement of Jobs and Dislocation of Labour Force”, for the practical implementation of which a new institution – the Central Labour Office – was created.

Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1944–1948

Social Memory of the Holocaust in the Latvian SSR, 1944–1948

Didzis Bērziņš, Dr. sc. comm.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes

Sociālo un politisko pētījumu institūta pētnieks

Lomonosova iela 1a, Rīga, LV-1019

E-pasts: *didzis.berzins@lu.lv*

Rakstā analizēti holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesi Latvijas teritorijā pēc Otrā pasaules kara beigām (1944–1948). Lai noskaidrotu, kādu sociālpolitisko un vēsturisko diskursu iespaidā veidojusies holokausta sociālā atmiņa, analizētas holokausta reprezentācijas un diskursīvās struktūras. Pētījumā raksturotas tā laika Latvijas sabiedrības iespējamās zināšanas un attieksme pret holokaustu, pētot to noteicošos komunikatīvās un kultūras atmiņas procesus.

Atslēgvārdi: sociālā atmiņa, holokausts, komunikatīvā un kultūras atmiņa, Latvijas PSR, 1944–1948.

The present thesis analyses the developments of social memory of the Holocaust in the territory of Latvia after World War Two (1944–1948). To clarify the socio-political and historical discourses, which have created social memory of the Holocaust, representation and discursive structures of the Holocaust are studied. The research characterizes knowledge and attitude of the Latvian society towards the Holocaust by revealing the determinant communicative aspects and cultural memory processes.

Keywords: social memory, Holocaust, communicative and cultural memory, Latvian SSR, 1944–1948.

“Staļina laiks – katrs pateiks, ka tas bija drausmīgs laiks. Pēc viņa nāves vienīgais, kas varēja traucēt un traucēja, – tas, ka cilvēks nebija pilnīgi brīvs savā domu izpausmē, domās – jā, bet domu izpausmē nebija. Tas, manuprāt, bija traģiskākais. Un otrs – ka vecāki, it kā lai pasargātu bērnus, viņus iemācīja melot.”

Rolands Kalniņš¹

“Tolaik mēs tikai vispārējos vilcienos zinājām, kas šeit ir noticis nacistu okupācijas laikā, bet neapstrīdams bija tas, ka mūsu radi un tuvinieki, draugi un paziņas, kaimiņi un sabiedrotie bez pēdām pazuduši no zemes virsas; viņi bija šeit nošauti, aprakti kopīgās bedrēs. [...] Par šo traģēdiju

mums toreiz izdevās šo to uzzināt no īsajiem oficiālajiem paziņojumiem presē un slepeniem no rokas rokā nodotiem nedaudzo izglābušos manuskriptiem. Vēstījumi bija lakoniski – atmiņas par nesen pārdzīvoto vēl līdzinājās asiņojošai brūcei.”

Ruta Šaca-Marjaša²

No 12 miljoniem pēc Otrā pasaules kara dzīvi palikušo ebreju 3,3 miljoni dzīvoja Eiropā, no tiem divi miljoni PSRS teritorijā.³ Tādējādi Padomju Savienībai potenciāli bija jāklūst par jauno ebreju kopienas kultūras centru, ieņemot holokaustā praktiski iznīcinātās Polijas ebreju diasporas vietu. Turklāt tieši PSRS rīcībā uzreiz pēc Otrā pasaules kara nonāca visas liecības par nacistu noziegumiem, kas okupācijas laikā tika pastrādāti pret ebrejiem. Šis plašais dažādu pierādījumu un liecību klāsts (izdzīvojušie ebreji, vietējie iznīcināšanu liecinieki, nogalināšanas un kapavietas, padomju režīma rīcībā palikušie dokumenti) varēja kļūt par nozīmīgu izpētes materiālu, lai analizētu holokausta īstenošanu, tā motīvus un norises būtību līdz vissīkākajām niansēm.

Joprojām ir problemātiski precīzi noskaidrot Latvijas teritorijā holokaustā bojāgājušo un izdzīvojušo ebreju skaitu, kā arī to ebreju skaitu, kuri pēc kara atgriezās no evakuācijas, jo nav zināms, cik ebreju bija Latvijā, ienākot nacistiem. Turklāt pirmā pēckara iedzīvotāju skaitīšana PSRS notika tikai 1959. gadā. Šo iemeslu dēļ jebkuras aplēses par Latvijas PSR pēc Otrā pasaules kara dzīvojošo ebreju īpatsvaru vai skaitu ir aptuvenas. Vēsturnieki, kas pēta holokausta norises Latvijas teritorijā, holokaustā nogalināto Latvijas ebreju skaitu leš ap 70 000.⁴

Kad Sarkanā armija otrreiz ienāca Latvijas teritorijā, šeit dzīvi palikušie un holokaustu pārdzīvojušie ebreji bija skaitāmi no dažiem simtiem līdz ne

vairāk kā tūkstošiem.⁵ Savukārt pēc padomju varas nostiprināšanās Latvijas teritorijā 1944./1945. gadā šeit atgriezās apmēram 14 tūkstoši ebreju, tai skaitā gan holokaustu pārdzīvojušie, gan nacistu okupācijas laikā uz PSRS aizbēgušie, gan apmēram trīs tūkstoši Sarkanās armijas rindās karojošo un dzīvi palikušo ebreju, gan tie ebreji, kas 1941. gadā tika izsūtīti uz Sibīriju un 1946. gadā bija izcietuši piecu gadu ieslodzījuma termiņu labošanas darbu nometnēs.⁶ Tādējādi Latvijas PSR teritorijā pēc Otrā pasaules kara beigām bija apmēram 15 tūkstoši ebreju no tiem, kas Latvijā dzīvoja līdz karam (tolaik apmēram 95 tūkstoši).⁷

Arī šiem cilvēkiem, tāpat kā ebrejiem citviet PSRS, atgriešanās bija smaga. Viņi sastapās ar jauno realitāti – tuvinieki bija nogalināti holokaustā, mantiskās vērtības izlaupītas, bet kādreizējās mājvietas apdzīvoja citi cilvēki.⁸ Mantojumu, ar kuru nācās sadzīvot holokaustu pārdzīvojušajiem ebrejiem, spilgti un skaudri raksturojis Marģers Vestermanis:

“Sēras par nežēlīgi noslepkavotiem... un kauns... un nepārvarams sašutums, par to, kā tas ir noticis... to grūti pārvērtēt. Vienkārši ieieta sabiedrībā un paziņot, ka bijām pazemoti, apsmieti, apņirgāti... Tā ir liela atšķirība, vai mirt bada nāvē Sibīrijā vai pat Gulagā, kad tiek pataisīts par šausmīgu ienaidnieku, nezin kāds tu esi rezidents, japāņu spiegs un kas tur tik vēl. Par tevi sarakstītas lietas, atzīts par svarīgu personu, antikomunistu. Praktiska ņirgāšanās, bet formāli ne. Tāpat kā par visiem pārējiem dzimtenes nodevējiem. Bet šeit tu esi atdots un bezpalīdzīgs jebkura huligāna iedomai un izdomai... Pirms noslepkavošanas vēl vajadzēja iznīcināt cilvēka cieņu, padarīt viņu smieklīgu, nožēlojamu, pretīgu.”⁹

Turklāt holokaustā izdzīvojušie ebreji atskārta, ka viņu traģēdijai netiek pievērsta

pienācīga uzmanība, vara nelīdzdarbojās kapavietu sakopšanā un piemiņas zīmju izveidē. Pēc izdzīvojušo domām, ebreju traģēdija netika atbilstoši atainota arī presē, literatūrā un mākslā, tādēļ viņu izjūtas, raugoties nākotnē, raksturoja atvieglojuma un skumju, kā arī cerību un aizdomu sajaukums.¹⁰ Apkopojot ebreju izjūtas pēc kara noslēguma, Šmuels Ceitlins (*Shmuel Cejtlin*) raksta, ka daudzi izdzīvojušie ebreji no nacistu elles nokļuva padomju ellē,¹¹ bet Pēteris Krupņikovs norāda uz dažādiem veidiem, kā ebreji centušies sadzīvot ar pieredzēto traģēdiju¹² un jauno padomju realitāti:

“Kad atgriezies no frontes, Rīgas dzīvē bija vēl kāds faktors – cilvēki dzēra, daudz dzēra. Vieni dzēra tāpēc, ka viņiem gājuši bojā tuvinieki, citi dzēra tāpēc, ka neko nezināja par izsūtīto likteni. [...] Specifiska bija ebreju dzeršana. Gandrīz visiem kāds bija nogalināts, un gluži vienkārši nācās šo krupī norīt. Nekādas citas iespējas nebija.”¹³

Holokaustu pārdzīvojušo ebreju vidū noteicošā attieksme pret padomju varu bija vilšanās. Komunistiskās propagandas būvētā aina bija sašķīdusi pret frontē un tās aizmugurē novērojamo realitāti – tautu draudzības un sociālā taisnīguma vietā dominēja zems dzīves līmenis un dažādas antisemitisma izpausmes.¹⁴ Šo pašu iemeslu dēļ ebreji, kas pēc Otrā pasaules kara nokļuva Rietumos, dominējošā vairumā izvēlējās neatgriezties Padomju Latvijā, jo viņu rīcībā bija informācija gan par reālajiem dzīves apstākļiem, gan par aizdomām un vajāšanām, ko vara īstenoja pret ebrejiem, jo viņu izdzīvošanu holokaustā klāja aizdomu ēna par sadarbību ar nacistiem. Tie, kas centās atgriezties, dažkārt nokļuva kolaboracionistiem paredzētajās nometnēs, bet citi, pārliecinājušies par PSRS tautu draudzību praksē, mēģināja izbēgt, kamēr dzelzs priekšgars vēl nebija pilnībā noslēgts.¹⁵

Arī tie, kas nebija pabijuši frontē, skaidri apzinājās antisemitisko realitāti. Rīgas ebrejs Josifs Mendelevičs, kurš vēlāk tika notiesāts par mēģinājumu pretlikumīgi pamest valsti, savās atmiņās atceras skolas dienu, kad skolotāja apstaigāja klasi, jautājot, kāda ir skolēnu tautība: *“Ebrejs, – ar grūtībām sacīju es. – Visa klase locījās no smiekliem. Kopš šā brīža es vairs neaugu kā parasts padomju pilsonis, un es nemilēju Padomju Savienību.”¹⁶* Līdz ar to ebreju traģiskā un neticamā pieredze lielākoties interesēja tikai viņus pašus, un dalīšanās savās izjūtās, pārdzīvotajā notika šaurā lokā. Frīda Mihelsoņa atceras:

“Ir grūti aprakstīt to pacēluma un eiforijas stāvokli, ko piedzīvoja sauiņa ebreju, kuriem bija izdevies nodzīvot līdz bridim, kad padomju armija ienāca Rīgā. Pakāpeniski sāka atgriezties arī tie ebreji, kas bija aizbēguši uz Krieviju. Reiz mēs sapulcējāmies kādā lielā telpā. Tur bija astoņdesmit septiņi no vīriešu geto izdzīvojušie un es viena pati no sieviešu geto. Viens pēc otra mēs runājām, katrs stāstījām par piedzīvoto, atbrīvojāmies no uzkrātās emocionālās spriedzes un līdzdalīgām daudzos brīnumus, kas mums palīdzēja izdzīvot.”¹⁷

Pamazām pat tie ebreji, kas nacistu okupācijas laikā bija pārdzīvojuši nāves briesmas un gaidīja Sarkanās armijas ierašanos, atskārta, ka līdz ar padomju varas atgriešanos antisemitisms nav izzudis, tieši pretēji – staļinismā tam radušies jauni izpausmes veidi, kas pēckara gados kļuva vēl nepanesamāki.¹⁸ Pēckara gados bija vērojamas acīmredzamas antisemitisma tendences sabiedrībā, par ko ebreji izteica sūdzības Ebreju antifašistiskajai komitejai (turpmāk – EAK). Iemesli antisemitisma izpausmēm bija vairāki: pagātnes aizspriedumi, nacistiskās propagandas iespaids, aktīvo un pasīvo (mantas izlaupītāju) kolaborantu nedrošība.¹⁹

Šo iemeslu dēļ Latvijas pirmskara ebreju kopienā nozīmīga tendence bija centieni izceļot uz Palestīnu, lai piedalītos savas valsts veidošanā. Lai arī tolaik izbraukšana no Padomju Savienības bez īpašām atļaujām, īpaši uz Palestīnu, oficiāli nebija iespējama, pēc dažādām ziņām, vairāk nekā 300–400 Latvijas PSR ebreju caur Poliju, Rietumukrainu un Afganistānu tas izdevās. Tomēr izceļošana tika pārtraukta, kad 1946. gadā tika arestēti neformālā veidojuma “BRIHA” līderi Samuels Joffe un Jakobs Jankelevičs – šī grupējuma pamatmērķis bija organizēt bēgšanu no PSRS “gaišās nākotnes”.²⁰

Līdz ar to vairums Latvijas PSR ebreju, kas vēlējās izceļot, bija spiesti palikt un dzīvot atbilstoši vietējai darba kārtībai. Tonijs Džads raksta: lai cik ironiski tas nebūtu, savas iznīcināšanas gaitā Austrumeiropas, un jo īpaši PSRS, ebreji sasniedza vienlīdzību, ko viņiem jau sen bija apsolījuši apgaismības eiropieši – viņi kļuva par pilsoņiem, viņi kļuva par pilsoņiem un netika (vismaz pieminēšanā) atšķirti no visiem pārējiem: “*Viņi tādējādi ieguva sliktāko no abām pasaulēm; nogalināti kā ebreji, viņi tika iemūžināti un oficiāli pieminēti tikai kā tās valsts pilsoņi, kurā viņiem gadījās atrasties savas nāves brīdī.*”²¹

PSRS īstenotā holokausta atmiņas politika balansēja starp antisemitisku holokausta noliegšanu un visu austrumeiropiešu, izņemot krievus, apsūdzību sadarbībā ar nacistiem.²² PSRS ideoloģiskā konstrukcija, kas caurda gan historiogrāfiju, gan skolu mācību grāmatas, gan populāro kultūru, balstījās uz marksistiski ļeņinisko ideoloģiju, kuras ietvaros padomju vēstures diskursus gan akcentēja internacionālo, šķirisko darba ļaužu solidaritāti, gan vienlaikus uzsvēra krievu tautas nesavtīgo palīdzību un pretstāvi kopīgajam ienaidniekam – vācu fašistiskajam iebrucējam.²³ Būtībā visās teritorijās, kas pēc kara bija nonākušas Staļina ietekmē, vara darīja iespējami

daudz, lai mazinātu nacistu antisemitiskās propagandas veidotā “židiskā komunisma” mīta drošticamību,²⁴ bet vienlaikus, ja arī dažkārt negribēti, lai vairotu antisemitisma izpausmes.²⁵

Holokausta komemorācijas pasākumi pēckara periodā

Šādos apstākļos holokausta komemorācija kļuva par nogalināto tuvinieku individuālu piemiņas aktu. Neņemot vērā grūtības, izdzīvojušie ebreji dažādos veidos centās noskaidrot savu radnieku, tuvinieku un draugu likteņus, kā arī parūpēties par to piemiņu.²⁶ Pēc Otrā pasaules kara noslēguma Latvijas PSR norisinājās kara laikā nogalināto (gan karavīru, gan civiliedzīvotāju) pārbedišana, Brāļu kapu plānošana un iekārtošana. Šis process bija sarežģīts un ritēja lēni, to ietekmēja dažādas izpratnes par koncepcijām, kā arī materiālo resursu un lielākā mērā – cilvēkresursu trūkums.²⁷ Turklāt ebreju upuriem un to pieminēšanai šajā procesā bija pakārtots statuss. Š. Ceitlins raksta, ka tie “*nedaudzie rīdzinieki [ebreji], kuriem palaimējās atgriezties mājās, izjuta sevi kā milzīgā kapsētā, kurā nav ne kapavieta, ne pieminekļu*”²⁸. Daudzās kādreizējās ebreju kapsētas, senās kapavietas un pieminekļi bija sagrauti un ainava izārdīta, bet tam pa virsu redzams jauns uzslāņojums – vietām pilnīgi nepiesegtas, citviet tikai simboliski, ar nelielu zemes kārtu vai atkritumu slāni apbērtas, rēgojās holokausta noslepkavoto ebreju mirstīgās atliekas.²⁹ Eli Valks atceras:

“Šajos pirmajos pēckara gados, īpaši Latgalē, kur atgriezās ebreji, kas paspēja aizbēgt uz Krieviju, vai tie, kas dienēja padomju armijā, sāka uzskatīt kapsētas vai izvietot tur pieminekļu plāksnes, kas dažkārt bija tikai laicīgas, lai vēlāk tās aizvietotu ar pastāvīgajām. No socioloģiskā viedokļa,

tas bija pirmais, kas apvienoja šo cilvēku grupas. Vieni atbrauca no Krievijas pēc evakuācijas, citi – atnāca no armijas. Tas, kas šos cilvēku slāņus apvienoja, bija vēlme iemūžināt atmiņas par bojāgājušajiem.”³⁰

Par pirmajiem holokausta upuru pieminēšanas pasākumu iniciatoriem kļuva indivīdi, kuri pēc kara interesējās par to, kas noticis ar viņu tuviniekiem, un iezīmēja kapavietas, uzstādot pašu gatavotas koka zīmes vai informāciju ieskrāpējot kokos. Šie pasākumi pamatā notika provincē un individuāli, bojāgājušo ebreju radniekiem veidojot un kopjot bojāgājušo kapavietas, un atradās ārpus padomju varas interešu loka. Varas institūcijas bija informētas par šīm aktivitātēm, tomēr PSRS tā brīža ideoloģiskā koncepcija neparedzēja upuru pieminēšanu, jo iekšpolitiski dominēja uzvaras diskurss, kas neiekļāva upuru kultu – zaru vijumu un līdzīgu elementu veidošanu varas iestādes vēl pieļāva, bet kapa pieminekļu uzstādīšana tika stingri kontrolēta. Vara aktīvi sāka ierobežot un apkarot šos holokausta upuru individuālos pieminēšanas pasākumus līdz ar antisemitisko kampaņu uzplaukumu.

Ebreju upuru atdusas vietas Krāslavā³¹ un Valmierā³² ir divi piemēri, kad Otrajā pasaules karā nogalinātajiem ebrejiem jau padomju režīma pastāvēšanas pirmajos pēckara gados tika izveidotas oficiāli uzturētas un godinātas piemiņas vietas, tomēr šāda pieminēšanas politika tika īstenota tikai vietās, kur ebreji tika nogalināti kopā ar citu sociālo grupu pārstāvjiem, un šādās piemiņas vietās ebreju upuru specifika tika noklusēta.³³ Oficiālu atzišanu iemantoja vietas, kur neebreju upuru īpatsvars bija liels, jo īpaši, ja tas tuvojās pusei no konkrētajā vietā nogalināto kopskaita vai pārsniedza to. Dažkārt oficiāli tika pieminēti tie gadījumi, kad upuru sastāvā bija vismaz daži neebreji – tādās situācijās ebreji veidoja fonu kā “citi” vai arī visi upuri tika

nodēvēti par padomju pilsoņiem, patriotiem u. tml.³⁴

Vietās, kur ebreji tika noslepkavoti kā atsevišķa grupa,³⁵ oficiāli atceres pasākumi notika un piemiņas vietas visbiežāk ierīkotas netika, tādēļ savu tuvinieku piemiņas saglabāšana un iemūžināšana palika radnieku ziņā. Visbiežāk savu tuvinieku un tautiešu nogalināšanas vietas izdzīvojušie ebreji centās iezīmēt, veidojot tā dēvētos kāršu žogus – uz vertikāliem balstiem apmēram pusmetra līdz metra augstumā visapkārt apbedījuma³⁶ vietai horizontāli tika pienaglotas koka kārtis. Pēc kara ebreju apbedījuma vietas šādi tika iemūžinātas Smeceres silā pie Madonas, Rucavā, Viļānos un citviet.³⁷

Retos gadījumos vietējiem iedzīvotājiem ebreju upuru piemiņas vietās izdevās izveidot pieminekļus.³⁸ Tie ebreji, kas bija izdzīvojuši vai atgriezušies no evakuācijas, vairākās apdzīvotās vietās centās organizēt savu tuvinieku pārbedīšanu.³⁹ Daudzviet, ņemot vērā to, ka holokausta upuri bieži tika nošauti un apbedīti uzreiz aiz ebreju kapsētu žoga, kā, piemēram, Preiļos un Vakarļānos, upuru tuvinieki pēc kara centās pārbedīt upurus, ienesot tos kapsētas teritorijā. Dažos gadījumos upuri tika pārbedīti tuvāk izdzīvojušo tuvinieku dzīvesvietai.⁴⁰ Arī šajos gadījumos visbiežāk pārbedījumu vietas tika iezīmētas ar kāršu žogu, kas dažās vietās vēlāk tika nomainīts ar betona stabiem un metāla pārlikām starp tiem, vēl retāk – ar piemiņas akmeņiem.⁴¹

Lai gan ne plaši raksturīga, tomēr par tendenci uzlūkojama arī holokausta upuru pārbedīšana lielākās apbedījumu vietās, tādējādi cenšoties iemūžināt to piemiņu. Tā, piemēram, Jaunajos ebreju kapos Šmerlī pēc kara tika pārbedīti Dobeles un Eglaines ebreji, kā arī ebreji, kas bija bēguši no koncentrācijas nometnes “Lenta”, bet notverti un nogalināti. Šajā kapsētā savus tuviniekus apglabāja arī ebreji no citām pilsētām un apdzīvotām vietām, daži no

viņiem pieminekļu aizmugures daļā centās iegrebt bojāgājušo vārdus.⁴² Provincē par kapavietu sakopšanu pēc kara varēja rūpēties arī vietējās draudzes, taču Rīgā tas nebija iespējams, jo galvaspilsētas draudžu darbību stingri uzraudzīja Reliģijas kultu lietu padome, tādējādi kapsēta Šmerlī kļuva par vienīgo vietu Rīgā, kur bija iemūžināta holokausta upuru piemiņa. Visbiežāk tas notika, līdzās apglabāto vārdiem jidišā atsaucoties arī uz nogalinātajiem “ticības vai tautības brāļiem” Otrā pasaules kara laikā.⁴³

Ebreju iznīcināšanas vietu labiekārtošanas un piemiņas zīmju izveides process noslēdzās līdz ar antisemitisma kampaņu aizsākumu visā PSRS. Pēdējais zināmais pēckara perioda holokausta upuru pārbedīšanas gadījums ir datēts ar 1950. gadu, kad Dobeles ebreji, kas atgriezās no frontes un evakuācijas, pārbedīja savus tuviniekus un tautiešus Jaunajos ebreju kapos Šmerlī un uzstādīja tur pieminekli ar uzrakstu jidišā.⁴⁴ Arvien pieaugošais staļiniskais antisemitisms iznīdēja šo tendenci, un nākamās holokausta upuru pārbedīšanas notika tikai 50. gadu beigās, tomēr daudzviet ebreju nogalināšanas vai pārbedīšanas vietās tuvinieki pulcējās uz regulāriem mirušo piemiņas pasākumiem. Šie piemiņas pasākumi notika vietējo ebreju iznīcināšanas gadskārtās. Piemēram, Balvos, Varakļānos un Viļānos pēc Otrā pasaules kara ik gadu piemiņas dievkalpojumi notika vai tuvinieki pulcējās apbedījuma vietās augusta sākumā – pirmajā svētdienā.⁴⁵ Eli Valks vēsta:

“Daudzi Latgales ebreji vai tādi, kas dzimuši tajā pusē, rikoja piemiņas pasākumus vai piemiņas lūgšanu. Parasti tas notika vasarā, kad norisinājās ebreju iznīcināšana Latgalē. Cilvēki no Rīgas īrēja autobusus, lai

tiktu uz šiem pasākumiem, un Latgalē lasīja lūgšanas.”⁴⁶

Pirms ebreju iznīcināšana iemantoja “netēmas” statusu padomju publiskajā diskursā, vara atbilstoši savai ideoloģiskajai pozīcijai izmantoja šo tematu savās stratēģiskajās interesēs. Pieejamie arhīvu materiāli liecina, ka dažādos aspektos padomju vara organizējusi patiešām skrupulozu izpēti un liecību vākšanu, tomēr iegūtie rezultāti iegūla dziļi slepenajos arhīvu plauktos. PSRS varas struktūras, neņemot vērā tām pieejamo un dažādu organizāciju, īpaši VDK, rīcībā esošo informāciju, rīkojās atbilstoši savām ideoloģiskajām interesēm, apzināti turpinot jau Otrā pasaules kara laikā aizsākto dezinformācijas kampaņu un holokaustu izmantojot savu mērķu sasniegšanā.⁴⁷ Šī taktika noteica, ka publicējama sagrozīta vai nepilnīga informācija, nereti upuru skaitu palielinot līdz fantastiskiem apmēriem, bet holokausta izpēti un reprezentāciju pakārtojot iekšpolitiskiem un ārpolitiskiem apsvērumiem un izmantojot propagandas nolūkiem.⁴⁸ Holokausta sociālās atmiņas procesus nav iespējams aplūkot atrauti no padomju mītrades konstruētā diskursa, ko spilgti atainojis Timotijš Snaiders:

“Oficiālajā stāstā padomju agresijas rezultātā 1939. gadā iegūtās teritorijas vajadzēja uzskatīt par kaut kā PSRS vienmēr piederējušām [...]. Padomju perspektīvā visas nāves šai teritorijā vajadzēja samest kopā [...], neraugoties uz to, ka daudzi no šiem upuriem bija bijuši PSRS iedzīvotāji tikai dažus mēnešus pirms savas nāves un neraugoties uz to, ka daudzus no viņiem nogalināja NKVD, nevis SS. [...] Kara vēsturei bija jāsākas 1941. gadā, un šiem cilvēkiem bija jābūt mīrmilīgajiem padomju pilsoņiem.”⁴⁹

Latvijas PSR organizētā ebreju iznīcināšanas izpēte: Valsts ārkārtējā komisija

Par simbolu PSRS centieniem dokumentēt nacionālsociālistiskās Vācijas noziegumus ir kļuvusi Valsts ārkārtējā komisija (turpmāk – VĀK),⁵⁰ kas savu darbību Padomju Savienības līmenī uzsāka jau 1942. gada 2. novembrī, bet Latvijas PSR līmenī tika dibināta vēl pirms atkārtotas varas pārņemšanas Rīgā.⁵¹ Latvijas teritorijā komisija darbojās no 1944. gada 23. augusta līdz 1946. gada 27. jūlijam.⁵² 1944. gada 4. novembrī laikrakstā “Cīņā” tika publicēta informācija par komisijas nodibināšanu, kā arī aicinājums ziņot “*par vācu fašistisko iebrucēju un viņu līdzdalībnieku ļaundarbībām, kā, piemēram, mierīgu pilsoņu nogalināšanu, par sirmgalvju, bērnu un sieviešu mocīšanu, par padomju ļaunību aizvešanu vācu verdzībā*”.⁵³

Lai gan padomju režīms nodarbināja milzīgu institucionālo aparātu, lai izmeklētu nacistu okupācijas laikā pastrādātos noziegumus, tomēr jau drīz pēc ārkārtējās komitejas izveidošanas 1942. gada novembrī acīmredzama kļuva tendence visus civiliedzīvotāju upurus klasificēt kā padomju mierīgos iedzīvotājus, pamatojot to ar saukli “*nedalīsim mirušos*”.⁵⁴ Tādējādi komisijas darbs tika ideoloģizēts atbilstoši režīma politikas pamatnostādņēm, un izmeklēšanas materiālos ir acīmredzama tendence visus upurus, tai skaitā ebrejus, dēvēt par padomju pilsoņiem vai iedzīvotājiem, tādā veidā ignorējot nacistiskā režīma rasu politikas pamatidejas un ebreju likteņa specifiku.⁵⁵

VĀK darbība liecina gan par īpašu uzmanību pret vissīkākajām detaļām, gan tendenci pārspīlēt un pat safabricēt datus, jo īpaši – nogalināto skaitu. Savukārt LPSR Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultātus dažkārt atbilstoši ideoloģiskām un propagandas vajadzībām “pārliciecināškus

padarīja” citas (augstākas) padomju varas institūcijas.⁵⁶ Līdz ar to komisijas darbs vērtējams pretrunīgi. No vienas puses, komisijas apkopotā informācija ilgtermiņā kļuva par vienīgo materiālu Latvijas PSR, kas glabā liecības par dažādiem holokausta norises aspektiem. Bez šīm liecībām holokausta upuru kapavietu identifikācija būtu nesalīdzināmi sarežģītāka vai vietumis pat neiespējama.⁵⁷ Bet, no otras puses, tās piedāvātie skaitļi⁵⁸ lielākoties ir kļūdaini triju galveno iemeslu dēļ:

- 1) neprecīzi izvēlēta metodoloģija – apskatot nozieguma vietas un veicot ekspertīzes, visbiežāk tika atrakta viena bedre, tās izmērs sareizināts ar bedru skaitu, bet upuru aprēķināšanā komisija balstījās uz aptuvenu aplēsi, ka vienā kubikmetrā ir aprakti septiņarpus upuri vai 13 cilvēki viena metra garumā;⁵⁹
- 2) tas, ka komisija balstījās uz padomju iedzīvotāju iesniegumiem, cietušo un “liecinieku” apgalvojumiem un to versijām, nediferencējot to ticamību;
- 3) komisijas mērķis bija iespējami iespaidīgi atainot PSRS zaudējumus un neatsveramo ieguldījumu Otrā pasaules kara uzvarā, tādēļ rezultāti tika arī apzināti falsificēti.⁶⁰

Upuru un zaudējumu pārspīlēšanas mērķis nebija akcentēt upuru ciešanas, bet gan darba rezultātus paspēt iesniegt Nirnbergas Starptautiskajam kara tribunālam (šo iemeslu dēļ ziņas par Kurzemi, kur laika izpētei bija mazāk, ir vistrūcīgākās) un panākt iespējami lielas kompensācijas. Pēc Nirnbergas procesa beigām PSRS interese par starptautisku sadarbību holokausta noziegumu izmeklēšanā strauji saruka.⁶¹ Klaus Švensens (*Klaus Schwensen*) šo iemeslu dēļ raksta, ka vēsturniekam ārkārtējās komisijas ziņojumi daudz vairāk liecina par padomju propagandas mērķiem un līdzekļiem nekā par tajos atainotajiem faktiem un norisēm.⁶² Arī vēsturniece Marina Sorokina (*Marina Sorokin*) secina, ka VĀK

darbībā daudz augstāk tika vērtēta nevis rezultātu precizitāte, bet to propagandistiskā vērtība; kaut arī materiālu kopums nebija pieejams, bet atsevišķas to daļas pēc nepieciešamības tika publicētas dažādos izdevumos, VĀK darbība un propaganda ir bijusi ārkārtīgi efektīva.⁶³ Lai gan ārkārtējās komisijas primārais mērķis bija informēt ārējo auditoriju, galvenokārt Rietumos, ziņojumi sasniedza arī vietējo mērķauditoriju, un, lai gan VĀK mazināja ebreju ciešanu unikalitāti, tomēr nenoslēpa to pilnībā.⁶⁴

Kritiski analizējami ārkārtējās komisijas savākie dati, kas attiecas uz nogalināto skaitu. Atkarībā no fiksācijas vietas tie var būt daudzkārt pārspilēti – dati ir apkopoti pa apriņķiem, un visu apriņķu lietas iedalītas mazākās, rajonu un pagastu lietās, kas dažkārt ir neapstrādātas. Precizitāte arvien mazinās, paplašinoties izpētes līmeņiem – pagastu līmenī tā ir visaugstākā, rajonu līmenī jau kļūst aptuvena, bet apriņķu līmenī ir propagandiska, jo, virzoties no rajonu līmeņa uz republikas atbildības sfērām, VĀK ziņojumi tika diskursīvi konstruēti, lai padarītu tos politiskajai ideoloģijai atbilstošus un precīzus.⁶⁵

Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultātu publicitāte

VĀK darba rezultāti arhīvā glabājās slepeni un nebija publiski pieejami kritiskai analīzei līdz 80. gadu beigām, tomēr komisijas darba rezultāti tika izmantoti padomju propagandā un atainoti vairākās publikācijās, kā arī publiskos tiesas procesos.⁶⁶ VĀK materiāli tika izmantoti gan Nirnbergas tribunālā, gan Frīdriha Jekelna (*Friedrich Jekeln*) tiesas procesā Rīgā, gan krimināllietās pret kolaboracionistiem. Komisijas darbam holokausta sociālās atmiņas kontekstā bija īpaša nozīme tādēļ, ka tās iegūtie rezultāti tika publicēti vairākkārt un dažādās formās. Pirmās materiālu publikācijas⁶⁷ lasīja

tikai cilvēki ar specifiskām interesēm, bet ar vēstījumiem citās formās iepazinās plaša Latvijas PSR auditorija.

Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultāti uzreiz pēc kara beigām tika atainoti vairākās plašākai sabiedrībai paredzētās publikācijās. Piemēram, 1945. gadā izdotajā ar Annas Saksēs⁶⁸ un Jāņa Sudrabkalna vārdu parakstītā brošūrā, kas vēsta “Par vācu fašistisko briesmoņu zvēribām Padomju Latvijā”, ietverts arī gandrīz sešas lappuses garš vēstījums par holokausta norisi nacistu okupētajā Latvijā.⁶⁹ No vienas puses, A. Saksēs un J. Sudrabkalna apdarē tapušajā izdevumā atklāti norādīts uz nacistu īstenoto genocīdu pret ebrejiem, bet, no otras puses, darbā atrodami pirmie aizmetņi būtiskai holokausta vēstures sagrozišanai un upuru pārspilēšanai, kas vēlāk kļuva par padomju atmiņu politikas sastāvdaļu. Darbā iekļauta turpmāk vairākkārt atkārtoti propagandētā koncepcija par Salaspils nometni kā nāves nometni, kurā nogalināti simtiem tūkstošu ieslodzīto un kura vienlaikus kalpojusi ebreju sistemātiskai iznīcināšanai:

“Te Salaspils nometnes kreisajā pusē 1941. gada rudenī notikusi masveida ebreju iznīcināšana. Milzu bedrēs sagāzti tūkstošiem noslepkavoto. [...] Līdzīgā kārtā 1943. g. rudenī uz nošaušanu aizveda arī pārējos ebrejus. Parasti mājīja, ka tos vedīšot uz jaunu dzīves vietu. Upuri paņēma līdzī savas atlikušās mantas. Slepkavas tās pievāca. Jaunā dzīves vieta bija jau aprakstītie kapi.”⁷⁰

Šajā VĀK darba rezultātu aprakstā iekļautie citāti un secinājumi publicēti arī citās formās. Spilgts ir A. Saksēs vēstījums ar apakšvirsrakstu “Baismās kapenes”, kas publicēts laikrakstā “Cīņa” un stāsta par VĀK atklātajiem nacistu noziegumiem pret mierīgajiem iedzīvotājiem Rumbulā, Biķerniekos un citviet, tajā līdzās padomju

pilsoņiem minēta arī ebreju ciešanu specifikā: *“Te savu nāvi atraduši desmiti tūkstoši cilvēku, kuru vienīgais noziegums – ebrēju tautība. Te aprakti simti padomju bērnu un zīdaiņu, izraujot tos raudošajām, izmisušajām mātēm no rokām.”*⁷¹

Padomju īstenotā denacifikācija – pēckara tiesas procesi

Līdzās apziņai par piedzīvoto traģēdiju un antisemitisma recidīviem Latvijas PSR pēc kara ebrejiem nācās saskarties arī ar baismīgu atziņu par vidi, kurā tie mira. Ruta Šaca-Marjaša raksta:

*“Katrs no tiem, kas bija izglābušies, varēja pastāstīt vienīgi to, ko pats redzējis un pār dzīvojis. Bet visos šajos stāstījumos atklājās viena kopīga, baismīga patiesība: ebrejus bija nogalinājuši ne tikai vācu okupanti. Viņus izdeva okupantiem, apcietināja, veda uz cietumiem un geto, dzina uz nošaušanu un apšāva arī vietējie iedzīvotāji, latvieši. Ierastā, labi pazīstamā vide pēkšņi bija kļuvusi naidīga un bīstama. Cilvēki, kas vēl vakar mierīgi dzīvoja turpat blakus, kaimiņos, pēkšņi kā drausmīgā murgā bija pārvērtušies nāvīgos ienaidniekos, bendēs – ļaunos, nežēlīgos un nepielūdzamos.”*⁷²

Lai cīnītos ar nacionālsociālisma sekām un tās ideoloģiski nosodītu, arī PSRS mediji ne tikai plaši vēstīja par Nirnbergas tiesas procesu, kas kļuva par regulāru atsauci padomju žurnālistikā,⁷³ bet pēckara gados mērķtiecīgi īstenoja savveida denacifikācijas politiku.⁷⁴ Pēckara gados par kara noziegumiem Latvijas PSR notiesāja vairāk nekā 30 tūkstošus cilvēku, galvenokārt latviešus. Viņu vidū bija arī ebreju masveida slepkavību īstenotāji un līdzdalībnieki, tai skaitā vairāk nekā 300 Viktora Arāja komandas dalībnieku, bet šie spriedumi visbiežāk nenozīmēja iedzīlīnāšanos ebreju

iznīcināšanas tematikā un to norišu precizēšanu – apsūdzētos tiesāja grupās, aiz slēgtām durvīm, tiesas procesi tika vienkāršoti, nolasot īsus, formālus, vispārīgus spriedumus. Arī Latvijas teritorijā notikušie tiesas procesi atbilda padomju varas pirmajos pēckara gados organizēto kara tribunālu trim galvenajām pazīmēm: 1) tie bija slēgti, 2) politiski ideologizēti procesi un 3) atbilda daudzām paraugprāvām raksturīgām iezīmēm. Šo tiesas procesu mērķis bija sodīt, nevis analizēt un noskaidrot nodarīto.⁷⁵

Šo iemeslu dēļ vēsturniece Daina Bleire uzskata, ka nacistu okupācijas seku pārvarēšana pēckara Latvijas PSR bija okupācijas varas uzspiesta un tās mērķis bija nevis deklarētā nacisma noziegumu veicēju sodīšana un pāraudzināšana, bet gan represijas pret reāliem un iedomātiem politiskajiem pretiniekiem un kolektīvās vainas apziņas iepotēšana, kas izpaudās propagandas centienos padarīt tā dēvētos “buržuāziskos nacionālistus” par nacistu sabiedrotajiem: *“Tīrīšanas etaps” (purge phase) pēc vācu okupācijas notika, bet paralēls process – mēģinājumi labot netaisnību pret individuāliem nacisma upuriem – nenotika.*⁷⁶ Ebreju nogalināšana padomju tiesas procesos un spriedumos tika pieminēta tikai kā pastarpināts temats, jo galvenās standartizētās apsūdzības tika uzrādītas par dzimtenes nodevību, pretpadomju darbību un sadarbību ar “fašistiskajiem okupantiem”.⁷⁷

Padomju Nirnberga – fašistisko noziedznieku paraugprāva Rīgā

Par padomju īstenotās denacifikācijas procesa centrālo elementu kļuva F. Jekelna un citu augsta ranga nacistu virsnieku paraugprāva Rīgā, ko pēc analogijas un ne bez skepses dažkārt dēvē par padomju Nirnbergu. 1946. gada janvāra beigās un februāra sākumā ebreju iznīcināšanas tematika plaši tika aplūkota varas oficiālajā

laikrakstā “Cīņa”, bet F. Jekelna tiesāšanas materiāli tika publicēti gan republikas mēroga laikrakstos (ne tikai “Cīņā”, bet arī laikrakstā “Padomju Jaunatne”), gan reģionālajos laikrakstos – “Brīvā Venta”, “Padomju Kuldīga”, “Zemgales Komunisti”.

Laikrakstā “Cīņa” publicētie materiāli⁷⁸ pamatā plaši iepazīstināja ar apsūdzēto noziegumiem pret “mierīgajiem padomju pilsoņiem”, tomēr dažos gadījumos atsevišķi un spilgti identificētas arī ebreju ciešanas.⁷⁹ Laikrakstā publicētajā spriedumā vēstīts, ka “*pēc Jekelna tiešām pavēlēm iznīcināti ebreju tautības iedzīvotāji, bet viņu manta izlaupīta. Tikai Rīgā vien no 1941. g. 30. novembra līdz 7. decembrim iznīcināti vairāk par 30 tūkstošiem ebreju tautības iedzīvotāji*”.⁸⁰ Lai arī daži no apsūdzētajiem inkriminētajiem noziegumiem pārspilēti un priekšplānā izvirzītas “mierīgo padomju pilsoņu” ciešanas, prāvas apraksts padomju preses oficiozā 1946. gadā sniedz informāciju par vairākiem nozīmīgiem holokausta norises aspektiem. Vēlāk šis liecības apkopotas un publicētas 1946. gadā izdotajā grāmatā “Tiesas prāva”.⁸¹

Šī padomju publiskā denacifikācijas uzveduma un tipiskas paraugprāvas rezultātā F. Jekelns un septiņi citi augsta ranga nacistu virsnieki 1946. gadā tika pakārti plaši apmeklētā eksekūcijā – vietā, kas padomju perioda beigū daļā atkal ieguva tādu pašu apzīmējumu “Uzvaras laukums”, kā jau reiz 30. gados.⁸² Marģers Vestermanis par procesa un tā galarezultāta rezonansi, vērtējumu un simbolisko nozīmi atceras:

“Tai laikā padomju vara, ne jau nu ebreju dēļ, rīkoja publiskās kara tiesas, kuru rezultāts iepriekš jau visiem bija zināms. Mēs gājām uz Uzvaras laukumu skatīties. Ne jau kā viņi tur raustās... Mums šķita, ka tomēr kaut kāda taisnība tur simboliski ir. Tas ļaunums ir publiski tiesāts un apkaunots... Kā viņš tur negribēja bāzt galvu cilpā, tas Jekelns...

*Kā viņš tur rakstīja iesniegumu, kas publicēts “Cīņā”, lai dāvā viņam dzīvību... Viņš [esot] gatavs izpirkt to ļaunumu, viņš bija 100'000 cilvēkus iznīcinājis... Pēc tam gājām un piedzērāmies līdz bezsamaņai. Ko tas līdz, ka viens tur raustās cilpā, kad mūsu pasaule ir gājusi bojā tādā katastrofā, bet mēs tur smējāmies un raudājām, un apkampāmies, ka mēs to esam piedzīvojuši ...”*⁸³

Tā dēvētā Jekelna tribunāla ietekme uz ebreju iznīcināšanas izpratnēm bija simboliska un tālejoša dažādos līmeņos. Spilgts darbs, kam bijusi būtiska saistība ar F. Jekelna tiesas procesu un kurā izteiktajām atziņām ir bijusi ilgstoša ietekme uz to, kā veidojās sociālā atmiņa par holokausta norisēm Latvijā, ir pirmoreiz 1947. gadā Minhenē publicētās Maksa Kaufmana (*Max Kaufmann*) atmiņas “Ebreju iznīcināšana Latvijā”.⁸⁴ Savā darbā M. Kaufmans pauž apņemšanos iepazīstināt pasauli ar to, “cik liela bija vietējo Latvijas iedzīvotāju loma” ebreju iznīcināšanā.⁸⁵ Būtiskākais viņa grāmatas citējums, kas iegūst “patiesības” statusu un figurē vairākos akadēmiskos darbos un vēlākajos tiesas procesos, ir it kā F. Jekelna 1946. gada prāvas laikā izteiktais apgalvojums par Latviju kā īpaši labvēlīgu vietu ebreju iznīcināšanai. M. Kaufmans raksta, ka, “*reaģējot uz prokurora Zavjalova jautājumiem, viņš [F. Jekelns] atbildējis: “Uz Latviju atvesto ebreju skaits man ir tikpat nezināms kā Latvijā nogalināto ebreju skaits. Jau pirms mēs, vācieši, ieguvām kontroli, latvieši bija iznīcinājuši tik daudz ebreju, ka precīzs skaits nav nosakāms.” Kad viņam [Jekelnam] jautāja, “Kādēļ ebreji tika vesti no ārvalstīm uz Latviju, lai tos iznīcinātu?”, viņš atbildēja: “Latvija bija piemērota vieta šim slepkavībam.”*”⁸⁶ Kaut gan vēlākie pētījumi apstiprina, ka neko tādu F. Jekelns tiesas procesā nav teicis,⁸⁷ šis divas atziņas – par Latviju kā piemērotu vietu ebreju iznīcināšanai un latviešu īstenotu brīvprātīgu ebreju

iznīcināšanu bez vācu pavēlēm – kļuva par būtisku holokausta sociālās atmiņas sastāvdaļu.⁸⁸

Ebreju iznīcināšanas reprezentācijas pēckara periodā

Lai gan holokausts padomju ideoloģijas ietvarā dažādu pētnieku darbos dēvēts ne tikai par noklusēto, bet arī par aizliegto vai tabu tematu, viziteiktāk priekšstatam par holokaustu kā tabu tēmu pretrunā ir periods uzreiz pēc Otrā pasaules kara. Arī analizējot tā laika populārās kultūras reālijas, secināms, ka Latvijas PSR iedzīvotājiem informācija par genocīdu pret ebrejiem (jēdzienu “holokausts” tobrīd nelietoja ne tikai LPSR, ne arī citviet Eiropā) bija pieejama dažādās formās un izpausmēs – historiogrāfijā, presē un daiļliteratūrā. Turklāt tas notiek periodā, kas tiek uzskatīts par izteikti represīvu, – staļinisma ēras norietā.⁸⁹

Vēl pirms Otrā pasaules kara laikā no 1938. gada novembra līdz 1939. gada jūnijam laikraksts “Pravda” publicēja vairāk nekā 39 dažādu žanru rakstus, kas vēstīja par uzbrukumiem ebrejiem nacistu kontrolētajās teritorijās. Šī informācija sāka pazust pēc Ribentropa–Molotova pakta izstrādes un parakstīšanas 1939. gada 23. augustā, bet atgriezās medijos līdz ar nacistu uzbrukumu Padomju Savienībai 1941. gada 22. jūnijā.⁹⁰ Padomju lideri par nacistu realizēto ebreju masveida iznīcināšanu bija informēti jau 1941. gada nogalē, bet Ebreju antifāšistiskās komitejas vēstījumi par ebreju totālu iznīcināšanu tika translēti radio un publicēti lielākajos padomju laikrakstos.⁹¹

Pēc kara Austrumos pret nacistu noziegumiem izturējās daudz nežēlīgāk.⁹² Aukstais karš kļuva par nozīmīgāko faktoru, lai holokausta problemātika Rietumos netiktu aktualizēta, jo tā rezultātā vācieši no

ienaidnieka pavisam īsā laikā bija kļuvuši par sabiedroto cīņā ar jaunu ienaidnieku. Rietumvācijā, tai skaitā upuru sajūtas dēļ, ko raisīja vāciešu pārvietošana un bijušo nacistu tiesāšana, kas īpaši ideoloģizēti noritēja Austrumos, pēc Otrā pasaules kara daudzi joprojām simpatizēja nacismam, taču Austrumvācijā tāpat kā citviet padomju ietekmes sfērā nacisms ideoloģisku mērķu vārdā tika agresīvi nosodīts. Vismaz laika posmā līdz 40. gadu beigām PSRS oficiālā pozīcija pret holokaustu sākotnēji bija divējāda – no vienas puses, padomju ideoloģijas iemiesotāji centās neuzsvērt ebreju ciešanu īpašo raksturu, bet, no otras puses, akcentēja padomju varas nopelnus cīņā ar nacismu, kas, lai gan pakārtoti, ietvēra arī vajāto minoritāšu paglābšanu no iznīcināšanas.

Ebreju antifāšistiskā komiteja un ebreju iznīcināšanas atainojums

Vēl kara laikā Staļins un citi Padomju Savienības lideri bija izmantojuši ebreju faktoru savām vajadzībām. Visuzskatāmāk tas izpaudās ar PSRS Ebreju antifāšistiskās komitejas starpniecību, kas Daugavpili dzimušā un starptautiski pazīstamā aktiera un režisora Solomona Mihoelsa vadībā kļuva par starptautisku ruporu aicinājumiem atbalstīt PSRS cīņā pret nacistisko Vāciju.⁹³ EAK ar valdības rīkojumu tika nodibināta 1942. gadā, lai ārzemju ebrejiem radītu Padomju Savienībai akceptējamu iespaidu par tās iekšpolitiskajiem procesiem un uz nacistu istenotā holokausta fona demonstrētu PSRS labvēlību pret ebrejiem un panāktu sabiedroto valstu politisku un līdz ar to arī finansiālu palīdzību Staļina režīmam.⁹⁴ Komitejas sastāvā tika pulcināti daudzi izcili ebreju izcelsmes padomju mākslinieki un zinātnieki, tādēļ komiteja ieguva īpašu statusu ebreju skatījumā – pie tās vērsās gan pēc padoma un ieteikumiem,

gan ar sūdzbām, un tā kļuva par neoficiālu ebreju ministriju PSRS.⁹⁵

EAK Rietumos publicēja materiālus, kas norādīja uz ebreju un PSRS veiksmīgajām attiecībām, identificējot gan ebreju karavīru cīņu Sarkanās armijas sastāvā, gan nacistu noziedzīgā režīma masu iznīcināšanas upurus.⁹⁶ Kara laikā piedzīvotais pirmajos pēckara gados radīja padomju ebrejos jaunu nacionālās identitātes un kopienas apziņu.⁹⁷ Ebreju aktivisti tiecās pēc ebreju kopienas un kultūras dzīves atjaunošanas un centās nodrošināt, lai arī PSRS dzīvojošie ebreji saņemtu savu daļu no piešķirtajām kompensācijām.⁹⁸ Bet PSRS augstākā vadība pirmajos pēckara gados turpināja izmantot ebreju starptautiskos sakarus finanšu līdzekļu piesaistei no ASV un, cerot topošo ebreju valsti paturēt savā ietekmē, nopietni plānoja Krimā dibināt ebreju autonomo republiku, par tās Augstākās padomes priekšsēdētāju ieceļot S. Mihoelsu.⁹⁹

Ebreju iznīcināšanas reprezentācija PSRS un Latvijas PSR medijos

Šo procesu rezultātā par tobrīd nacistu īstenoto masveida ebreju slepkavošanu bija informēta ne tikai VDK un tādas ebreju organizācijas kā EAK, bet arī PSRS iedzīvotāji. Vēl kara laikā un līdz tā pārceļšanai uz Rīgu¹⁰⁰ par holokaustu Latvijas teritorijā rakstīja tobrīd Maskavā izdots laikraksts "Cīņa".¹⁰¹ Arī Latvijas PSR šajā laikā par padomju mediju darba kārtības pamatu kļuš nacistiskā okupācijas režīma noziegumu iespējami eksaltēta atainošana. Spilgts piemērs ir Arvīda Pelšes raksts "Vācu slepkavu darbs Latvijā":

"Nav mūsu dzimtenē vietas, kur vācieši nebūtu straumēm lējuši mūsu tautas asinis. [...] Visa Latvija zina, ka Biķernieku priedes vācieši pārvērtu kautuvē, kur ikdienas notika un notiek neredzētas masu

*slepkavības. Cik plašos apmēros rikojas vācu bendes, var spriest jau no tā vien, ka tie nespēj kā nākas aprakt savus upurus. Viss Biķernieku rajons smird pēc pūstošiem liķiem. [...] Daugavas pusē starp Rumbulas un Salaspils stacijām liels viršu lauks pārvērsts milzīgās garās kapu kopās, zem kurām aprakti vairāki tūkstoši mūsu dzimtenes cilvēku, kurus vācieši atveda šurp 24 ešalonus un nopļāva ar ložmetēju uguni."*¹⁰²

Tomēr, lai gan šajos vēstījumos tādi apzīmējumi kā Rumbula, Biķernieki, Šķēde un citi izmantoti regulāri, īstenoto slepkavību rasistiskais raksturs netiek akcentēts.¹⁰³ Tādā veidā propaganda centās aktualizēt nacistu un to kolaboracionistu noziegumus, arī plaši atainojot tos vietās, kur primāri tika iznīcināti ebreji, taču, kamēr padomju vara nebija atgriezies Latvijas PSR, jēdziens "ebreji" šo noziegumu kontekstā netika lietots.¹⁰⁴ Kara laikā tieši padomju režīms no visiem sabiedroto spēkiem visaktīvāk ziņoja par nacistu tobrīd īstenoto holokaustu,¹⁰⁵ tomēr pēc militārajiem panākumiem Staļingradā ebreju traģēdija arvien izteiktāk tika noklusēta un iekļauta padomju ideoloģiskajā diskursā, kas koncentrējās uz padomju pilsoņu varonīgu cīņu pret fašismu.¹⁰⁶

Latvijas PSR nacistu īstenoto noziegumu atreferējumā ebreji kā grupa, pret kuru vērsta iznīcināšanas politika, sāka parādīties līdz ar padomju režīma atgriešanos un nostiprināšanos Latvijas teritorijā. Lai gan tie ir izņēmuma gadījumi, kontekstā ar VĀK darbu ebreju upuri kara beigu un pēckara posmā medijos tiek reprezentēti tipiskā padomju šausmu propagandas stilā.¹⁰⁷

1944. gada nogalē ebreju iznīcināšanai atvēlēta būtiska vieta laikrakstā "Padomju Jaunatne". Z. Jankovska savos rakstos, īpaši uzsverot Viktora Arāja un Herberta Cukura lomu, uz nosodījumu un atmaksu aicinošā vēstījumā detalizēti informē par vietējo nacistisma līdzskrējēju noziegumiem

pret ebrejiem – vajāšanām, ieslodzīšanu geto, slepkavošanu Rumbulā, Biķerniekos un Dreiliņos, kā arī ārvalstu ebreju nogalināšanu un ebreju liķu dedzināšanu pirms vācu karaspēka atkāpšanās. Īpaši detalizēti un spilgti raksturotas slepkavības Rumbulā, bet abu rakstu nobeigumā publicēti aicinājumi uz šo slepkavību atriebi.¹⁰⁸

Šie piemēri kontekstā ar VĀK darba un F. Jekelna tiesas procesa publicitāti rāda, ka pēckara apstākļos Latvijas PSR presē ebreju iznīcināšana netika noklusēta, vēl jo vairāk – tā tika aktīvi izmantota atbilstoši padomju ideoloģiskajai propagandai. Pēckara staļinismā varas iestādes rūpējās, lai par iepriekš valdījušajiem režīmiem publiski neparādītos nekāda pozitīva vai pat neitrāla informācija,¹⁰⁹ bet pēckara gadu PSRS sociālā atmiņa par Otro pasaules karu “*varēja pastāvēt vienīgi Uzvaras un Staļina cildinājuma formā*”, un, lai to nodrošinātu, režīms ieviesa kontroles un propagandas izplatīšanas mehānismu tīklu.¹¹⁰ Vēsturnieks Ojārs Skudra norāda, ka staļiniskajam režīmam, kurā represīvajam aparātam bija nozīmīga loma, veiksmīgi funkcionējošu sociālpolitiskās kontroles sistēmu, kas nesaistās ar nopietnu pretestību, izdevās radīt tikai 40. gadu beigās, un šī atziņa daudz lielākā mērā attiecas uz pilsētām nekā reģioniem, kur varas kontrole tika nodibināta vēl vēlāk.¹¹¹ Tādēļ ebreju iznīcināšanas publicitāti padomju varas iestādēm izdevās ierobežot tikai pamazām un PSRS mediētājā telpā laika posmā līdz 40. gadu beigām notika būtiski holokausta pieminēšanas pasākumi.¹¹²

Arī Latvijas PSR pēckara periodā tapa vairākas nozīmīgas un emocionāli spilgtas ebreju iznīcināšanas reprezentācijas daiļliteratūrā. Ebreju iznīcināšanas tematikai būtiska vieta atvēlēta nacistu represijas personīgi pārdzīvojušā ģimnāzijas skolotāja un dzejnieka Pāvila Vilipa daiļradē. Nacistu okupācijas gadu pieredzi P. Vilips atainojis 1945.–1946. gadā tapušajā

apjomīgajā poēmu ciklā “Rumbulas bula”, kur cita starpā raksta:

Stāvi plok – šalc ložu kārtas.
Kliedziens. Vaidis. Kož nāves kurts.
Kaut kur prieku salos sartos
Putni ceļas, projām spurdz.
Nāk tad kārtā Silam.
Bedres mala. Rīts jau dzimst.
Nodun kārtā Ložu svila.
Seja smiltīs ģimst.¹¹³

1945. gadā rakstnieku vakaros Pāvils Vilips lasīja fragmentus no sava poēmu cikla “Rumbulas bula”,¹¹⁴ un šai pašā gadā poēmas lasījumi tika pārraidīti Rīgas Radiofonā.¹¹⁵ Lai gan kritika darbu uzteica par centieniem atainot nacistu noziegumus, tas tika pelts par formālismu, nepietiekamu emocionālo dziļumu un nespēju pilnībā atainot nacistu varmācības šausmas.¹¹⁶

Emocionāli vēstījumi par ebreju slepkavošanu nacistiskās okupācijas laikā sastopami arī reģionālajos medijos, piemēram, 1946. gadā laikraksts “Zemgales Komunisti” publicēja Kārļa Fimbera romānu “Brūnā rūsa”, kas detalizēti raksturo ebreju iznīcināšanas norisi Jelgavā, vienlaikus akcentējot arī vietējo kolaboracionistu lomu noziegumos. Spilgts piemērs ir leitnanta fon Hāna uzruna vietējiem slepkavām:

“Jūs esat veikuši lielu un vadonim patikamu darbu. Par to jums Lielvācijas valdības pateicība. Iznīcināt ebrejus nozīmē vācu rases tīrīšanu no boļševistiskiem elementiem. Vēl pāris stundas darba, un mēs lepni varēsim izlikt Jelgavas ielās uzrakstu – Jelgava no ebrejiem tīra. Uz to atļaujiet man kopā ar jums iztukšot šo glāzi.”¹¹⁷

Tomēr visplašāk holokausts reprezentēts un, ņemot vērā autora talantu un tā brīža literāro un politisko statusu,¹¹⁸ vislielāko iespaidu sasniedzis Viļa Lāča

romānā "Vētra". Šo darbu V. Lācis rakstīja Otrā pasaules kara nogalē un uzreiz pēc tā beigām (no 1945. līdz 1948. gadam), un jau romāna tapšanas laikā no 1946. līdz 1948. gadam tas turpinājums tika publicēts laikrakstā "Cīņa".¹¹⁹ Romāns "Vētra" tiek uzskatīts par "ždanovisma ēras" paraugu. Tas uzrakstīts sociālistiskā reālisma tradīcijā, kas pēc VK(b)CK sekretāra Andreja Ždanova (*Andrej Zhdanov*) 1946. gada 14. augusta uzrunas tika atzīta par vienīgo sociālistiskās literatūras un mākslas metodi – rakstnieki tika aicināti kļūt par "dvēseļu inženieriem" un savā darbībā strikti izmantot sociālistiskā reālisma metodes, lai idejiski apbruņotu un audzinātu tautu.¹²⁰ Viļa Lāča sociālistiskā reālisma formulu var raksturot kā viņa pirmskara laikmeta literāro darbu kompozīcijas un tēlu sistēmas veidošanas paņēmieni transformāciju, sintezējot tos ar sociālistiskās ideoloģijas diktēto saturu. Rezultātā tapusi viegli uztverama, pat aizraujoša padomju beletristika.¹²¹

Šī darba rakstīšanā V. Lācis, izmantojot savu politisko statusu, lietoja VĀK savākto materiālu. Līdz ar to holokausts (lai gan Vilis Lācis šādu jēdzienu savā darbā neļieto) un ar to saistītie notikumi romānā "Vētra" ir plaši, daudzpusīgi un skaudri atainoti.¹²² Analizējot romānu "Vētra" un izdarot secinājumus par to, nevar neņemt vērā jautājumu par Viļa Lāča personību, tāpat kā nevar ignorēt viņa kolaboracionismu (ar padomju varu), ko daudzi paturēja prātā, lasot šī autora darbus. Tomēr romāna "Vētra" teksts, ko, spriežot pēc grāmatas tirāžām, lasīja miljoni, sniedz detalizētu Latvijā notikušā holokausta aprakstu, piemēram, slepkavības Šķēdes kāpās,¹²³ Rīgas geto izveidošanu,¹²⁴ dzīvi Rīgas geto,¹²⁵ masu slepkavības Rumbulā.¹²⁶ Tādējādi iespējams izteikt pieņēmumu, ka Vilis Lācis kontekstā ar VĀK darba rezultātiem un tā atainojumu jau dažus gadus pēc Otrā pasaules kara ir ne tikai sīki un detalizēti raksturojis nacistu okupētās Latvijas teritorijā

īstenotos noziegumus pret ebrejiem, bet viņa darbs un veids, kādā viņš šos notikumus ir konstruējis, ietekmē arī mūsdienu pētnieku un vēsturnieku darbos liktos uzsvarus šo notikumu reprezentācijā.¹²⁷

Lai pilnībā izprastu Latvijas PSR iedzīvotāju iespējamās zināšanas par holokaustu, nepieciešams paraudzīties uz tām populārās kultūras sastāvdaļām, kas varēja aktualizēt holokausta atmiņu Latvijas PSR. Šai ziņā pētījumu un secinājumu ir maz, bet tie, kuri ir, nav uzskatāmi par precīziem, piemēram, A. Ezergaiļa apgalvojumi, ka, izņemot Ojāra Vācieša darbu un vairākos Regīnas Ezeras darbos minētos "ebreju šāvējus", "ebreji neeksistē padomju Latvijas literatūrā"¹²⁸ vai "ebrejs kā pastāvīga figūra vai individuāla raksturloma pēc holokausta ir gandrīz izzudusi".¹²⁹ Līdzīgi pārspilējumi un apgalvojumi, kas ir pretrunā šajā rakstā analizētajiem piemēriem, joprojām tiek publicēti arī citvalstu vēsturnieku darbos. Piemēram, Austrumeiropas vēstures pētnieks Heincs Dītrihs Lovs (*Heinz-Dietrich Löwe*) raksta: "Vidusmēra padomju lasītāji nekad nesaņēma nekādu informāciju par nacistu īstenoto ebreju iznīcināšanu. Padomju preses relīzes vēstīja tikai par "mierīgajiem padomju iedzīvotājiem", bet ne par ebrejiem kā upuriem."¹³⁰

Rakstā analizētie piemēri rāda, ka šie secinājumi ir nepamatoti. Arī Karels Berkhofs (*Karel Berkhoff*) izpētījis, ka, neņemot vērā daudzkārt atkārtoto mītu par temata pilnīgu noliegumu, vēstījumi par ebreju iznīcināšanu, tai skaitā sīki un detalizēti, padomju krievvalodīgajā presē ir bijuši daudz izplatītāki, nekā ilgstoši uzskatīts akadēmiskajā telpā. Par ebreju iznīcināšanu vēstīts gan detalizētos vai emocionāli piesātinātos rakstos avīzēs, gan publiski atpazīstamu ebreju uzrunās, gan arī citu retāk sastopamu žanru materiālos. Lai gan, no mūsdienu pozīcijām raugoties, padomju prese centās neuzsvērt ebreju iznīcināšanas motivāciju un specifiku, ne tikai pats ebreju nogalināšanas fakts, bet arī mērogs netika pilnībā

noklusēts.¹³¹ Rakstā minētos piemērus precīzi papildina Tarika Sirila Amāra (*Tarik Cyril Amar*) konstatācija:

*“Padomju periods ne tikai uzspieda sastīgumu, komunikatīvu klusumu, organizētu aizmiršanu vai mnemonisku statiskumu. [...] Padomju piensums atmiņai varētu būt radījis vismaz tikpat bojājumu, cik padomju noklusējumi. [...] Padomju diskursā – sarežģītā, dinamiskā pateiktā un nepateiktā kombinācijā, vācu istenotais ebreju genocīds nebija baltais plankums vai atmiņas trūkums. Tā vietā atmiņa tika nevis noklusēta, bet gan pārveidota pateiktā un nepateiktā nepārtrauktā un rezonējošā mijiedarbībā.”*¹³²

Arī Latvijas PSR atsevišķos periodos holokausta ir reprezentēts dažādos mākslas darbos. Gan ebreji, gan jo īpaši ebreju iznīcināšana Otrajā pasaules karā jeb holokausta eksistē padomju Latvijas literatūrā un dzejā, medijos un populārajā kultūrā. Rakstā analizētie materiāli liecina, ka uzreiz pēc Otrā pasaules kara, turklāt vēl

Staļina valdīšanas periodā Latvijas PSR iedzīvotājiem ir bijušas pieejamas vairākas holokausta reprezentācijas. Džons Klīrs (*John Klier*) pamatoti secina: “Kara beigās izglītots un lasošs padomju iedzīvotājs nevarēja nezināt par padomju un Eiropas ebreju masu slepkavībām.”¹³³ Holokausta pirmajos pēckara gados kļuva par nozīmīgu motīvu PSRS ebreju daiļliteratūrā, jo īpaši – jidišā izdotajā. Vienlaikus tikai pavisam neliela daļa no šī bagātīgā materiāla tika tulkota citās valodās, tai skaitā – krievu.¹³⁴ Uzsvāri strauji mainījās arī Latvijas PSR. Pēc īsa pēckara perioda, kurā padomju vara ebrejus un ebreju iznīcināšanas tematiku izmantoja, lai gūtu galvenokārt finansiālu atbalstu no Rietumiem, un kurā holokausta tēma parādījās publiskajā telpā, – kurss tika mainīts uz holokausta noklusējumu un uz pašu ebreju diskrimināciju. Antisemitisma kampaņām piepildot PSRS publisko telpu, holokausta liecības Latvijas PSR kultūrā, un jo īpaši populārajā kultūrā, izzuda 1949. gadā un parādījās tikai 50. gadu nogalē.

Raksta pamatā ir LU SZF 2015. gada 4. decembrī aizstāvētā promocijas darba “Sociālās atmiņas komunikācija un ētika: holokausta diskursi Latvijā 1945-2014)” nodaļa. Raksta formātā tā izstrādāta ERA.NET RUS Plus EU-FP7) programmas projekta “Living together with different memories and diverse identity (LIVINGMEMORIES)” ietvaros.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ ATIS KLIMOVICHS. *Personiskā Latvija: Divdesmitā gadsimta stāsti*. Rīga 2011, 491. lpp.

² RUTA ŠACA-MARJAŠA. *Mans atmiņu kaleidoskops*. Rīga 2013, 79. lpp.

³ 500 tūkstoši no viņiem bija piedalījušies, bet vēl 230 tūkstoši krituši karā pret nacistisko Vāciju vai miruši gūstekņu nometnēs. Sikāk sk.: JOSIFS ŠTEIMANIS. *Latvijas ebreji Padomju Savienībā un PSRS bruņotajos spēkos (1941. g. 22. jūnijs – 1945. g. 9. maijs)*. In: LEO DRIBINS (sast.). *Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953*. Rīga 2009, 181.–187. lpp.; LEO DRIBINS. *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats*. Rīga 2007/2001 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 4), 44.–45. lpp.

⁴ Dažādu autoru viedokļi par šo jautājumu ir atšķirīgi. Ebreju upuru skaits holokausta historiogrāfijā ir viens no aktuālākajiem jautājumiem ne tikai Latvijā. Pēc Andrieva Ezergaiļa domām, Latvijā nogalināto Latvijas ebreju skaits nepārsniedz 61 000, savukārt Marģers Vestermanis uzskata, ka nacistu okupācijas laikā bojā gājuši aptuveni 75 000 Latvijas ebreju. Sk.: ANTONIJS ZUNDA. *Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā*. In: DZINTARS

- ĒRGLIS (sast.). Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Rīga 2004 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 11), 24. lpp. Tomēr tieši holokausta norižu īpatnību un precīza upuru skaita noteikšanas metodoloģiju perspektīvu dēļ šādas atšķirības ir saprotamas. Sikāk par problēmām, kas raksturīgas centieniem noteikt precīzu nacistiskās okupācijas laikā Latvijā nogalināto ebreju skaitu, sk.: AIVARS STRANGA. Holokausts Latvijā: 1941–1945. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Rīga 2004 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 12), 219.–220. lpp.
- ⁵ DOVS LEVINS. Ebreju vēsture Latvijā. No apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām. Rīga 1999, 131. lpp.; LEO DRIBINS. Ebreji Latvijā. 2. izd. Rīga 2002, 97.–104. lpp.; DOV LEVIN. Some Basic Facts on Latvian Jewry – Before, During and After the World War II. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Holokausta izpētes problēmas Latvijā. Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā. 2. sēj. Rīga 2007/2001, 143. lpp.
- ⁶ Daudzi Latvijas ebreji, kas bija represēti pirmās padomju okupācijas laikā, no deportācijas vietām neatgriezās uzreiz pēc kara. Sk.: SHMUEL' CEJTLIN. Dokumental'naja istorija evreev Rigi. Izrail' 1989, c. 169–192.
- ⁷ Apmēram 400 no viņiem izceļoja līdz 1946. gadam. Sikāk sk.: IRĒNE ŠNEIDERE. Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. In: LEO DRIBINS (sast.). Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953. Rīga 2009, 215.–216. lpp.; DRIBINS, Ebreji Latvijā, 97.–104. lpp.; LEO DRIBINS, ARMANDS GŪTMANIS, MARĢERS VESTERMANIS. Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana. Rīga 2001, 61.–62. lpp.
- ⁸ DRIBINS et al., Latvijas ebreju kopiena, 61.–62. lpp.
- ⁹ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar M. Vestermani. Rīga, 16.10.2014.
- ¹⁰ CVI GITELMAN. Bezspokoinij vek: evrei Rossii i Sovetskovo Sojuza c 1881 g. nashih dnei. Moskva 2008, s. 199. Ruta Šaca-Marjaša, kura pavadīja kara laiku evakuācijā, raksturo savu atgriešanos Rīgā 1945. gadā: “Mājās, dzīvokļos, pagalmos, ielās – visur palikušas svešas dzīves pēdas, dzīves, kurā man nebija vietas, tādiem kā man – ebrejiem – tur nebija tiesību uz dzīvi. Toreiz es pirmoreiz skaudri izjutu apkārtējās vides naidīgumu. [...] Kopš atgriešanās Rīgā traģēdijas, nolemtības ēna bija pavirzījies man pavisam tuvu. Apokaliptiskajam hitleriešu sarīkotajam genocīdam drīz sekoja liekulīgā staļiniskā antisemitisma ļaundarības – un manī iemājoja neizgaisināmas, it kā manā iekšienē sapresētas bailes, ka jebkurā mirklī varu nokļūt uz tās robežas, aiz kuras sākas vajāšana, pazemojumi, izstumšana.” Sk.: ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 75–76. lpp.
- ¹¹ CEJTLIN, Dokumental'naja istorija evreev Rigi, s. 201.
- ¹² P. Krupņikovs atceras, ka vienai vecai ebrejietei, pie kuras viņš pēckara laikā dzīvojis, bija nogalināti vai tobrīd vēl skaitījās pazuduši bez vēsts 38 tuvinieki – grandiozās ģimenes locekļi. Šī sieviete katru vakaru pirms gulētiešanas esot nosaukusi vārdā katru no viņiem un raksturojusi – kāds tikko sācis iet skolā, cits tikko skolu pabeidzis. Sk.: PĒTERIS KRUPŅIKOVS. Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts. Rīga 2015, 144. lpp.
- ¹³ Ibidem, 143. lpp.
- ¹⁴ No Latvijas bēgļu gaitās devās ne vairāk kā 16 000 ebreju. Tas, ka atgriezās tik daudz emigrējušo ebreju, skaidrojams ar zemo dzīves līmeni patvēruma vietās – ne tikai materiālo labklājību, bet arī antisemitisma izplatību un pastiprināšanos, kā arī ebreju diskrimināciju PSRS. Sk.: ŠTEIMANIS, Latvijas ebreji Padomju Savienībā un PSRS bruņotajos spēkos, 181.–211. lpp. Piemēram, Latvijas teritorijā holokaustu pārdzīvojušais Aleksandrs Bergmanis ar nepārprotamām sāpēm atceras, kā viņa acu priekšā sabrucis mīts par nesatricināmo tautu draudzību. Esot gūstā un atrodoties līdzīgi smagos apstākļos, sagūstītie krievu kara gūstekņi, ieraudzījuši garām ejošo ebreju kolonnu, vienojās kopīgā dziesmā, kuras vārdi raksturo arī pret ebrejiem valdošo attieksmi Padomju Savienībā: “Stoit bochka na zemle, A v toj bochke kasha. Vy ne dumajte, zhidy, Chto Rossija vasha!” Sk.: ALEKSANDRS BERGMANIS. Zemcilvēka piezīmes. Rīga 2011, 3. lpp.

- ¹⁵ EDUARDS ANDERSS. Latviešu vidū holokausta laikā. Rīga 2011, 148. lpp.
- ¹⁶ IOSIF MENDELEVICH. Mivca hatuna. Ierusalim 1985, s. 14.
- ¹⁷ FRĪDA MIHELSONE. Es izdzīvoju Rumbulā. Rīga 2014, 171. lpp.
- ¹⁸ ANDREJ ANGRICK, PETER KLEIN. The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944. New York, Oxford 2012, p. 435.
- ¹⁹ JOHN KLIER. The Holocaust and the Soviet Union. In: DAN STONE (ed.). The Historiography of the Holocaust. Basingstoke 2004, pp. 282–283. Tiek lēsts, ka Austrumeiropā laika posmā starp 1944. un 1947. gadu ebreju grautiņos tika nogalināts vairāk par tūkstoti, iespējams, pat līdz diviem tūkstošiem ebreju. Sk.: THOMAS FOX. The Holocaust under Communism. In: DAN STONE (ed.). The Historiography of the Holocaust. Basingstoke 2004, p. 426.
- ²⁰ Par neoficiālo organizāciju “Briha” (bēgšana), kas organizēja ebreju repatriāciju uz Izraēlu, un tās līderiem Samuīlu/Samuēlu (šmuēlu) Jofi, draugu vidū sauktu par Muļu, un Jakovu Jankeleviču sīkāk sk.: CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, c. 205–207; LEVINS, Ebreju vēsture Latvijā, 136. lpp.; DRIBINS et al., Latvijas ebreju kopiena, 66. lpp.; FRANKS GORDONS. Latvieši un žīdi: spēlēs starp Vāciju un Krieviju. Rīga 2001/1994, 113.–120. lpp.; DRIBINS, Ebreji Latvijā, 97. lpp.; MENDELS BOBE. Ebreji Latvijā. Rīga 2006/1972, 280.–283. lpp.; ŠNEIDERE, Latvijas ebreji un padomju režīms, 230.–231. lpp. Masveida izceļošana no padomju un komunisma bloka valstīm nevarēja notikt bez padomju varas iestāžu klusa akcepta. Iemesls tam bija cerības, ka izceļojošie ebreji varētu negatīvi ietekmēt Lielbritānijas attiecības ar arābu valstīm un ASV. Sk.: ARIEH KOCHAVI. Liberation and Dispersal. In: PETER HAYES, JOHN ROTH (eds.). The Oxford Handbook of Holocaust Studies. New York 2012, p. 520; ARIEH KOCHAVI. Indirect Pressure: Moscow and the End of British Mandate. In: Israel Affairs 10, 2004, Nr. 1, pp. 60–76. Franks Gordons uzskata, ka PSRS varas iestādes nepievērsa uzmanību ebreju izceļošanai tik ilgi, kamēr uzskatīja, ka tā ir nesankcionēta bēgšana, taču “*drīz vien viņiem kļuva skaidrs, ka aiz izolētiem bēgšanas gadījumiem stāv organizācija, ko, iespējams, vada cilvēki, kas iesūtīti no Palestīnas. To viņi pieļaut nevarēja. Šādu organizāciju viņiem vajadzēja iznīcināt.*” Sīkāk sk.: GORDONS, Latvieši un žīdi: spēlēs starp Vāciju un Krieviju, 118. lpp.
- ²¹ TONY JUDT, TIMOTHY SNYDER. Thinking the Twentieth Century. New York 2012, p. 41.
- ²² ANDRIEVS EZERGAILIS. Holokausts vācu okupētajā Latvijā. Rīga 1999, 30.–31. lpp.
- ²³ Sk.: VALENTĪNA AŅISIMOVA. Latvijas PSR Vēstures mācīšana VII un VIII klasē. Rīga 1977, 109. lpp.; IVARS BAUMERTS. Latvijas PSR vēstures stāsti 4. klasei. Rīga 1984; VALENTĪNA AŅISIMOVA, VERONIKA KANĀLE, HEINRIHS STRODS. Latvijas PSR vēsture 7. un 8. klasei. 5. izd. Rīga 1987, 138. lpp.
- ²⁴ Padomju pēckara politiku ietekmēja arī centieni neapstiprināt nacistiskās antisemitisma propagandas pamattēzes. Sk.: FOX, The Holocaust under Communism, pp. 420–421.
- ²⁵ Par varas un iedzīvotāju antisemitisko tendenču mijiedarbi pēckara Polijā sk.: JAN GROSS. Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz. New York 2006, pp. 259–261.
- ²⁶ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, c. 197–199.
- ²⁷ VITA ZELČE. Uzvaras svētki padomju Latvijā. In: NILS MUIŽNIEKS, VITA ZELČE. Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs. Rīga 2011, 213.–215. lpp.
- ²⁸ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 193; MAX KAUFMANN. Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia. Konstanz 2010, pp. 273, 277.
- ²⁹ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 194–195.
- ³⁰ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar E. Valku. Rīga, 04.08.2014.
- ³¹ Pēc kara Krāslavā varas organizētā svinīgā un nozīmīgā piemiņas pasākumā visu tautību nacisma upurus, tai skaitā ebrejus, pārbedīja tā dēvētajā Likajā verstī. Pieminekļis šajā vietā uzlikts 1965. gadā. MELJERS MELERS. Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas. Rīga 2013, 173. lpp.

- ³² 1948. gadā Ķelderlejā, Valmierā, kur kopējos kapos apglabāti arī holokaustā nogalinātie ebreji, atklāja tēlnieka Eduarda Konča pieminekli, rotātu ar divām piecstaru zvaigznēm, ar uzrakstu latviešu valodā: “1941. gada fašistu upuriem. Pelavmaize sūra/ Sviedru asins jūra/ Latvju tautu māca.../ Darba ļaužu pulki/ Melnā mou sienā/ Cirta logu/ Saules dienai.” Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 383. lpp.
- ³³ Piemēram, Šmerli kopš 1945. gada 25. jūlija ebreju kopiena centās sakopt savu tuvinieku apbedījuma vietas – apglabāja noslepkavoto ebreju mirstīgās atliekas un labiekārtoja kapus. Sk.: CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 195. Tikmēr Rumbula un daudzas citas masu slepkavības vietas tika lemtas aizmirstībai un lēnām aizauga. To, cik lielā mērā vara līdzdarbojās konkrētās piemiņas vietas izveidē, noteica tas, kāds bija nogalināto sociālais portrets. Vietās, kur ebreji nogalināti kopā ar citiem upuriem, pasākumi reģionos bija pat oficiāli, reprezentatīvi, svinīgi un plaši apmeklēti.
- ³⁴ Spilgts piemērs ir padomju gadu pieminēklis bijušajā ebreju kapsētā Ilūkstē, kur līdzās uzrakstiem latviešu un krievu valodā “*Mūžīgā piemiņa padomju pilsoņiem, kurus nogalināja vācu fašistu iebrucēji Latvijas PSR okupācijas gados*” divos stabiņos ir iegravēti latviešu un krievu uzvārdi, bet zem tiem norādīts “*un daudziem citiem*”, ar ko domāti nogalinātie ebreji. Tāpat kā vairākos citos līdzīgos piemēros, šādos gadījumos ar apzīmējumu “*nezināmie biedri*” tika slēpti ebreju upuri – Bārukalna kapu gadījumā 18 nogalinātie ebreji. Vēl viens šāds nozīmīgs piemērs ir Aglonas Brāļu kapos uzstādītā piemiņas plāksne, kur līdzās latviešu un krievu uzvārdiem minēti arī 80 citi. Arī šajā gadījumā 80 bojāgājušie, pēc vietējo iedzīvotāju liecībām, bijuši ebreji. Līdzīgs vēstījums ir Bārukalna kapos Pļaviņās, kur tika nogalināti gan ebreji, gan padomju aktivisti. Šajā vietā pēc kara tika uzstādīta piemiņas zīme ar vēstījumu: “*Šeit 1941. gada jūlijā fašisti nogalināja Pļaviņu pilsētas padomju aktivistus Jāni Zupu, Kārlī Kozlovski, Linu Rīzgu, Škoļņiku ar ģimeni un dažus nezīnāmos biedrus.*” Sikāk sk.: MELJERS MELERS. Latvijas ebreju masu kapi un kapsētas. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Rīga 2004 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 12); MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 123., 197., 253.–254. lpp.
- ³⁵ Ņemot vērā nacistu antisemitisko politiku, tādu bija vairums.
- ³⁶ Rakstā vietas, kurās nacisti, viņu kolaboracionisti vai gūstekņi apraka savus upurus, dēvētas par apbedījumiem vai apbedījumu vietām (galvenokārt tas darīts, lai izrādītu cieņu noslepkavotajiem, jo tehniski šis process bija nevērīga aprakšana).
- ³⁷ Sk.: MELJERS MELERS. Ebreju kapsētas Latvijā. Rīga 2006, 56.–58. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 236., 320., 410. lpp. Dažās no šīm vietām vēlākajos gados kāršu žogs tika nomainīts, nogalināšanas vietu iezīmējot ar betona stabiem un metāla pārlikām starp tiem. Piemēram, Subatē, kas atrodas 50 km no Daugavpils, ebreju slepkavību un apbedījumu vietas pēc kara norobežoja betona stabu un metāla cauruļu žogs, ko rotāja pieminēklis ar uzrakstu “*Piemiņa fašistiskā terora upuriem*”. Tomēr Dāvida zvaigznes, kas bija ievēdotas stabos, pēc padomju varas vietējo izpildorgānu norādēm tika aizkrāsotas. Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 352.–353. lpp.
- ³⁸ Tomēr tie bija izņēmuma gadījumi, ko izdevās realizēt tikai dažiem. Tas pats secināms arī par centieniem pārbedīt ebrejus. Lai gan tiem, kas vēlējās, bija iespēja, piemēram, no vecās ebreju kapsētas pārvest savu tuvinieku piņšus un pieminēklus uz citu vietu, šo iespēju izmantoja tikai nedaudzi, jo vairums paši bija “apbedīti” daudzajās ebreju slepkavības vietās visā Latvijā. CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 271–272. Pārbedīšana notika Rēzeknē, kur izdzīvojušie ebreji pēc kara vietējā kapsētā uzlika divus pieminēklus holokausta upuriem – vienu ar tekstu jidišā, bet otru trijās valodās – jidišā, krieviski un latviski, un Skrudalienā, kas atrodas apmēram 10 km no Daugavpils, kur pēc kara ebreju nogalināšanas vietās tika uzlikti vairāki kapakmeņi ar Dāvida zvaigznēm. Savukārt Krāslavā upuru tuvinieki pieminēkli ar uzrakstiem latviski un krieviski veltīja padomju pilsoņiem, bet jidišā – ebreju upuriem. Sk.: MELERS, Ebreju kapsētas Latvijā, 56.–58. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 172., 265.–266., 341. lpp. Eli Valks norāda, ka lielākā daļa tuvinieku, kas rūpējās par pieminēkliem Latgalē un citviet reģionos,

- dzīvoja Rīgā, jo pēc kara vairums izdzīvojušo ebreju dzīvoja Rīgā un devās uz reģioniem, lai godinātu savus radniekus. DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar E. Valku. Rīga, 04.08.2014.
- ³⁹ Uzreiz pēc kara no tuvējām slepkavības vietām ebreju kapsētā tika pārbedīti holokausta upuri Jaunjelgavā, kur gan 40. gadu beigās, gan 50. gados notika holokaustā nogalināto piemiņas pasākumi (tie tika fotografēti), savukārt nogalinātos Neretas ebrejus pēc kara pārbedīja Jēkabpils vecajā ebreju kapsētā. 1947. gadā nogalināto Smiltenes ebreju mirstīgās atliekas tika pārbedītas Smiltenes Meža (Brāļu) kapos. Nirzas pagasta Morņeņos nogalinātie ebreji tika pārbedīti Zilupes Ebreju kapos. Sikāk sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 127.–129., 245.–246., 346., 418.–419. lpp.; MELJERS MELERS. Holokausta nozieguma upuru bojāejas vietu apzināšana, pieminekļu un piemiņas zīmju uzstādīšana Latvijā. In: LEO DRIBINS (sast.). Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. Rīga 2007, 255. lpp.
- ⁴⁰ Parasti tie bija cilvēki, kuriem bija svarīga savu tuvāko piemiņa un kuriem vienlaikus bija iespēja par to parūpēties. Piemēram, Iraida Ulasa pēc kara atgriezās no frontes, un, būdama Rīgas rajona Babītes ciema padomes priekšsēdētāja, 1945. gadā viņa pārbedīja savus tuviniekus Piņķu kapsētā pie Babītes un uzstādīja piemiņas akmeni, kurā iegravēti septiņu upuru vārdi un vēstījums “Fašisma terora upuri”. Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 314.–315. lpp.
- ⁴¹ Tipisks piemērs šādam procesam ir ebreju apbedījuma vieta Viļānos. Ibidem, 410. lpp.
- ⁴² Sikāk sk.: MELERS, Ebreju kapsētas Latvijā, 88.–89. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 292.–293. lpp.
- ⁴³ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 272–275. 1947. gadā piemiņas pasākumā Šmerli piedāvāts un apspriests arhitekta J. Bonera projekts Otrā pasaules kara upuru piemiņai, kas galu galā netika realizēts.
- ⁴⁴ MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 97. lpp.
- ⁴⁵ Ibidem, 55., 391., 411. lpp.
- ⁴⁶ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar E. Valku. Rīga, 04.08.2014.
- ⁴⁷ Pēckara periodā padomju vara īstenoja būtiskus pasākumus, lai izmeklētu un nosodītu nacistiskā režīma noziegumus, tomēr izmeklēšanas materiālos izteikti saskatāma tendence dēvēt visus upurus, tai skaitā ebrejus, par padomju pilsoņiem, tādā veidā ignorējot to etnisko identitāti. Sk.: DZINTARS ĒRGLIS. Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991. Latvijas vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga. 25. sēj. Rīga 2009, 187. lpp.
- ⁴⁸ Sk.: EZERGAILIS, Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 30.–31. lpp.
- ⁴⁹ TIMOTHY SNYDER. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. New York 2010, pp. 344–345.
- ⁵⁰ Komisijas pilnais nosaukums oriģinālvalodā: *Chrezvyčajnaja gosudarstvennaja komisija po ustanovleniju i rassledovaniju zlodejaniij nemecko-fashistskih zahvatčikov i ih soobshnikov i prichinjonogo imi ushherba grazhdanam, kolhozam, obshhestvennym organizacijam, gosudarstvennym predpriyatijam i uchrezhdenijam SSSR.*
- ⁵¹ 1944. gada 23. augusta Latvijas PSR Tautas komisāru padomes un Latvijas CK K(b)P lēmums Nr. 105 vēstīja par Ārkārtējās republikāniskās komisijas izveidi, lai notvertu vācu-fašistiskos iebrocējus un viņu līdzgaitniekus un izmeklētu “*viņu nodarītos kaitējumus LPSR pilsoņiem, lauksaimniecībai, sabiedriskām organizācijām, valsts uzņēmumiem un iestādēm*”. Sk.: Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts arhīvs, 132-25-87, 1.–2. lp.
- ⁵² Komisijas oficiālais nosaukums bija Latvijas PSR Ministru Padomes Ārkārtējā komisija, un par tās formālo vadītāju kļuva Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas pirmais sekretārs Jānis Kalnbērziņš. Komisijas uzdevums bija dokumentēt un izmeklēt vācu fašistu un viņu līdzgaitnieku noziegumus. Sikāk sk.: LEVINS, Ebreju vēsture Latvijā: no apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām, 134. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 426. lpp.
- ⁵³ Nodibināta Rīgas Pilsētas Ārkārtējā Komisija. In: Ciņa, 04.11.1944.

- ⁵⁴ JOHN GARRARD. The Nazi Holocaust in the Soviet Union: Interpreting Newly Opened Russian Archives. In: East European Jewish Affairs 25, 1995, Nr. 2, pp. 3–40; KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, pp. 281–282.
- ⁵⁵ ANDREW EZERGAILIS. Latvia. In: DAVID WYMAN, CHARLES ROSENZVEIG. The World Reacts to the Holocaust. Maryland 1996, p. 371; ĒRGLIS, Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā, 187. lpp. Lai gan neilgi pēc kara VĀK nopratināja Fridu Mihelsoni (tolaik – Fridu Fridi) un viņas liecības par izdzīvošanu Rumbulā ir publicētas komisijas sagatavotajos materiālos un arī pārpublicētas propagandas izdevumos un presē, sarunas laikā ar komisijas pārstāvjiem F. Mihelsone ātri atskārta, ka viņa tiek turēta aizdomās par sadarbību ar nacistiem, jo nopratinātāju loģika paredzēja, ka ebrejiete varēja izdzīvot, tikai sadarbojoties. Pēc vairākiem konkrētiem jautājumiem par sadarbību kā vienīgo iespēju izdzīvot F. Mihelsone devās projām, iztaujājami necentās viņu apturēt, lai uzzinātu vairāk. Liecība, kādu viņa deva, pēc F. Mihelsoņes domām, komisijas darbiniekus neinteresēja. Sk.: MICHELSON, I survived Rumbuli, pp. 227–228. Pēc visumā laipnas uzņemšanas un F. Mihelsoņes (tolaik – F. Frīdes) stāstītā pierakstīšanas viņai tika uzdots jautājums, ko Frīda sākotnēji nesaprata: “Kā tas iespējams, ka jūs izdzīvojāt?” Viņa atceras tā brīža izjūtas: “*Bez jebkādam emocijām vai līdzjūtības man cieši pievērsās tēraudcietas zilas acis, un jautājums tika atkārtots. Tad es sapratu vārdos neizteikto jautājumu: ko es vāciešiem esmu iedevusi, ka viņi man ļāva dzīvot? Es jutu, ka mana seja pietvīkst no dusmām. [...] Es piecēlos un aizgāju. Nevienš pat nemēģināja mani aizturēt. [...] VDK šaubu iemesls bija aizdomas: vienīgais veids, kā nedaudzie ebreji varēja paglābties no nāves, bija strādāt vācu labā. Tāpēc arī vairāki ebreji tika arestēti un apsūdzēti kā vācu spiegi.*” Sk.: MIHELSONE, Es izdzīvoju Rumbulā, 174. lpp. Informācija par Frīdas Mihelsoņes pārdzīvoto pirmoreiz publicēta “Propagandista un Aģitatora” 1945. gada 1. aprīļa izdevumā un pēc tam arī laikrakstā “Padomju Jaunatne”. Sk.: Vāciešu asiņaina izrēķināšanās ar Latvijas PSR ebreju tautības iedzīvotājiem. In: Padomju Jaunatne, 10.04.1945., 4.–5. lpp. Par to, ka F. Mihelsoņes liktenis nacistiskās okupācijas laikā ir ticis reprezentēts publiskajā telpā, liecina arī epizode no O. Minca daiļdarba: “*No turienes neviens nav atgriezies, – viņš teica, – izņemot vienu sievieti. Viņa pakrita, ejot uz bedri, un Izlikās par mirušu. Viņai vīrsū sameta apavus, vēlāk viņa izrāpās ārā un Izglābās. Vedējus, kas transportēja nogalināto mantas, nošāva.*” Sk.: O. MINCS. Pēc divdesmit gadiem. In: Zvaigzne, 20.12.1961., 20. lpp. Par Frīdas Mihelsoņes likteni Latvijas PSR vēsturnieks Andrievs Ezergailis raksta: “*Tomēr arī komunistu valdīšanas laikā Mihelsoniem neklājās viegli. Pēc kara sākās staļiniskais antisemitisms, Frīdas vīrs tika apsūdzēts pretvalstiskā darbībā un izsūtīts uz Sibīriju. 1956. gadā viņu atbrīvoja, bet vārgās veselības dēļ viņš nodzīvoja tikai līdz 1966. gadam. 1971. gadā Frīda ar abiem dēļiem pārcēlās uz dzīvi Izraēlā.*” Sk.: ANDRIEVS EZERGAILIS. Ievadraksts. In: FRĪDA MIHELSONE. Es izdzīvoju Rumbulā. Rīga 2014, 16. lpp.
- ⁵⁶ EZERGAILIS, Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 30.–31. lpp.; ANDREW EZERGAILIS. Nazi/Soviet Dissinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who are they? – Revisited. Rīga 2005, pp. 96–97.
- ⁵⁷ Tā, piemēram, 1944. gada oktobrī LPSR Valsts ārkārtējā komisija Rumbulā konstatēja 11 lielas masu apbedījumu vietas. Pateicoties šī darba rezultātam, 60. gadu sākumā interesentiem radās iespēja precīzi identificēt, sakopt un iemūžināt Rumbulas upuru piemiņas vietu.
- ⁵⁸ Marģers Vestermanis apstrīd apgalvojumu, ka dažkārt, pēc VĀK datiem, kādā vietā nošauts vairāk iedzīvotāju, nekā tur bijis, norādot, ka daudzviet pie kādreizējām padomju robežām iestrēguši ļoti daudzi bēgļi, kurus NKVD posteņi nelaida pāri robežai, savukārt austrumos iestrēdzis nozīmīgs skaits bēgļu no Lietuvas – tādēļ arī nogalināto ebreju skaits ir lielāks, nekā uzrāda, piemēram, pēdējie tautas skaitīšanas dati. Sk.: MARĢERS VESTERMANIS. Mīti un reālijas holokausta vēsturē Latvijā. In: Diena, 01.01.1992.
- ⁵⁹ Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 10. lpp.
- ⁶⁰ Komisija vadījās pēc principa, ka labāk sareizināt upuru skaitu, lai tas nebūtu par mazu, jo jebkurā gadījumā pierādīt to, ka skaitļi ir pārspilēti, nebūs iespējams. Sīkāk sk.: MARINA SOROKINA. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. In: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 6, 2005, Nr. 4, p. 829. Šī atziņa izrādījās pamatota, jo daudzi pārspilētie fakti un skaitļi kļuva par aksiomu ne tikai padomju historiogrāfijā. Sk.: EZERGAILIS, Latvia, p. 371.

- ⁶¹ ANDREAS HILGER. Besiegte Sieger. Ehemalige Zwangsarbeiter des Zweiten Weltkriegs in der UdSSR und in Russland. In: KERSTIN VON LINGEN (Hg.). Kriegserfahrung und die Formierung nationaler Identität in Europa nach 1945. Paderborn 2009, S. 103.
- ⁶² KLAUS SCHWENSEN. The Report of the Soviet Extraordinary State Commission on the Sachsenhausen Concentration Camp: The Genesis of a Propaganda Project. In: Inconvenient History 3, 2011, Nr. 4. Pieejams: http://inconvenienthistory.com/archive/2011/volume_3/number_4/the_report_of_the_soviet_extraordinary_state_commission.php
- ⁶³ Detalizētu VĀK veidošanas, darbības, rezultātu un publicitātes analīzi sk.: MARINA SOROKINA. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburg 2014, pp. 118–141.
- ⁶⁴ TARIK AMAR. A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, pp. 171, 175.
- ⁶⁵ ZVI GITELMAN. The Holocaust in the East: Participation and Presentation. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, p. 191. Upuru pārspilējums var būt gan izvēlētās pētniecības metodoloģijas, gan arī mērķtiecīgas falsifikācijas rezultāts. Daudz precīzāki un skaidri lietojami ir dati un liecības, kas attiecas uz notikumu vietām, kuras ilustrētas kartēs, norādot ģeogrāfisko vietu un apbedījumu apmēru, un vairumā gadījumu arī uz ebreju iznīcināšanas datumiem. Sk.: EZERGAILIS, Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 30.–31., 35.–36. lpp.
- ⁶⁶ MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 426. lpp. A. Ezergailis raksta, ka pie materiālu analīzes ticis tikai 1989. gadā. Sk.: EZERGAILIS, Latvia, p. 384.
- ⁶⁷ Sk.: Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā. Rīga 1945; Apsūdzības raksts par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. Rīga 1946.
- ⁶⁸ Anna Sakse šo savu pieredzi atceras šādi: “Ārkārtējā komisija atvēra baigās kapenes Salaspils koncentrācijas nometnē, Biķernieku un Rumbulas mežos. Es nevarēju nerakstīt avīzēm atmaskojošus rakstus, no kuriem radās cita grāmata ar Jāņa Sudrabkalna ievada daļu – “Par vācu fašistu zvēribām Latvijā.” Sk.: ANNA SAKSE. Autobiogrāfija. In: Karogs, 01.01.1985., 142. lpp.
- ⁶⁹ Nodaļā “Ebreju iznīcināšana” raksturota gan nacistiskā rasu doktrīna, kuras ietvaros ebrejiem atvēlēta “zemcilvēku” vieta, gan nacistiskā vēršanās pret ebreju tautu kā kopumu, gan nacistiskās propagandas būtība un realizācija Latvijā. Tāpat sīki raksturots, kā attīstījās represijas pret ebrejiem – sākot ar dažādiem ierobežojumiem un aizliegumiem, turpinot ar ieslodzīšanu geto un beidzot ar fizisku iznīcināšanu. Holokausta norise raksturota gan vispārīgi, minot galvenos notikumus un dažkārt pārspilētus skaitļus, gan izteikti daiļrunīgi aprakstot atsevišķas traģiskas ainas un necilvēcīgo slepkavību epizodes. Sk.: ANNA SAKSE, JĀNIS SUDRABKALNS. Par vācu fašistisko briesmoņu zvēribām Padomju Latvijā. Rīga 1945, 76.–82. lpp.
- ⁷⁰ Ibidem, 45.–46., 52. lpp.
- ⁷¹ SAKSE. Pa vācu briesmoņu pēdām. In: Ciņa, 14.12.1944., 3. lpp. Ārkārtējās komisijas materiāli, kas cita starpā ietver norādes uz ebreju upuriem, publicēti arī citos republikas mēroga plašsaziņas līdzekļos, un 1945. gadā apceļo reģionālos laikrakstus – šie vēstījumi pārpublicēti, piemēram, laikrakstos “Brīvā Venta”, “Padomju Kuldīga”, “Zemgales Komunisti” un citos. Sk., piemēram: Vācu fašistisko iebrucēju un viņu līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums. In: Padomju Jaunatne, 10.04.1945., 5. lpp.
- ⁷² ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 79.–80. lpp.
- ⁷³ LUKASZ HIRSZOWICZ. The Holocaust in the Soviet Mirror. In: LUCJAN DOBROSZYCKI, JEFFREY GUROCK. The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945. New York 1993, p. 32.

- ⁷⁴ Līdz 1945. gada sākumam pirmajā pēckara represiju vilnī apmēram 38 000 cilvēku tika deportēti par sadarbību ar nacistiem – vairums no viņiem bija dienējuši Vērmahtā. Otrajā vilnī viņiem sekoja vēl 60 000, šoreiz viņu vidū bija arī sievietes un bērni. Vienlaikus 1946. gada jūlijā padomju vara izsludināja meklēšanu 2822 kara noziedzniekus, un VDK saistībā ar šim apsūdzībām veica apmēram 30 000 izmeklēšanu. Sk.: ANGRICK, KLEIN, The “Final Solution” in Riga, p. 453.
- ⁷⁵ Līdz ar to spriedumos tika iekļauts aptuvenš laiks, kad tika īstenoti noziegumi pret ebrejiem – visbiežāk 1941. gads vai 1941. gada vasara. Rietumvācijā notikušajos procesos apsūdzētie tika tiesāti juridiski, mēģinot pierādīt to vainu konkrētos noziegumos, taču Austrumeiropā apsūdzētie tika tiesāti pēc viņu institucionālās piederības un kopumā saņēma daudz bargākus sodus. Sk.: REBECCA WITTMANN. Punishment. In: PETER HAYES, JOHN ROTH (eds.). The Oxford Handbook of Holocaust Studies. New York 2012, p. 532.
- ⁷⁶ DAINA BLEIERE. Komentārs. No: VALTERS NOLLENDORFS, ERVINS OBERLENDERS. Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere. Starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobris. Rīga 2010 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 26), 46. lpp.
- ⁷⁷ ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 78.–79. lpp. Vēsturnieks Kaspars Zellis uzskata: pieejamie arhīvu materiāli un holokausta līdzdalībnieku pratināšanas protokoli liecina, ka VDK daudz vairāk interesēja nevis apsūdzētā līdzdalība holokaustā, bet gan iespējamā ciņa pret padomju armiju, un dažkārt pierādījumi par piedalīšanos ebreju slepkavošanā tika ignorēti, tā vietā apsūdzētos notiesāja par dalību organizācijās, kas bija naidīgas pret PSRS. Sk.: INETA LIPŠA. Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. In: Tirraks 2, 2014, Nr. 2, 65. lpp. Kad Frīdrihs Jekelns tiesas procesa laikā stāstīja par ebreju slepkavošanas norisi, viņš tika pārtraukts ar jautājumiem par vācu iebrukumu PSRS, rūpniecības iznīcināšanas plāniem un citām “būtiskākām” lietām, jo padomju pēckara ideoloģija paredzēja, ka ciņa pret Sarkano armiju ir lielāks noziegums nekā piedalīšanās ebreju slepkavošanā. Sk.: EZERGAILIS, Nazi/Soviet Disinformation About the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia, p. 95.
- ⁷⁸ Pēc M. Vilka (Mavrika Vulfsona pseidonīms) ievadrakstiem laikrakstā “Ciņa”, kas publicēti bez paraksta 1946. gada 29. janvārī un 2. februārī, vairākos turpinājumos tika atainota F. Jekelna un septiņu citu nacistu tiesas prāva – apsūdzības, nopratināšanas materiāli, kā arī publicētas padomju darbaļaužu sašutuma pilnas vēstules, kurās prasīts augstākais soda mērs varmākām. F. Jekelna un citu kara tribunālā Rīgā tiesāto augsta ranga nacistiskās Vācijas armijas un policijas virsnieku prāva bija nozīmīgs un presē plaši atainots notikums, vietējā Nirnberga, kuras uzdevums bija notiesāt nacistus, atklājot visas tā drausmīgās niansas. Tiesa sākās 26. janvārī. Tajā netika skarts latviešu kolaboracionisma temats, netika diskutēts par vietējo iedzīvotāju līdzdalību ebreju nogalināšanā, arestēšanā un mantas izlaupīšanā. Iespējams, šāds notikumu atainojums tika izvēlēts, lai nerastos jautājumi, kur un kādēļ tik noziedzīgam režīmam radās tik daudz kolaboracionistu.
- ⁷⁹ Tā, piemēram, Jekelns, atbildot uz izmeklētāja jautājumu, atzīst, ka pēc viņa rīkojuma Rīgā vien “iznīcināti 25 000 ebreji, to skaitā apmēram astoņi tūkstoši bērnu, sākot ar zīdaiņiem”. Publicēta viņa “atzišanās”, ka ebrejus slepkavojis arī pats, “lai rādītu personīgu piemēru saviem apakšniekiem”, kā arī uzsvērts, ka, pēc apsūdzētā aplēsēm, Ostlandes teritorijā kopumā nogalināts ap 550 000 ebreju – padomju pavalstnieku. Sk.: Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. In: Ciņa, 21.01.1946., 3. lpp.
- ⁸⁰ Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR: Spriedums. Ciņa, 05.02.1946., 3. lpp.
- ⁸¹ L. K. KRACHMAĻNIKS (sast.). Tiesas prāva: Par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā. Rīga 1946. Mūsdienu skatījumā šai vēstījumā par nacisma noziegumiem un upuriem, tāpat kā publikācijās laikrakstā “Ciņa”, izmantojot arī fantastiskus skaitļus un notikumus, ietverta plaša informācija par holokaustu, bet vienlaikus tas balansē starp ebreju geto iznīcināšanu, ebreju masveida nošaušanu, gandrīz pilnīgu ebreju tautības iedzīvotāju iznīcināšanu un politiski ideoloģizēto diskursu par padomju pilsoņu slepkavībām Rumbulā un citviet.
- ⁸² Sīkāk par padomju organizēto paraugprāvu un tās aizkulisēm sk.: ANDRIS GRŪTUPS. Ešafots: par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā. Rīga 2007.

- ⁸³ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar M. Vestermani. Rīga, 16.10.2014.
- ⁸⁴ Sk.: KAUFMANN, Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia. Tam laikam neraksturīga un vairumam pat grūti iedomājama ir M. Kaufmana pieredze un iespējas ceļot – izdzīvojis karā, viņš nonāca Vācijā, bet, juzdamies atbildīgs par sievu un radiniekiem, nolēma atgriezties Rīgā un ieguva iespēju piedalīties F. Jekelna tiesas procesā, bet vēlāk atgriezās Vācijā.
- ⁸⁵ Ibidem, p. 28. Lai to īstenotu, M. Kaufmans nenodala paša pieredzētos notikumus no dzirdētajiem nostāstiem un, kā savu motivāciju atklāti norādot atriebību, apgalvo, ka ikvienā latviešu mājāsaimniecībā ir nogalināto ebreju mantas. Viņš min gadījumus, kad latvieši nocirtuši saviem upuriem pirkstus, lai iegūtu gredzenus, kā arī, arestējot vai aplaupot tos, ebrejiem ar garākajām bārdām likuši spodrināt savas kurpes – šis izpausmes viņš dēvē par latviešu kultūru. Ibidem, pp. 37, 42, 84.
- ⁸⁶ Ibidem, p. 45.
- ⁸⁷ Sk.: GRŪTUPS, Ešafots: par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā.
- ⁸⁸ Jo īpaši tas attiecas uz Rietumeiropu, jo Latvijas PSR M. Kaufmana darbs plašākai publikai oficiāli nebija pieejams un tikai krietni pēc tā publicēšanas tika izplatīts *samizdat* formā.
- ⁸⁹ Varas attieksme pret holokausta tematiku bija izteikti atšķirīga tieši Josifa Staļina valdīšanas laikā. Ari T. Snaiders norāda, ka PSRS visu Staļina valdīšanas laiku nebija viena un tā pati struktūra, tāpat kā Staļins šais desmitgadēs nebija viens un tas pats – no personības viņš bija kļuvis par kultu. Sk.: SNYDER, Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin, p. 369. Organizatoriskās un ideoloģiskās PSRS pārmaiņas būtiski ietekmēja arī holokausta sociālās atmiņas procesus Latvijas PSR.
- ⁹⁰ HIRSCH ASHER. The Soviet Union, the Holocaust, and Auschwitz. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, pp. 36–41; KAREL BERKHOFF. “Total Annihilation of Jewish Population”: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–1945. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, pp. 85–86.
- ⁹¹ AMAR, A Disturbed Silence, p. 166.
- ⁹² Rietumos un citviet ir izplatīts mīts, kas paredz, ka jebkāda atmiņa par holokaustu PSRS tika noliegta; Mordehajs Altsūlers (*Altshuler*) uzskata, ka tā pamatā ir ebreju iznīcināšanas atšķirīgais statuss Rietumeiropā un Austrumeiropā. Rietumos, sākot ar 60. gadiem, tika uzsvērta holokausta unikalitāte, taču Austrumeiropā holokausts kļuvis par daļu no padomju režīma veidotā diskursa par Otro pasaules karu. Šis atšķirīgais interpretācijas fons arī kļuvis par nolieguma diskursa veidošanās iemeslu. Sk.: MORDECHAI ALTSHULER. The Holocaust in the Soviet Mass Media during the War and in the First Postwar Years Re-examined. In: Yad Vashem Studies 39, 2011, Nr. 4, p. 167.
- ⁹³ No visām padomju režīma izveidotajām antifašistiskajām komitejām, tai skaitā sieviešu un slāvu, tieši Ebreju antifašistiskā komiteja izrādījās visveiksmīgākā un ietekmīgākā. Sk.: KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 280. Padziļinātu EAK darbības aprakstu sk.: SHIMON REDLICH. Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948. Boulder 1982; SHIMON REDLICH. War, Holocaust and Satlinism: A Documented Study of Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR. Luxembourg 1995.
- ⁹⁴ Komitejas pārstāvji isā laikā apceļoja vairākas valstis, un tās finansiālais devums padomju armijas vajadzībām tiek lēsts vairākos miljonos dolāru. Sk.: GITELMAN, Bezspokojnyj vek, s. 202–204.
- ⁹⁵ KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 281.
- ⁹⁶ Spilgts piemērs ir Lielbritānijā publicētā grāmata: The Russian Jews in the War. London 1943.
- ⁹⁷ Piemēram, vēsturnieks Pēteris Krupņikovs atmiņās raksta, ka daudzi ebreji savu identitāti apjauta tikai kontekstā ar Otrajā pasaules karā notikušo traģēdiju. KRUPŅIKOVS, Dialogā ar vēsturi, 21. lpp. Ilja Ērenburgs (*Jerenburg*) ebreju masu pasākuma laikā Maskavā 1941. gada 24. augustā sacīja: “Es uzaugu krievu pilsētā. Mana mātes valoda ir krievu. Es esmu krievu rakstnieks. Kā visi

- krievi, es šobrīd aizstāvu savu tēvzemi. Bet nacisti man ir atgādinājuši ko citu. Manas mātes vārds ir Hanna. Es esmu ebrejs. Es to saku ar lepnumu. Hitleris mūs ienīs vairāk par visu.” Sk.: JOSHUA RUBINSTEIN. *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. Tuscaloosa 1999, p. 201.
- ⁹⁸ KLIER, *The Holocaust and the Soviet Union*, pp. 276–283. 1946. gadā Rīgā ieradās ASV ebreju izcelsmes žurnālists B. Goldbergs un Ebreju antifašistiskās komitejas loceklis I. Fefers, viņi kopā ar vietējās ebreju kopienas līderiem apmeklēja kādreizējo Rīgas geto teritoriju, sprieda par holokausta norišu dokumentālo liecību vākšanu, kā arī par veicamajiem pasākumiem, lai veidotu holokausta atmiņu un saglabātu upuru piemiņu. Sk.: ŠNEIDERE, *Latvijas ebreji un padomju režīms*, 218. lpp.
- ⁹⁹ KLIER, *The Holocaust and the Soviet Union*, p. 281. S. Mihoelsa centieni, kas vērsti uz holokausta atmiņas veidošanu, sākotnēji guva zināmu varas atbalstu vai vismaz netika iznīdēti jau saknē, tomēr pēc Izraēlas nodibināšanas situācija strauji mainījās – S. Mihoelsa vadītā EAK komiteja retrospektīvi kļuva par antipadomisku, kriminālu organizāciju, kuru vadīja ebreju “buržuāziskie nacionālisti”. S. Mihoelss tika nogalināts 1948. gada sākumā, safabricējot viņa traģisku bojāeju un sarīkojot varoņa cienīgu atvadu rituālu. Tai pašā gadā PSRS Ministru Padome un partijas Centrālā Komiteja pieņēma lēmumu izformēt EAK, jo, pirmkārt, tai izvirzītie mērķi esot sasniegti un, otrkārt, komiteja ilgstoši darbojusies kā pretpadomju propagandas centrs. Rezultātā 1948. gada oktobrī un novembrī EAK vadītāji tika arestēti un apsūdzēti savvērestībā, kuras mērķis bija atdalīt Krimas pussalu no PSRS, un 1952. gada jūlijā pēc ilgstošas un mokošas pratināšanas arī notiesāti – 13 no 14 apsūdzētajiem ebrejiem tika piespriests un laikā no 11. līdz 18. jūlijam izpildīts nāvessods. Sk.: PINKUS. *The Soviet Government and the Jews*. New York 1986, pp. 219–220; FELIKS KANDEL”. *Kniga vremen i sobytij: Istorija evreev Sovetskogo Sojuza (1945–1970)*. Tom 6. Moskva 2007, s. 167–178, 227–250; GITELMAN, *Bezspokojnyj vek*, s. 205–213; SNYDER, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, pp. 339, 350–351.
- ¹⁰⁰ Pārceļšanas rezultātā kopš 1944. gada 2. septembra laikraksts “Cīņa” iznāca jau kā kompartijas CK un Latvijas Augstākās Padomes orgāns. Sk.: OJĀRS SKUDRA. *Boļševistiskās “Cīņas” publikācijas par Latvijas valstiskuma un sabiedrības staļinizācijas procesu un pretošanos tam (1944–1949)*. In: VITA ZELČE (proj. vad.). *Pēckara Latvijas cilvēklaitelpa ≠ staļinisms*. Rīga 2005 (Agora, 3), 57. lpp.
- ¹⁰¹ Deivids Šnirs (*Shneer*) ir izpētījis, ka padomju fotogrāfu uzņemtie attēli (pēc D. Šnira aplēsēm, aptuveni 50–60% padomju fotogrāfu Otrajā pasaules karā bija ebreji), kas dokumentē noziegumus pret ebrejiem, PSRS medijos tika publicēti vismaz trīs gadus pirms tam, kad atbrīvoto nacistu nometņu “šausmu stāsti” nokļuva uzmanības lokā Rietumos. Vēl līdz tam nacistu noziegumu attēli bija būtiska satura daļa padomju medijos un, lai gan lielākoties tie tika diskursīvi konstruēti atbilstoši PSRS ideoloģiskajām pamatlinijām, tas ir, neuzsverot ebreju upuru specifisko likteni, tas netika pilnībā noklusēts. Sk.: DAVID SHNEER. *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust*. New Brunswick 2011, p. 183.
- ¹⁰² Sk.: PELŠE. *Vācu slepkavu darbs Latvijā*. In: *Cīņa*, 02.07.1943. Rakstā arī apgalvots, ka “*neviens cits nav tik daudz pāri darījis mūsu tautai kā vācieši*”. Šis apgalvojums pamatots ar sīku un emocionālu, bet vietām arī pārspīlētu nacistu noziegumu aprakstu (piemēram, apgalvots, ka Rumbulā upuri nogalināti ar ložmetējiem), minētas arī norises ebreju iznīcināšanas vietās, taču bez norādes uz pašiem ebrejiem. Arī citās publikācijās izmantotas dažādas šausmu propagandas tehnikas, un par šo vēstījumu centrālajiem elementiem kļūst Rumbula un dažkārt arī citas slepkavību vietas, kur Otrā pasaules kara laikā tika iznīcināti ebreji: “*Pat pelēkam akmenim ceļa malā jābrēc par vācu mežonībām pret mūsu tautu. [...] Friči šajās slepkavībās cenšas ievilkt latviešus, lai pašī varētu mazgāt rokas nevainībā un kūdītu vienu tautu pret otru un latviešus pašus savā starpā. Sevišķi viņi to darīja 1941.–1942. gada ziemā, kad veseliem ešaloniem veda cilvēkus gan no citām zemēm, gan no dažādām Latvijas malām un apšāva tos Čuibas priedēs starp Rumbulas un Salaspils stacijām. Katrs, kam izdodas braukt pa dzelzceļu uz Rīgu, var šajā vietā redzēt garas kapu rindas. Tur aprakti 80 000 vācu noslepkavoti cilvēki*.” Turklāt rakstā norādīts, ka tādas slepkavības notikušas un notiek visos Latvijas novados. Sk.: *Latviešu tauta cinās pret vāciešiem: Atriešim vāciešiem*. In: *Cīņa*, 17.01.1943.
- ¹⁰³ Piemēram, laikraksts “Cīņa” vēsta, ka “*1941.–42. g. ziemā Čuibas mežos starp Rumbulas un Salaspils stacijām, netālu no Rīgas, nošauti 80.000 Latvijas iedzīvotāju*. 1942. g. janvārī un februārī Liepājā

vācieši nošāvuši tūkstošiem pilsoņu, starp tiem daudz sievietes un bērnu". Lai gan laikrakstos sastopami vēstījumi par to, ka "fašistiskie bendes izdara slepkavības Rumbulas apvidū, 12–15 kilometrus no Rīgas", uz ebreju iznīcināšanu norāžu nav, savukārt tādas ebreju nogalināšanas vietas kā Biķernieki, Rumbula un Šķēde tiek akcentētas. Sk.: Latvija zem hitleriešu zābaka. In: Čiņa, 27.10.1943.; Vācieši iznīcina Latvijas ebrejus. In: Čiņa, 21.05.1943. Tās minētas arī, piemēram, Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas pirmā sekretāra Jāņa Kalnbērziņa runas atreferējumā, ko papildina šim laikam tipiska norāde uz nepieciešamību sodīt vainīgos, šajā gadījumā – apņēšanās atrast "šos necilvēkus un bendeskalpus, lai kur viņi slēptos". Latvijas K(b)P Centrālās Komitejas sekretāra biedra Kalnbērziņa runa. In: Čiņa, 24.10.1944., 3. lpp.

- ¹⁰⁴ Līdzīga pieeja tika izmantota arī PSRS mērogā, tikai retos gadījumos identificējot nacistu īstenotā terora rasistisko ievirzi un minot upuru tautību. 1941. gada 7. novembrī Josifs Staļins publiskā runā norādīja, ka nacistu rīkotie ebreju grautiņi atgādina viduslaikus, un par tādām ebreju slepkavošanas vietām kā Babijara vēstīja laikraksti "Izvestija", "Pravda" un citi. Sk.: ALTSHULER, The Holocaust in the Soviet Mass Media, p. 135.
- ¹⁰⁵ Mediju ziņojumi, kas dažkārt ietvēra arī informāciju par ebreju traģēdiju, ieņēma būtisku vietu PSRS iedzīvotāju zināšanās par holokaustu. Ruta Šaca-Marjaša raksta: "Tolaik cilvēkiem bija kopīgs pārdzīvojums – karš, dominēja atbildības izjūta un bailes. Cerība un ticība uzvarai palīdzēja bailēs pārvarēt. Cilvēki ticēja tam, ko viņiem vēstīja radio, avīzes, kino; ticība deva spēku stāties pretī haosam, sabrukumam, bojāejas draudiem." Sk.: ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 65. lpp. Lai gan padomju kara propaganda vēstīja pat, ka PSRS īsteno īpašu programmu, kas vērsta uz ebreju evakuāciju no teritorijām, kuras varētu ieņemt nacistu spēki, pētnieki gan norāda, ka ebreji tika evakuēti, ja tas vispār notika, viņu varas statusa vai zināšanu, nevis etniskās piederības dēļ. Sk.: KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, pp. 276–278.
- ¹⁰⁶ Ilja Altmans (*Altman*) norāda, ka šo pārmaiņu rezultātā laika posmā līdz 1945. gadam tikai trīs rakstos kā nacisma upuri konkrēti minēti ebreji. Sk.: ILJA ALTMAN. Opfer des Hasses: Der Holocaust in der USSR, 1941–1945. Zürich 2008, p. 485.
- ¹⁰⁷ Piemēram, spilgtajam raksta "Asinis pret asinīm! Nāvi pret nāvi!" virsrakstam dots tikpat iespaidīgs apakšvirsraksts: "Arvien vairāk atklājas vācu briesmoņu padarīto drausmīgo noziegumu pēdas. Tās sauc pēc atriebības". Bet raksts vēsta gan par noslepkavotajiem ebrejiem Vecajā ebreju kapsētā un ārvalstu ebreju noslepkavošanu Škirotavas stacijā, gan par ebreju liķu dedzināšanu, slēpjot noziegumu pēdas 1944. gada nogalē, un ebreju geto Maskavas priekšpilsētā, kurai cauri "izgājuši ap 30 000 Latvijas un vairāk nekā 12 000 ārzemju ebreju. Visus viņus nošāva un apraka Rumbulas meža zemnieka Lāberta zemes gabalā, kur konstatēti 10 lieli kapi ar kopplatību 2858 kvm. Dažu bedru dziļums, pēc liecinieku izteicieniem, sasniedz 15 m. Šajos mežos, pēc liecinieku izteicieniem, visumā aprakts pāri par 50 000". Sk.: Asinis pret asinīm! Nāvi pret nāvi! In: Čiņa, 17.11.1944., 3. lpp. Par ārvalstu ebreju slepkavībām un ebreju geto izveidi un vēlāko slepkavošanu vēstīts arī isā J. Rozenfelda atmiņu publikācijā, kurā minēts mazāks un precīzāks upuru skaits: "1941. gadā vācieši Rumbulas mežā nošāva ap 35 000 cilvēku. Pāri palikušie 4500 cilvēku dzīvoja geto." Sk.: ROZENFELDS. Vācieši indēja cilvēkus. In: Čiņa, 26.11.1944., 3. lpp.
- ¹⁰⁸ Sk.: JANKOVSKA. Pa slepkavību pēdām. In: Padomju Jaunatne, 21.11.1944., 2. lpp.; JANKOVSKA. Nāvi vācu algotņiem. In: Padomju Jaunatne, 12.12.1944., 2. lpp.
- ¹⁰⁹ ANDREJS PLAKANS. A Concise History of the Baltic States. Cambridge 2011, p. 365.
- ¹¹⁰ ZELČE, Uzvaras svētki padomju Latvijā, 200. lpp.
- ¹¹¹ Sk.: SKUDRA, Boļševistiskās "Čiņas" publikācijas, 61. lpp.
- ¹¹² Tai skaitā tika izdota literatūra ar holokausta norišu atainojumu (piemēram, 1947. gadā publicētā Iljas Erenburga kara laika novele *Burja*, par ko autors 1948. gadā saņēma Staļina pirmā līmeņa prēmiju), tika uzstādīti pirmie pieminekļi (piemēram, 1946. gadā uzstādītais piemineklis ar uzrakstiem krievu valodā un jidišā kādreizējā Minskas geto teritorijā). Sk.: KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 284. Sk. arī: ILYA ERENBURG. *Burja*. Moskva 1953/1947. Darbs tika izdots arī angļiski: ILYA EHRENBURG. *The Storm*. New York 1949.
- ¹¹³ Sk.: PĀVILS VĪLIPS. Izlase. 2. sēj. Rīga 1962.

- ¹¹⁴ Sk.: TALCIS. Rakstnieku vakars. In: Literatūra un Māksla, 14.12.1954., 2. lpp.
- ¹¹⁵ Aizrādījumi. In: Čiņa, 12.12.1945., 6. lpp.; Aizrādījumi. In: Čiņa, 26.12.1945., 6. lpp.
- ¹¹⁶ Sk.: LUKSS. Literatūras gadagrāmata. In: Literatūra un Māksla, 08.03.1946., 6. lpp.; Par idejiski augstvērtīgu padomju latviešu literatūru. In: Karogs, 01.09.1946., 844. lpp.; MUIŽNIEKS. Daži atklāti vārdi par mūsu liriku. In: Literatūra un Māksla, 06.09.1946., 6. lpp. Pēc kritiķu domām, P. Vilīpam paša piedzīvoto teroru nav izdevies iekļaut izvēlētajā vēstījuma formā: “*Tematiski atzīstams darbs. Taču lasītājs, izlasījis visu lielo poēmu, negūst vēl skaidru priekšstatu par visu to, kas īsti norisinājies mūsu zemē šajā laikā. [...] Pietrūkst mākslinieciska kopsaliedējuma, pietrūkst emocionāla dziļuma, viss darbs cieš no formālisma un tīri literāra manierisma. Viss tas, ko autors stāsta, paliek auksts un nesaviļņo tāpēc, ka poēmā nav aizraujoša pārdzīvojuma, bez kā mākslas darbs zaudē savu īsto nozīmi.*” Sk.: Par idejiski augstvērtīgu padomju latviešu literatūru, 844. lpp. Vēl skarbāk darba māksliniecisko kvalitāti raksturo I. Muižnieks: “*Katrs vācu zvēribu protokolista apraksts ir daudz iespaidīgāks un izraisa vairāk pārdzīvojumu nekā šāda dzeja. Poēmas sijāts nav izstrādāts, tā ir negatava kā saturiski, tā arī formā. Dzejnieks nav iedziļinājies lielā, trūcis vajadzīgās atbildības sajūtas. Rezultātā autors tikai sabojājis tēmu.*” Sk.: MUIŽNIEKS, Daži atklāti vārdi par mūsu liriku, 6. lpp. Neitrālās recenzijas par P. Vilīpa Rumbulai veltīto poēmu ciklu tiek publicētas tikai nākamajās desmitgadēs. Andris Vējāns 1971. gadā raksta: “*Ar sūru bēdu sīvumu liesmo pagātnes atmiņu dienas. Tāpēc, pārdomu vēju sapurināts, dobjī ierūcas ugunskurs... Bet vai tas maz ir ugunskurs? Asiņainas svītras sitas debešos, vaid Rumbulas sils. Tā vaidus dzirdējis arī Pāvils Vilīps. Viņš pats izjutis hitleriskā cietuma spaidus, kad pār Daugavas ūdeņiem satumsa okupācijas nakts. Šeit dzimst poēma “Rumbulas bula”.*” Sk.: VĒJĀNS. Rietumu blūzs. In: Karogs, 01.12.1971., 84. lpp.
- ¹¹⁷ FIMBERIS. Brūnā rūsa: K. Fimbera romāns. In: Zemgales Komunisti, 16.10.1946., 3. lpp.
- ¹¹⁸ Kā literāros autorus, kas dominē Latvijas PSR pēckara gados, vēsturnieks Andrejs Plakans min Andreju Upīti, Vili Lāci, Jāni Sudrabkalnu, Arvidu Griguli un Annu Saksi. Sk.: ANDREJS PLAKANS. The Latvians: A Short History. Stanford 1995, p. 160.
- ¹¹⁹ VILIS LĀCIS. Kopotie raksti: Vētra. Trešā daļa. 14. sēj. Rīga 1974, 403.–404. lpp. Grāmatas formātā darbs pirmo reizi izdots trīs sējumos, kopumā 1904 lappušu apjomā. Sk.: RADZOBĒ. Vilis Lācis un sociālistiskā reālisma kanons. In: Diena, 17.07.2004. Pieejams: <http://www.diena.lv/lat/arhivs/domas/vilis-lacis-un-socialistiska-realisma-kanons>
- ¹²⁰ VITA ZELČE. Modificējamais socreālisms un laiks: Viļa Lāča romāna “Uz jauno krastu” piemērs. In: SERGEJS KRUKS, VITA ZELČE (galv. red.). Vilis Lācis: divu Latviju naratīvi, sociālais/sociālistiskais reālisms. Rīga 2004, 165.–166. lpp.
- ¹²¹ RADZOBĒ, Vilis Lācis un sociālistiskā reālisma kanons. Līdz ar to “Vētra” kļuva par klasiskā socreālisma iemiesojumu, kas pilnā mērā isteno šī stila īpatnību – izlīdzina atšķirību starp daiļliteratūras un ideoloģijas valodu. Sk.: GUNTIS BERELIS. Latviešu literatūras vēsture. No pirmajiem rakstiem līdz 1999. gadam. Rīga 1999, 107.–114. lpp. Romānā ievērotas gandrīz visas tā laika sociālistiskā reālisma prasības, un “Vētra” ir viens no vistuvāk “ždanovisma kanonam” nonākušajiem literārajiem veikumiem. Sk.: ZELČE, Modificējamais socreālisms un laiks, 168. lpp. Arī kritika pēc romāna publicēšanas pret to izturējusies labvēlīgi, un Vilis Lācis par šo darbu ieguvis PSRS Valsts otrās pakāpes prēmiju – tas darbam piesaistījis arvien jaunu auditoriju. Romāns “Vētra” izdots vairākkārt, tai skaitā ar labojumiem, un tulkots vairāk nekā 14 valodās. Sk.: LĀCIS, Kopotie raksti: Vētra. Trešā daļa, 403.–404. lpp. Bez šaubām, lasot Viļa Lāča darbus, jāņem vērā, ka nozīmīga lasītāju daļa, neraugoties uz daudzajām prēmijām, ideoloģisku apsvērumu dēļ pēc Otrā pasaules kara viņa darbus nelasīja vai lasīja, paturot prātā V. Lāča lomu padomju varas mehānismā.
- ¹²² Padomju historiogrāfija, kas šajā laika posmā lielākoties ebreju iznīcināšanas tematiku iekļāva padomju tautas cīņas un arī kopējo upuru diskursā, precīzi vēsta: “*Daudz vietas romānā ierādīts fašistisko okupantu un viņu līdzstrādnieku – latviešu buržuāzisko nacionālistu – drausmīgo noziegumu atmakošanai.*” Sk.: STRAZDIŅŠ (red.). Latvijas PSR vēsture: saīsināts kurss. Rīga 1956, 503. lpp. Turklāt atšķirībā no historiogrāfijas Vilis Lācis uzsvērti identificē ebreju ciešanu specifiku, tādēļ šā darba lasītājs var izsekot sīki un precīzi attēlotajai holokausta attīstības gaitai nacistu okupētajā Latvijā. **Pirmkārt**, divu romāna “Vētra” ebreju tēlu – Hannas un Rubena – sarunā iezīmēti

ebreju vajāšanas pamata motīvi, skaidri norādot, ka ebreji netiek vajāti tikai kā komunisti, bet galvenokārt rasistisku motīvu dēļ: “Saki, Ruben, vai viņiem tiešām nekad nebūs asiņu diezgan? Un kāpēc viņi mūs tā ienīst? Ko mēs viņiem esam ļauna darījuši? – Mēs neesam ārieši, atbildēja Rubens.” **Otrkārt**, Vilis Lācis visdažādākajās dimensijās attēlo arī ebreju diskrimināciju, sākot ar rikojumu par sešstūra Dāvida zvaigznes obligātu nēsāšanu pie drēbēm: “Mīļais, tu redzi Dāvida zvaigzni man uz krūtīm un muguras. Bez tās nedrīkstu uz ielas rādīties. Ja sastaps bez šīs zīmes, tūlīņ apcietinās un nošaus,” un beidzot ar aizliegumu iepirkties un stāvēt veikalu rindās: “Tai pašā rindā zaldāti atrada vēl divus ebreju pusaudžus. Ar pamatīgu pļauku tos iztrenca ārā no rindas un dzina prom. Ļaudis novērsās un izlikās neredzējuši notikušā.” **Treškārt**, romāna centrālo un emocionāli uzrunājošāko tēlu – Natansonu ģimenes – savstarpējā sarunā detalizēti un nepārprotami norādīts, kāds ir šīs diskriminācijas gala rezultāts un ebreju liktenis nacistu okupētajā Latvijā: “Tūlīņ kā ienāca sāka slepkavot. Raiņa parkā – tu zini tranšejas, kuras toreiz mēs izrakām kara sākumā, – tās viņi izmantoja par kapa bedri. Katru rītu šāva, kamēr viss grāvis bija pilns. Kad liķi sāka smirdēt, hitlerieši savāca ebrejus un lika nošautos izrakt un pārvest uz jūrmalas kāpām. Pēcāk nošāva visus, kas piedalījās liķu pārvešanā. Jūlija beigās katru dienu šāva mūsu vīriešus.” **Ceturtkārt**, Vilis Lācis nepārprotami norāda, ka pret ebrejiem īstenotajiem nacistu noziegumiem ir visaptverošs raksturs. Augstāko vietējās pārvaldes varasvīru sarunā Drehslers vēsta pārējiem klātesošajiem: “Vispārīgajai likvidācijai galīgais termiņš vēl nav noteikts, bet es domāju, ka tas nebūs pārāk ilgs. Mums jābūt gataviem masveida eksekūciju izpildīšanai.” **Piektkārt**, būtisks holokausta reprezentācijas aspekts ir vietējo līdzdalībnieku, to lomas un motivācijas aspektu atklātā atainošana vairākās romāna lappusēs: “Melno darbu izdarīja palīgdienesta zeļļi no bijušo aizsargu, policistu un citu kalpu vidus. [...] Arestu vairumu veica palīgdienesta vīri. [...] Visa pilsēta zināja par notiekošo. Ļaudis drūmi klusēja, noskatoties šajā izrēķināšanās orgijā. Nevienš vairs nebija drošs, vai jau šodien pat to neapcietinās un neiemetīs cietumā, no kura tikai reti kāds atgriezās dzīvē.” Viens no tēliem, kas iemieso latviešu līdzdalībnieku tā laika iespējamo noskaņojumu, motivāciju un attieksmi pret notikumiem, ir Indulis Atauga. Bagāta jaunsaimnieka dēls, oportūnists, kurš vaļsirdīgā sarunā ar savu māsu pastāsta par saviem darbiem prombūtnes laikā un izdarītajam rod samērā vienkāršu pamatojumu: “Tu pats arī kādu cilvēku pakāri?... – Gadījās vienu otru reizi. Tas ir diezgan interesanti. [...] – Un bērnus arī? [...] – Jā... Bet tu neuztraucies, Fanij! Tie jau bija tikai židiņi.” **Sestkārt**, romānā sīki atainots arī tas, kā Zvirgzdu un Birģeļu ģimenes pašaieliedzīgi un bezbailīgi glābušas ebreju Natansonu, kura nežēlīgajam liktenim lasītājs var sekot līdzī vairāku nodaļu garumā un kura pārdomas un izjūtas pauž dziļu pateicību saviem glābējiem: “Viņš gribēja būt noderīgs un kā varēdams atlīdzināt šiem krietnajiem ļaudīm par viņu augstsirdību. Tie labi zināja, kādu risku uzņēmušies, slēpjot savās mājās svešus, vajātu cilvēkus.” Tādējādi arī Vilis Lācis norāda uz latviešu dažādo morālo stāju un vēsturisko notikumu sarežģītību nacistu okupētajā Latvijā, ko simboliski pauž arī holokausta pārdzīvojušā pētnieka Marģera Vestermaņa vēstījums: “Gogoļa ielā 25 viens otram blakus stāv divi pieminekļi, divi simboli: nodedzinātā sinagoga atgādina trulo ļaunumu, kas joprojām nav izzudis no pasaules, [bet] glābēju pieminekļi [...] pārliecina, ka blakus melnai varai allaž jābūt arī vienkāršai cilvēcīgai pašaieliedzībai.” Sk.: MARĢERS VESTERMANIS. Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā. In: LEO DRIBINS (sast.). Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. Rīga 2007, 248. lpp. Viļa Lāča romāna citāts sk.: LĀCIS. Kopotie raksti: Vētra. Otrā daļa. 12. sēj. Rīga 1974, 96., 144., 196., 198., 222.–233. lpp.

¹²³ Ibidem, 201.–207. lpp.

¹²⁴ Ibidem, 222.–223. lpp.

¹²⁵ Ibidem, 226.–229. lpp.

¹²⁶ Ibidem, 229.–233. lpp.

¹²⁷ Vēl jo vairāk, miljonu lasītais Viļa Lāča romāns jau uzreiz pēc Otrā pasaules kara ir piedāvājis plašu un emocionālu vēstījumu par holokausta norisi nacistu okupētajā Latvijā. Līdzīgi citām iepriekš analizētajām reprezentācijām romāns “Vētra” ir pretrunā apgalvojumiem, ka holokausts padomju gados ir bijis tabu temats. Vismaz ne visus padomju režīma valdīšanas gadus un ne tādā izpratnē, ka nekāda informācija publiskajā telpā nav varējusi parādīties.

¹²⁸ EZERGAILIS, Latvija, p. 375.

- ¹²⁹ Ibidem, p. 358.
- ¹³⁰ HEINZ-DIETRICH LÖWE. Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In: ALBERT LINDEMANN, RICHARD LEVY. Antisemitism: A History. New York 2011, p. 186.
- ¹³¹ KAREL BERKHOFF. "Total Annihilation of Jewish Population": The Holocaust in the Soviet Media, 1941–1945. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburg 2014, pp. 83–117. Arī Džoša Rubinšteins secina: lai arī pēckara gados ebreji zaudēja savas vietas padomju propagandas un kultūras posteņos, kā arī partijas struktūrās, daudzi joprojām darbojas atbildīgos un ietekmīgos amatos kā redaktori vai fotogrāfi vai bija atpazīstami rakstnieki. Viņaprāt, ebreju "izmešana" no padomju etniskā sastāva nav vienkāršs stāsts, jo būtiska daļa padomju filmu veidotāju un fotogrāfu bija ebreji. "Melnās grāmatas" publicēšana tika aizliegta tikai pēc tās gandrīz pilnīgas pabeigšanas, ebreji dzejnieki krieviski publicēja dzeju par holokaustu pēckara periodā, un stāsti par holokaustu tika plaši publicēti padomju jidiša presē. Sk.: RUBINSTEIN, Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg, p. 233.
- ¹³² AMAR, A Disturbed Silence, pp. 158, 184. Arī filmogrāfs Džeremijs Hiks (*Hicks*) secina: lai gan holokausta tika sovietizēts, neuzsverot ebreju likteņa specifiku un neidentificējot ebrejus kā īpašu nacistiskā rasisma mērķi, kā arī ebreju upurus iekļaujot padomju mierīgo iedzīvotāju kategorijā, tomēr ebreju iznīcināšana bija būtiska daļa no padomju dokumentālās un mākslas filmu vēstures kopš Otrā pasaules kara sākuma, un ebreju iznīcināšana nav pilnībā noklusēts temats padomju filmogrāfijā. Turklāt vairākos aspektos padomju kino nepieļauj tās kļūdas holokausta reprezentācijā, kas raksturīgas Rietumu produkcijai, piemēram, koncentrācijas nometnes nepadara par nacistiskās ebreju iznīcināšanas mašīnērijas centrālo elementu. Padziļinātu holokausta ebreju reprezentāciju analīzi padomju filmogrāfijā sk. Džeremija Hiksa pētījumā: JEREMY HICKS. First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946. Pittsburg 2012. Latvijas PSR publiskajā telpā pieejamo komunikatīvo vēstījumu analīze norāda uz līdzīgiem procesiem, un to apstiprina arī Tomasa Foksa (*Fox*) secinājumi. Viņa pētījumu rezultāti liecina, ka komunisma valstīs daiļliteratūra un mākslas filmas daudz lielākā mērā nekā historiogrāfija piedāvāja informāciju par holokaustu. FOX, The Holocaust under Communism, p. 437.
- ¹³³ KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 282. Būtiski, ka līdzīga situācija vērojama arī citās tobrīd topošā dzelzs priekškara austrumu pusē palikušajās zemēs: piemēram, dažādas holokausta liecības bija plaši pieejamas arī pēckara Polijā – gan akadēmiskas, populāras, memuāru literatūras, gan mākslas filmu un pieminekļu formā. Tomēr pēc 50. gadiem šī informācija iekļāvās holokausta "poliskošanas" diskursā, jo uzsvāri strauji mainījās – no ebreju uz komunistu ciešanām un isā laikā jau uz visas poļu tautas ciešanām. Pēckara Polijā holokausts tika "poliskots". Lai gan netika slēpta nacistu galēji antisemitiskā un iznīcinošā politika, priekšplānā tika izvirzītas poļu ciešanas, bet holokausts tika attēlots kā ļaunums, kas vienlīdz skāris kā ebrejus, tā poļus. Lai gan daudzās iznīcināšanas nometnēs Polijas teritorijā tika uzstādīti pieminekļi, netika minēta ebreju ciešanu specifika. Režims aizmigloja atšķirību starp iznīcināšanas un koncentrācijas nometnēm, aktīvu komemorāciju īstenojot tikai koncentrācijas nometnēs, kur bija salīdzinoši liels poļu ieslodzīto īpatsvars. Tas radīja iespaidu, ka Aušvicā, kas kļuva par nozīmīgāko piemiņas vietu, lielākoties ieslodzīti poļi. Līdz ar to 1995. gadā tikai 8% respondentu uzskatīja, ka nacistu okupācijas laikā proporcionāli lielākie upuri ir ebreju tautības. Sikāk sk.: BARBARA TÖRNQUIST-PLEWA. The Use and Non-Use of the Holocaust Memory in Poland. In: BARBARA TÖRNQUIST-PLEWA, NIKLAS BERNAND (eds.). Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe. Lund 2012, pp. 11–13.
- ¹³⁴ Sikāk sk.: PINKUS, The Soviet Government and the Jews, pp. 167–168; KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, pp. 283–284.

SUMMARY

Interaction of the Soviet topics and the Holocaust has been more complex than the researchers have claimed. The short statements call the Holocaust the forbidden topic or taboo of the Soviet period, much less frequently they refer to it more precisely – as the concealed topic. The social memory of the Holocaust in the Latvian SSR was a result of an interaction between official and unofficial discourses that had lasted for years. The analysis of the period highlights that the Holocaust in the USSR was not viewed as something special or even a separate topic, however, it was not completely denied or kept back – it was included in a larger category of the Nazi crimes and used as a frightening message about the most extreme edges of the capitalism.

In the Soviet Marxist ideology, the destruction of Jews was discursively constructed as a manifestation of the Nazi racism and / or extreme Western capitalism / imperialism. The official attitude towards the Jewish tragedy in the Second World War during the almost half-century long existence of the Latvian SSR varied from clear prohibition periods to vast communication through different cultural products. Moreover, these processes cannot be reduced to classifications of political scientists who separate the totalitarian structure of Stalinism and the later milder regimes – the attitude of state and public representations of the Holocaust in the culture have impacted various socio-political events.

As a result, three periods could be identified, during which the Holocaust became a significant part of public communication and was represented in the historical literature, press and popular culture products. One of those is the period at the end of the Second World War and onward (1944–1948), when for a short period of time the Jewish suffering was used in favour of ideological and economic interests of the regime, but at the end of Joseph Stalin's dictatorship it was replaced with extensive anti-Semitic campaigns throughout which referring to the Holocaust became dangerous, and Jews were afraid of the possible massive repressions.

Regardless of the political background, this period saw remembrance on an individual level, when the relatives and others tried to take care of victims' cemeteries and gathered for regular commemoration events. However, the transition of these commemoration activities to the cultural level, which provided an opportunity to rebury the victims and place official memorial signs and sometimes even monuments at the sites of murders or burial of Jews took place in the post-war period and became complicated if not impossible after 1948.

However, along with the clear anti-Semitic campaigns, in other periods the USSR culture can be characterised by anti-Semitic policy that impacted the formation of the Holocaust memory, and in the so-called thaw periods, when information on the Holocaust became a part of the public space, it was framed in the ideological perspective aligned with the Soviet understanding of the past. It prescribed that the history of the Second World War has to be viewed in the discourse of the powerful fight against the fascist aggressors and suffering of the entire Soviet nation. Therefore, the official ideological discourse did not allow the analysis of the Jewish victims as a separate instance. As it has been indicated, the boundaries of this restriction became looser at times, but they did not disappear. The analysed materials show that the basic principles referred to in the Soviet historiography were complied with more strictly than in the journalism and culture, where the Holocaust in certain cases was shown as a specific and independent topic.

Valsts drošības komitejas aģentu kartotēkas publiskošanas mēģinājumi 8. Saeimas periodā (2004–2006)

The Attempts of Declassification of Latvian SSR KGB Agent Cards during the 8th Saeima (2004–2006)

Jānis Taurēns, *Dr. hist.*

Latvijas Universitātes LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas loceklis

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes

Vēstures un arheoloģijas nodaļas asociētais profesors

Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: janis.taurens@lu.lv

Visu periodu kopš neatkarības atjaunošanas bijušās Valsts drošības komitejas dokumentārais mantojums ir bijusi nozīmīga politiska problēma Latvijas Republikā. VDK slepeno aģentu uzskaites kartotēka un tās liktenis vienmēr bijusi grūti risināma problēma. 2002.–2006. gadā Latvijas Republikas 8. Saeima trīs reizes pieņēma likumus par šo dokumentu kolekcijas atslepenošanu, tomēr šo procesu bloķēja Valsts prezidente. Pastiprinātā uzmanība, kas tika pievērsta VDK mantojumam, izraisīja plašas debates sabiedrībā un parlamentā. Šīs debates atspoguļoja Latvijas elites un sabiedrības priekšstatus par VDK dokumentāro mantojumu un plašākā nozīmē arī par totalitārā komunistiskā režīma mantojumu un tā vērtējumu mūsdienās.

Atslēgvārdi: Saeima, Valsts drošības komiteja, padomju režīms, dokumentārais mantojums, dekomunizācija.

During the entire period since the restoration of independence the documentary heritage of the former State Security Committee (KGB) has been a significant political problem in the Republic of Latvia. The registration documents (cards and journals) of the KGB secret agents and their destiny has always been a complicated issue. In 2002–2006, the 8th Saeima of the Republic of Latvia thrice legislated declassification of the abovementioned collection of documents, but this process was vetoed by the President of State. The attention focussed on the KGB documentary heritage caused extensive parliamentary and public discussions. These discussions reflected the opinions of both elite and society regarding the documentary heritage of KGB and, more generally, also about the heritage of totalitarian communist regime and its contemporary evaluation.

Keywords: Saeima, KGB, Soviet regime, decommunization, documentary heritage.

Valsts drošības komitejas (turpmāk – VDK) aģentūras kartotēka bijusi politiski nozīmīgs jautājums jau kopš pirmajām dienām pēc PSRS sabrukuma, kad tā ar nosaukumu “čekas maiši” nonāca Latvijas Republikas varas iestāžu rīcībā. Bieži vien tiek aizmirsts, ka šiem dokumentiem – vairāk nekā 4000 aģentūras kartišu – ir arī liela vēsturiska vērtība, jo tie potenciāli varētu likt no cita skatpunkta palūkoties uz Latvijas atmodas procesiem un radošās inteliģences darbību padomju režīma pēdējā posmā. Zinātniskajā un populārzinātniskajā literatūrā šī problēma ir skarta. Dr. Ainārs Bambals veltījis pētījumu VDK dokumentu pārņemšanas procesam Latvijas Republikā.¹ Diezgan plaši VDK mantojumu, aģentūras kartotēku, tās pārņemšanu un dokumentu ticamības problēmu aplūkojuši publicisti Lato Lapsa, Sandris Metzūāls un Kristīne Jančevska eseju krājumā “Mūsu vēsture”. Viņi publicējuši arī Latvijas PSR VDK štata darbinieku sarakstu.² Protams, katrs mēģinājums publicēt VDK dokumentus izraisīja diskusijas Saeimā un masu informācijas līdzekļos, ekspertu intervijas un varas iestāžu paskaidrojumus. Plašas diskusijas noritēja 1994., 1998., 2004. gadā un kopš 2013. gada.

2004. gadā pagāja desmit gadi kopš likuma “Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu” pieņemšanas 1994. gada jūnijā. Tas noteica desmit gadu ilgus ierobežojumus bijušajiem Valsts drošības komitejas darbiniekiem un aģentiem. Nepieciešamība izlemt, ko darīt ar šiem ierobežojumiem, noveda pie likuma izskatīšanas Saeimā līdz liktenīgā termiņa iestāšanās brīdim.

Laiks kopš likuma pieņemšanas 1994. gadā bija visai vētrains. Pati likuma pieņemšana bija saistīta ar tā saukto 5. Saeimas “čekas piecnieka” lietu, jo pieci tās deputāti tika apsūdzēti sadarbībā ar bijušo Latvijas PSR Valsts drošības komiteju.

Viens no viņiem – Georgs Andrejevs atzina savu sadarbību un demisionēja no Latvijas ārlietu ministra amata. Pārējie četri izlēma tiesāties un uzvarēja savās prāvās.³

Vairākas Saeimas bija mēģinājušas publicēt VDK aģentūru kartotēku. 1996. gadā “Tautas kustības Latvijai” deputāti bija ierosinājuši 6. Saeimai publicēt VDK aģentūru kartotēku, taču Saeima neatbalstīja šos priekšlikumus. Toreiz iesniegtais likumprojekts paredzēja reizē ar VDK aģentūru kartotēkas publicēšanu izbeigt VDK aģentiem noteikto ierobežojumu ieņemt amatus.

2000. gada martā TB/LNNK frakcija iesniedza likumprojektu par bijušo VDK aģentūru lustrāciju. Tas paredzēja laikrakstā “Latvijas Vēstnesis” publicēt īpašu aicinājumu, kurā bijušie VDK aģenti tiktu mudināti pusgada laikā brīvprātīgi atzīt savu sadarbību ar VDK un reģistrēties Satversmes aizsardzības birojam. Bija paredzēts nepublicēt to aģentūru vārdus, kuru darbība nebija nodarījusi būtisku kaitējumu, “*izņemot valsts augstākās amatpersonas*”. Savukārt tiem, kuri nebūtu izmantojuši piedāvāto izdevību, būtu jāreķinās ar viņu vārdu publicēšanu. Visām publicētajām personām tiktu noteikti 10 gadus ilgi ierobežojumi: aizliegums “*strādāt par amatpersonām un ierēdņiem, pedagogiem, advokātiem, bankās un stratēģiskos saimniecības objektos*”, drošības dienestos”.⁴ Saeima nodeva likumprojektu Saeimas komisijā, taču tas tālāku virzību neguva.

2003. gadā, tuvojoties likuma “Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu” noteiktajam 10 gadu termiņam, kļuva skaidrs, ka ir kaut kas jādara. Galvenās problēmas bija: 1) vai turpināt noskaidrot un konstatēt faktu par sadarbību ar VDK – šis process bija saistīts ar ierobežojumiem ieņemt amatus; 2) ko darīt ar VDK aģentūru kartotēku, proti, vai un kādā veidā to nodot atklātībai. Publicēšanas debātes sākās jau drīz

pēc 8. Saeimas sanāksšanas. 2003. gada janvāra beigās “Zaļo un Zemnieku savienības” (turpmāk – ZZS) priekšsēdētājs Augusts Brigmanis paziņoja, ka 8. Saeimai būtu jāatrisina čekas maisu problēma, un ierosināja, lai to uzņemtos Saeimas Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisija. Brigmanis ieteica izveidot darba grupu, kurā kompetenti cilvēki meklētu problēmas iespējamus risinājumus.

2003. gada jūlija sākumā Valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga norādīja, ka par VDK aģentu kartotēku nepieciešama publiska diskusija. Viņa izteica pieņēmumu, ka aģentiem vajadzētu piedot: “*lielais vairums juristu un filozofu uzskata, ka kaut kādā stadijā jāpāņāk piedošana un lustrācija*”. Politiskās partijas pieļāva kartotēkas publiskošanu. TB/LNNK ierosināja atgriezties pie šīs partijas aplūkotās 2000. gada iniciatīvas par lustrāciju, kas dotu iespēju aģentiem noteiktā laikā pieteikties varas iestādēm. Pret to kā nokavētu un dārgu procesu iebilda Totalitārisma seku dokumentēšanas centra (turpmāk – TSDC) priekšnieks I. Zālīte.⁵

2003. gada 15. oktobrī 8. Saeima pirmajā lasījumā izskatīja grozījumus likumprojektā “Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu”. Toreiz vispār netika aplūkota iespēja publikot bijušo VDK aģentu vārdus, bija paredzēts tikai izslēgt no likuma teksta 2002. gadā likvidēto Totalitārā režīma noziegumu izmeklēšanas komisiju. Debates bija minimālas, Latvijas Pirmās partijas deputāts Pēteris Simsons tikai norādīja, ka “*pie šī likuma, es ceru, mēs vēl ķersimies klāt pēc būtības*”.⁶

Otrajā lasījumā likumprojektu Saeima izskatīja 2003. gada 11. decembrī. Šoreiz debates bija plašākas, tajās apsprieda jautājumu, vai pagarināt 1994. gadā noteiktos ierobežojumus VDK darbiniekiem ieņemt amatus. Tomēr vairāki deputāti pieminēja

VDK aģentu vārdu publiskošanas problēmu un norādīja, ka likumprojekta izskatīšana trešajā lasījumā radīs būtiskus labojumus. Par aģentu vārdu publiskošanu iestājās deputāts Leopolds Ozoliņš.⁷

2003. gada beigās publiskajās debatēs izskanēja šaubas par to, ka jāpagarina aizliegums vēlēšanās kandidēt VDK štata darbiniekiem (nevis aģentiem). Tas bija saistīts ar tādu priecīgu notikumu kā Latvijā gaidāmās pirmās Eiropas Parlamenta vēlēšanas 2004. gada 12. jūnijā. Pieņemot Eiropas Parlamenta vēlēšanu likumu, bija paredzēts saglabāt aizliegumu kandidēt VDK štata darbiniekiem un personām, kas bija turpinājušas darboties pretvalstiskajās organizācijās pēc 1991. gada 13. janvāra. Valdošās koalīcijas vairākums atbalstīja šos ierobežojumus.⁸ Diskusijā iesaistījās arī Valsts cilvēktiesību birojs (turpmāk – VCB), kas brīdināja, ka šādu ierobežojumu saglabāšana draud ar risku zaudēt procesu Eiropas Cilvēktiesību tiesā (turpmāk – ECT). Pēc VCB domām, varētu rasties šaubas, vai demokrātijas stāvoklis Latvijā kā “topošajā ES un NATO dalībvalstī” ir tik slikts un pasliktinājies salīdzinājumā ar 1994. gadu, ka tiešām jāpaglabā šādi ierobežojumi. VCB brīdināja, ka Latvija riskē ar prestižu un naudu, proti, ECT var lemt par kompensāciju izmaksu. Saeimas Juridiskās komisijas priekšsēdētāja Solvita Āboltiņa norādīja, ka jautājumu var apspriest, bet iespējamo attieksmes maiņu grūti prognozēt.⁹ Tomēr galarezultātā Eiropas Parlamenta vēlēšanu likumā netika iekļauti aizliegumi kandidēt VDK štata darbiniekiem un personām, kas pēc 1991. gada 13. janvāra sadarbojās ar komunistiskajām organizācijām. Šādi ierobežojumi pēc plašām debatēm netika pieņemti, Saeimai 2004. gada 29. janvārī trešajā lasījumā izskatot Eiropas Parlamenta vēlēšanu likumu.¹⁰ Turpretī Saeimas vēlēšanu likumā šādi ierobežojumi VDK štata darbiniekiem un personām, kas “pēc

1991. gada 13. janvāra darbojušās PSKP (LKP), Latvijas PSR Darbaļaužu internacionālajā frontē, Darba kolektīvu apvienotajā padomē, Kara un darba veterānu organizācijā, Vislatvijas sabiedrības glābšanas komitejā vai tās reģionālajās komitejās” ir saglabājušies. 2006. gada 16. martā Eiropas Cilvēktiesību tiesas Lielā palāta atzina, ka Tatjanai Ždanokai, kura bija sadarbojusies ar minētajām organizācijām, noteiktie ierobežojumi kandidēt nacionālā parlamenta vēlēšanās bija pamatoti.¹¹

2004. gada maijā Saeimai bija trešajā lasījumā jāizskata grozījumi likumā “Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu”. Galvenā intriga, kas interesēja sabiedrību, bija jautājums, vai Saeima izšķirsies par VDK aģentu kartotēkas publiskošanu. Diskusijas presē sākās jau maija sākumā. “Neatkarīgās Rīta Avīzes” slejās pret maišu atvēršanu iebilda pazīstamais žurnālists un literāts Viktors Avotiņš. Viņa argumenti tālāko diskusiju gaitā atkārtojās dažādās variācijās. Par svarīgāko varētu uzskatīt kartotēkā minēto aģentu sociālās bīstamības trūkumu un arī neiespējamību pierādīt katras personas tiešo atbildību. Tālākajās debatēs par noteicošo kļuva tieši otrais arguments, kaut arī bijušo VDK aģentu radīto drošības draudi vai to trūkums kļuva par diskusiju objektu.¹²

19. maija plenārsēdē Saeima tomēr atbalstīja grozījumus likumā “Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu”, kas noteica, ka “VDK dokumenti ir izmantojami un publicējami bez ierobežojumiem”.¹³ Saeimas debates liecināja, ka ir pieņemts politisks koalīcijas lēmums: isās uzrunās publiskošanu atbalstīja Tautas partijas deputāts Artis Pabriks, ZZS līderis Augusts Brigmanis, “Jaunā laika” deputāti Artis Kampars un Ainars Latkovskis.¹⁴

Politiski tas bija sensitīvs laika posms – bija palikušas divas nedēļas līdz Latvijā pirmajām Eiropas Parlamenta vēlēšanām. Par lēmumu balsoja 78 deputāti no visām Saeimas toreizējo partiju frakcijām, izņemot Tautas saskaņas partiju, kas paziņoja, ka lūgs Valsts prezidenti likuma grozījumus neizsludināt. Vēlākie atkārtotie Saeimas lēmumi 2006. gadā varētu likt domāt, ka Saeimas pozīcija bija konsekventa un Saeimas vairākums tiešām vēlējās publikot aģentu kartotēku.

Sabiedrības rīcībā nokļuva Totalitārisma seku dokumentēšanas centra informācija, ka valsts rīcībā ir apmēram 4300 padomju režīma aģentu uzskaites kartiņu un daļa kartotēkas uzskaites žurnālu un ka kopumā padomju režīma gados ar LPSR Valsts drošības komiteju varēja sadarboties apmēram 25 000 aģentu.

“Latvijas Avīzes” žurnālists Māris Antonevičs apšaubīja VDK aģentūras kartotēku autentiskumu, pieļaujot, ka tajās var būt iekļauti cilvēki, kuri faktiski nav sadarbojušies ar VDK, bet “*istie aģenti kādā izdevīgā brīdī no turienes pazuduši*”.¹⁵ Valsts amatpersonas un ar valdošo eliti cieši saistītā “Diena” vairījās izteikt tāda rakstura pieņēmumus, kas būtībā apšaubītu valsts varas iestāžu spēju glabāt konfidencialus dokumentus un novērst manipulācijas ar tiem.

Saeimas lēmums nekavējoties radīja negatīvas atsauksmes. Jau tās pašas dienas vakarā lēmums tika apspriests TV diskusiju raidījumā “Kas notiek Latvijā”. Tā vadītājs Jānis Domburs, rezumējot debašu rezultātus, rakstīja, ka nav atspēkoti pretargumenti par “visaptverošas publicēšanas jēgu”, un aprakstīja notikušo kā populismu un Saeimas nespēju pretoties viena deputāta (šajā gadījumā Leopolda Ozoliņa) iniciatīvai.¹⁶ Sabiedriskais diskurss tūlīt ieguva atklāti negatīvu raksturu arī laikrakstos. “Dienas” komentētājs Askolds Rodins par šo situāciju izteicās nicinošā piezīmē ar virsrakstu “Maisītāji: Deputātu pūlis nolemj uzšķērst

čekas maisus”, raksturojot notikušo ar izteicieniem “pahistēriska vieglprātība” un “parādes patriotisms”. Pārejot pie nopietnas negatīvas argumentācijas un atgādinot, ka valsts rīcībā ir vairāk nekā četri tūkstoši aģentu kartišu, A. Rodins norādīja, ka zinātnieki, kas veikuši rūpniecisko spiegošanu, būtu diferencējami no glūņiem, kuri ziņojuši par kaimiņu sarunām. Diferencēšanu neiespējamu padarīja aģentūras lietu nepieejamība, jo tās atradās Krievijā. Otrs būtisks arguments bija tas, ka “vairāki simti cilvēku” atzinušies brīvprātīgi un “devuši zvērestu” nekaitēt Latvijas valstij, tiesa, Rodins gan neprecizēja, kā tas noticis. Viņu vārdu publiskošana nozīmētu, ka valsts pievilusi viņu uzticību. Rodins norādīja arī, ka apkārtējo attieksmes pasliktināšanās kā smags sods ietekmētu ne tikai pašus bijušos VDK aģentus, bet arī jau mirušo aģentu tuviniekus. Viņš ierosināja izveidot darba grupu, kas izvērtētu situāciju un savus secinājumus nodotu ne tikai Saeimas, bet plašākas sabiedrības izvērtēšanai. Principā Rodina nostāja bija tuva prokuratūras un TSDC uzskatiem un argumentācijai.¹⁷ Rodina argumenti noraidīja VDK aģentu kartotēkas publiskošanas nepieciešamību, atsaucoties uz nodarīto kaitējumu.

Būtībā laikrakstu negatīvais viedoklis sakrita ar varas elites viedokli. Saeimas nevēlamā lēmuma sekas varēja novērst tikai tā laika Valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga, Satversmē paredzētajā kārtībā uzliekot veto pieņemtajiem likuma grozījumiem. “Diena” plašā publikācijā apkopoja daudzus viedokļus par aģentūras kartotēkas publiskošanu. Raksturīgi, ka tika saņemti (vai atspoguļoti) tikai negatīvi viedokļi. TSDC vadītājs Indulis Zālīte norādīja, ka aģentu kartotēkā tikai ap 600 no 4300 aģentiem snieguši ziņojumus par ideoloģiskiem un politiskiem jautājumiem. Viņš uzsvēra, ka kopš 20. gadsimta 60. gadiem tikai apmēram 15% visu VDK aģentu nodarbojušies ar ideoloģisko pretdarbību.

Pārējie sadarbojušies izlūkošanā un pretizlūkošanā, valsts noslēpuma aizsardzībā, cīņā pret organizēto noziedzību un korupciju. Zālīte uzsvēra arī, ka šī nelielā daļa zināmo VDK aģentu sabiedrības acīs būs atbildīgi par visiem pāridarījumiem.¹⁸ Tomēr būtu jājautā, vai no Latvijas Republikas un tās interešu viedokļa minētā izlūkošana un PSRS valsts noslēpumu aizsardzība būtu jāaizsargā mūsdienās?

Valsts prezidente V. Vīķe-Freiberga arī uzsvēra, ka nav saprotama vajadzība tieši šobrīd publiskot kartotēku, un norādīja, ka likums paredz dubultas sankcijas: gan noteikt VDK aģentiem aizliegumu ieņemt amatus, gan publiskot viņu vārdus. Saeimas Juridiskās komisijas priekšsēdētājs Mareks Segliņš norādīja, ka likums pieļaus jebkuram Latvijas iedzīvotājam pieprasīt aģentu sarakstu un tas būs jāizsniedz.

Vairāki aptaujātie eksperti un viedokļa lideri arī norādīja, ka aģentu kartotēkas publiskošana nav lietderīga. Teologs Juris Rubenis un Latvijas vēstnieks Eiropas Padomē Georgs Andrejevs, kurš 1994. gadā bija atzinis savu sadarbību ar VDK, norādīja uz nepilnīgo informāciju un sabiedrības šķelšanās draudiem un aicināja uz lustrāciju, ar to saprotot katra aģenta individuālās vainas izvērtēšanu. Protams, sarunas ar 4500 cilvēkiem būtu dārgs un laikietilpīgs process, ņemot vērā arī to, ka cilvēki ne vienmēr vēlēties sadarboties.¹⁹

Jau 21. maijā Valsts prezidente, izmantojot Satversmes 71. pantā paredzētās tiesības, nodeva Saeimai otrreizējai caurlūkošanai likumu, kas tika pieņemts pirms divām dienām. Prezidente steigās, jo Satversme paredz, ka Valsts prezidents var izmantot šīs tiesības desmit dienas pēc likuma pieņemšanas. Vēstulē Saeimai Valsts prezidente norādīja, ka sabiedrībai ir tiesības zināt vēstures tumšās lappuses, arī VDK darbības apjomus, bet svarīgi atcerēties, ka ne visi aģenti darbojās pret disidentiem. Tika uzsvērts, ka jāizstrādā precīza kārtība, kāds

informācijas apjoms sabiedrībai būs pieejams, lai neapdraudētu cilvēkus, kuru darbība nav bijusi saistīta ar politiskām represijām. Prezidentes padomniece juridiskajos jautājumos Sandra Kukule norādīja, ka, pēc ekspertu teiktā, nevienā Austrumeiropas valstī nav publicēta visa informācija.²⁰

27. maijā Saeima vēl uz desmit gadiem pagarināja ierobežojumus bijušajiem VDK darbiniekiem un aģentiem. Šo likuma normu Satversmes tiesā (turpmāk – ST) apstrīdēja divdesmit 8. Saeimas deputāti no Tautas saskaņas partijas, bet viņu pieņemums tika noraidīts ar Satversmes tiesas 2005. gada 22. marta spriedumu. Saeimas deputāts A. Bartaševičs, uzstājoties ST, norādīja, ka Saeima bija noraidījusi priekšlikumus atcelt ierobežojumus kandidēt Saeimas un pašvaldību vēlēšanās, strādāt policijā, prokuratūrā, iegūt Latvijas pilsonību. Bartaševičs uzskatīja, ka šie ierobežojumi neatbilst cilvēka tiesību pamatprincipiem un nebija pienācīgi izvērtēti.

Tiesvedības gaitā atklājās vairāki fakti. Interesantus materiālus par šo problēmu sniedz Satversmes tiesas stenogrammas ar prokurores Ivetas Mēteles un TSDC priekšnieka I. Zālītes liecībām. Rehabilitācijas un specdienestu prokuratūras prokurore Iveta Mētele liecināja, ka uz tiesu bija nosūtītas 213 lietas, lai konstatētu apzinātas sadarbības esamības vai neesamības faktu. Tikai desmit gadījumos tiesa bija atzinusi sadarbības faktu. Savukārt 61 pārbaudes lieta bija izbeigta, jo pats pārbaudāmais bija atzinies apzinātā sadarbībā. Šādu lēmumu VDK aģents parasti pieņēma, iepazīstoties ar savāktajiem dokumentiem un baidoties no tā, ka liecināt izsauks viņa ziņojumos minētās personas. Tomēr bieži vien šie dokumenti nedeva iespēju pārliecinoši pierādīt personas sadarbību ar VDK.²¹ I. Zālīte norādīja, piemēram, ka visos gadījumos, kad notikusi aģenta uzskaites kartiņas analīze, “*šie dokumenti tikuši atzīti par autentiskiem*”. Zālīte liecināja, ka tolaik pēc dažādu

iestāžu pieprasījuma veikts 15 000 pārbaudu gadā par sadarbību ar VDK, bet, piemēram, 2004. gadā šādu pārbaudi pieprasījušas 83 fiziskas personas. Viņš atzīmēja, ka fizisko personu pieprasījumu skaits pieaugu vēlēšanu periodā, kad partijas pašas pieprasīja no saviem deputātu kandidātiem šādu informāciju.²²

2004. gada 29. maijā tika publicēta TSDC priekšnieka Induļa Zālītes un Rehabilitācijas un specdienestu lietu prokuratūras virsprokurora Pētera Dzalbes intervija “Lauku Avīzes” žurnālistei Inārai Mūrniecei. Tajā viņi uzskaitīja ļoti plašu iemeslu klāstu, kāpēc VDK aģentu kartotēka nav uzskatāma par pilnīgu un nebūtu publiskojama. Viņi norādīja, ka tikai ap 15% kartotēkā minēto aģentu ziņojuši par pretpadomju noskaņām. Pārējie darbojušies zinātniski tehniskajā izlūkošanā, pretizlūkošanā, organizētās noziedzības apkarošanā, sabotāžas novēršanā transportā.

Tika atkal atgādināts, ka lielākajai daļai bijušo VDK aģentu “*mēs nevaram likt preti nekādu faktus*”, jo aģentūras lietas ar darba ziņojumiem ir aizvestas uz Krieviju. I. Zālīte aizstāvēja arī tos aģentus, kuri darbojās pretizlūkošanā, piemēram, pasargājot padomju militāros objektus, jo “*ārzemju izlūkdienestī, iesūtot te it kā civilpersonas*”, mēģināja iegūt informāciju par tiem.

No intervijas izrietēja, ka notiek aktīvs process, kurā bijušie aģenti tomēr nonāk noteiktā mijiedarbībā ar varas iestādēm, tādu gadījumu bijis simtiem. Daudzi, ņemot vērā likumā noteiktos ierobežojumus, bija atteikušies no dalības politiskajā dzīvē, cerot, ka viņu identitāte nenonāks atklātībā. Kopumā tika izteikts uzskats, kas izskanēja arī citu varas pārstāvju paziņojumos, proti, ka dokumentu publiskošana nedrīkst nodarīt ļaunumu, tai jābūt saprātīgai un pārdomātai.²³ Lasot interviju, rodas jautājumi par daudziem tajā izteiktajiem apgalvojumiem. Piemēram, vai no Latvijas Republikas viedokļa padomju militārie

noslēpumi tiešām bija tik sargājami? Vai tiešām pastāvēja plaši “sabotāžas” draudi padomju transporta sistēmā? Cik morāla bija šī “zinātniski tehniskā izlūkošana”? Ārvalstu zinātnieki, kas kontaktējās ar kādu padomju zinātnieku, uzskatīja, ka runā ar kolēģi, nevis specdienestu informatoru. Arī uzskati par sabiedrības dusmu vilni Latvijā, kurā nav bijis politiski motivētas vardarbības kopš PSRS sabrukuma, liekas pārspīlēti.

2006. gadā VDK aģentūras kartotēkas publiskošanas jautājumi aktualizējās. Preses radītais informatīvais fons joprojām bija nelabvēlīgs. Reaģējot uz premjera Aigara Kalviša paziņojumu LNT kanālā marta sākumā, ka beidzot jārod risinājums čekas maisu jautājumiem, “Diena” publicēja kārtējo rakstu, kurā dominēja publiskošanai nelabvēlīgi viedokļi. Pret publiskošanu iebilda bijušais ģenerālprokurors Jānis Skrastiņš, kurš norādīja, ka “*ir zudusi čekas maisu atvēršanas jēga un vienīgā nozīme ir ziņkārības apmierināšanai*”. Skrastiņš un citi domāja, ka kartotēkai ir tikai vēsturiska un zinātniska nozīme. Pašu prokuratūru satrauca jautājums, kā pasargāt bijušos VDK aģentus, kuri jau atzinuši savu sadarbības faktu.²⁴ Faktiski arguments, ka maisu operatīvā nozīme ir zudusi, var noderēt arī publiskošanas nolūkiem, jo kartotēkas vēsturisko un zinātnisko nozīmi kompetentās amatpersonas nenoliedza, bet uzsvēra.

2006. gada 7. jūnijā, piecus mēnešus pirms sava pilnvaru termiņa beigām, 8. Saeima atkal atgriezās pie čekas maisu publiskošanas. To atbalstīja Saeimas Juridiskā komisija un Saeimas deputāts Juris Dobelis no TB/LNNK frakcijas. ZZS frakcijas deputāta Arvīda Ulmes noraidošo nostāju varētu rezumēt kā uzskatu, ka viņš bija disidents, nevis VDK aģents, kā liecināja prokuratūras pārbaudes lietas materiāli. Ulme bija pārliecināts, ka īstie VDK arhīvi atrodas Maskavā un Latvijas rīcībā nonākušajiem dokumentiem varētu būt

provokatīvs raksturs. “Jaunā laika” frakcijas deputāts Paulis Kļaviņš izmantoja plaši lietotos argumentus, ka galvenā atbildība par padomju režīma darbību jāuzņemas partijas vadībai, bet VDK aģenti bija “*beidzamiem tani rindā – visu to rindā, kuri izpildīja padomju varas augstāko stratēģiju*”. Kļaviņš uzskatīja, ka 4880 cilvēku aģentūras kartotēkās nonāks aizdomu ēnā, bet tiesas ar Latvijas rīcībā esošajiem dokumentiem nespēs konstatēt katra konkrēto vainu, “*vai tas un tas bija īsts pakalpiņš un darbinieks vai nebija*”. Vairāki Saeimas deputāti runāja par VDK informatoru radiniekiem kā cilvēkiem, kuriem būs jācieš nevainīgiem. “Saskaņas Centra” deputāts Jānis Jurkāns, argumentējot par tuvinieku nevainību un ciešanām, paziņoja, ka būtu jāpublisko Latvijas Universitātes zinātniskā komunisma pasniedzēju vārdi, un ar nožēlu atcerējās, ka viņam nebija ļauts stāties pionieros un komjauniešos, jo viņa vecāki bija katoļi. Viņš uzskatīja, ka VDK dokumentu aktualizācija satur “šantāžas elementu” un to varbūt vajadzētu pilnībā aizliegt.²⁵ “Dienas” publikācija par Saeimas lēmumu atkal radīja negatīvu kontekstu. Saeimas lēmums paredzēja VDK aģentūras kartotēku publiskot 2006. gada 1. novembrī. Ināra Egle atzīmēja, ka šis notikums aizņems informācijas telpu laikā, kad uz pirmo sēdi pulcēsies 9. Saeima, tiks veidota jaunā valdība un Latvija gatavosies uzņemt NATO samita dalībniekus.²⁶ Tika atzīmēts arī, ka valdošās koalīcijas deputāti debatēs galvenokārt klusējuši. Tika citēts I. Zālīte, kurš norādīja, ka TSDC sagatavoto ievadu dokumentiem neviens nelasis, lasītāji uzreiz sāks ar kartotēku. Padomju laika disidents Jānis Rožkalns norādīja, ka vajadzētu “*sākt ar kompartijas nomenklatūras darbinieku sarakstu, jo čeka bija pakļauta partijai*”.²⁷

16. jūnijā Valsts prezidente V. Viķe-Freiberga, izmantojot Satversmes 71. pantā paredzētās tiesības, atkal nodeva likumu otrreizējai caurlūkošanai. Prezidente

norādīja, ka kartotēkā ir tikai sestā daļa no tiem, kuri vairāk nekā 40 gadu laikā bija sadarbojušies ar VDK. Vēlreiz tika uzsvērts, ka liela daļa kartotēkās minēto aģentu bija darbojušies organizētās noziedzības un korupcijas apkarošanā. Daļa Saeimas partiju (Tautas partija un "Jaunais laiks") solīja pieņemt likumu tajā pašā redakcijā, tādējādi liedzot Valsts prezidentei tālākas pretestības iespējas, bet Augusts Brigmanis (ZZS) solīja mudināt partijas deputātus uzticēt jautājumu jaunajai Saeimai.²⁸

2006. gada 26. oktobrī 8. Saeima savā pēdējā sēdē izskatīja Valsts prezidentes iebildumus. Pret publiskošanu atkal iebilda Valerijs Agešins un Arvīds Ulme. Agešins norādīja uz sabiedrības sašķeltības draudiem, ko izraisītu dokumentu publiskošana, un kartotēkas nepilnīgo raksturu, kā arī iespējamām falsifikācijām.

Deputāts Aleksandrs Kiršteins, kas tolaik nepiederēja ne pie vienas no Saeimas frakcijām, atbalstot kartotēkas publiskošanu, uzsvēra, ka nav ticami argumenti par kartotēkas viltošanu. Kartotēkas izvešanu aizkavēja VDK aparāta cerības kalpot arī neatkarīgajai Latvijai pēc PSRS sabrukuma. Kiršteins neticēja arī, ka līdzētu aicinājums VDK kadriem un aģentiem brīvprātīgi piešķirties, īstenojot labprātīgu lustrāciju. Viņš iebilda pret to, ka, skatot likumu 26. oktobra sēdē, tiek mainīts kartotēkas publiskošanas datums, to atceļot uz 2007. gada 1. martu. Ja Saeima atkārtoti pieņemtu likumu negrozītu, atstājot 1. novembri kā publiskošanas datumu, Valsts prezidentei saskaņā ar Satversmi vairs nebūtu iespējams to nosūtīt otrreizējai caurlūkošanai. Kiršteins nešaubījās, ka prezidente nelaidīs garām iespēju trešo reizi noraidīt likumu. Viņš norādīja, ka A. Cimdiņas grāmatā, kas veltīta prezidentei, varot redzēt daudzu VDK aģentu fotogrāfijas. Kiršteinu satrauca problēma par latviešu inteliģenci, kas, viņaprāt, kalpoja "PSRS Valsts drošības komitejai laikā, kad bija jau skaidrs, ka PSRS jau

sabruk". Kiršteins aizrādīja, ka VDK aģentu kartotēka tika atstāta Latvijā, jo ietekmīgi Latvijas politiķi, tostarp pats Anatolijs Gorbunovs, cerēja izmantot to "suverēnās" (pēdējās) Latvijas Drošības komitejai".²⁹ Tomēr Saeima nolēma VDK aģentūru publikot 2007. gada 1. martā. Laikraksti atzīmēja, ka tas paver Valsts prezidentei iespējas nodot likumu otrreizējai caurlūkošanai.³⁰ "Dienas" komentētājs Aivars Ozoliņš mudināja prezidenti tā arī rīkoties, norādot, ka likums ticis pieņemts "priekšvēlēšanu pseidopatriotiska populisma drudzī" un ka prezidentes veto Saeimas pilnvaru beigās nozīmēs likuma nāvi, savukārt 9. Saeimai nāksoties rakstīt jaunu likumu.³¹

Valsts prezidente 2006. gada 1. novembrī atkal nodeva likumu otrreizējai caurlūkošanai³², tātad jau otro reizi 2006. gadā.

V. Viķes-Freibergas argumentācija pausta viņas vēstulēs Saeimai 2004. gada 21. maijā, 2006. gada 16. jūnijā un 2006. gada 1. novembrī. Valsts prezidente argumentēja, ka Latvijai pieejamais dokumentu kopums "nedod iespēju izvērtēt katru atsevišķu sadarbības ar VDK faktu", "nesniedz informāciju par sadarbības motivāciju un raksturu, neliecina par sadarbības raksturu", neatspoguļo "katras personas individuālo attieksmi", nepierāda vainu. Ņemot vērā to, ka valsts rīcībā nav minēto dokumentu, prezidente aicināja veikt izpēti, balstoties uz bijušo aģentu brīvprātīgu sadarbību ar izmeklēšanas un pētniecības iestādēm. Prezidente ieteica iesaistīt izpētē Latvijas vēsturniekus.³³

Kopumā argumentus pret aģentu kartotēkas publiskošanu, kas izskanēja 8. Saeimas periodā, var rezumēt šādi.

Pirmā iebildumu grupa ir viltojumu un provokāciju teorijas.

Aģentu kartotēkas dokumenti ir pašas Latvijas PSR Valsts drošības komitejas provokācija, tie ir īpaši safabricēti, lai šķeltu Latvijas sabiedrību un kompromitētu nevainīgus cilvēkus. Mērenāks un vismaz šķietami ticamāks ir variants, ka Latvijā ar

kādu noteiktu nolūku atstāti tieši šie dokumenti. Cits variants: aģentu kartotēkas dokumenti nav ticami un nesniedz pilnīgu ainu, jo nav uzglabāti korekti, personas, kas piederēja pie politiskās elites vai samaksāja adekvātus kukuļus, vai abējādi, varēja panākt viņu kartīšu iznīcināšanu.

Pastāvēja uzskats, ka aģentu kartotēka un uzskaites žurnāli principā nav apšaubāmi, tomēr šaubas izraisa, piemēram, tas, ka VDK darbinieks, lai atskaitītos vadībai, varēja ierakstīt kartotēkā faktiski nesadarbojušos personu vārdus.

Varas iestādes vienmēr ir noraidījušas versijas par kartotēku nepilnību. Jau 1994. gadā toreizējais ģenerālprokurors Jānis Skrastiņš norādīja, ka bez aģentu kartītēm Latvijas varas iestāžu rīcībā ir arī aģentūras reģistrācijas žurnāli un šie ieraksti sakrīt, ja kartītes numurs ir vienāds ar ieraksta numuru žurnālā (tas neattiecas uz LPSR VDK I (ārējās izlūkošanas daļu), kuras aģentūras uzskaites žurnāls nebija Latvijas iestāžu rokās).³⁴ 1998. gadā TSDC eksperti bija atšifrējuši lielu daļu no elektroniskās datubāzes "Alfa", un Latvijas sabiedrības rokās nonāca informācija par plašu izspiegošanas sistēmu. Principā atšifrētie dokumenti nostiprināja kartotēkas informācijas ticamību.³⁵

Šo versiju grupu noraida eksperti. Vēstures doktors Ainārs Bambals intervijā "Neatkarīgās Rīta Avīzes" redaktorei Elitai Veidemanei norādīja, ka viņu kā arhīva ekspertu sanikno nekompetenti apgalvojumi par falsifikācijām un pierakstījumiem. Bambals uzsvēra, ka VDK aģentu kartotēku var salīdzināt ar aģentu uzskaites žurnālu.³⁶ Deputāts Paulis Kļaviņš norādīja apzinātas provokācijas iespēju, ka tā vai cita persona apzināti iekļauta aģentūras sarakstos, jo tad VDK darbiniekiem būtu vajadzējis spēt paredzēt nākotni, proti, noteikt, kurš tiks ievēlēts Saeimā un, to zinot, sagatavot aģenta kartītes. Datu viltošanas hipotēzi viņš nosauca par neiespējamu.³⁷

Prokuratūras darbinieks Klementijs Rancāns, kurš bija darbojies VDK dokumentu pārņemšanā, arī noraidīja speciālas provokācijas iespēju un norādīja uz VDK komplotēto birokrātiju kā iemeslu tam, ka "mums ir tāds maisu saturs, nevis tas tāds tika atstāts provokatīvos nolūkos". Tomēr viņš pieļāva, ka principiālai maisu atstāšanai ir vēl kādi mērķi.³⁸

Otra versiju grupa ietver šaubas par publikācijas lietderību tiesisku un morālu apsvērumu dēļ.

Daudzi argumentēja, ka Latvijas rīcībā esošie dokumenti nedeva iespēju secināt, kāda bija konkrēti katra aģenta loma, vai viņa darbība bija saistīta ar politiku un ideoloģiju vai, piemēram, cīņu pret organizēto noziedzību un korupciju. Pēdējā gadījumā mafijai un kukuļņēmējiem sarakstu publiskošana būtu kā negaidīta dāvana. Sarakstu publiskošana sagādātu morālas ciešanas cilvēkiem, viņu bērniem un mazbērniem, citiem tuviniekiem. Vēlme atjaunot savu godīgo vārdu izraisītu tiesas procesus, kas nepilnīgo dokumentu dēļ būtu grūti novedami līdz galam. Sensitīvas bija divas potenciālo aģentu grupas: radošā inteliģence un politiķi, īpaši tie, kuri 1990. gada 4. maijā balsoja par neatkarības atjaunošanu. Pastāv iespēja, ka dokumentu publiskošana izraisītu grandiozu skandālu, ja izrādītos, ka populāri literāti un mākslinieki, tautā mīlēti nacionālās atmodas līderi un politiķi būtu bijuši VDK aģenti. Kas notiktu, ja noskaidrotos, ka, piemēram, par 4. maija deklarāciju balsojis būtisks skaits VDK aģentu – Augstākās Padomes deputātu. 2000. gada martā I. Zālīte nodeva atklātībā ziņas, ka tādu deputātu – neatkarības deklarācijas atbalstītāju – VDK aģentu bijis 23, turklāt neatkarības pretinieku vidū VDK aģentu neesot bijis.³⁹

VDK aģenti un pat kadru darbinieki bija tikai izpildītāji, gandrīz vai zemākais posms komunistiskā režīma varas sistēmā. Tika argumentēts, ka būtu nepieciešams

aplūkot visu situāciju kompleksi kontekstā ar partijas un izpildvaras darbību. Labi zināms, ka daudzi padomju nomenklatūras darbinieki ieņēma ļoti augstus amatus Latvijas Republikā.

Visu debašu gaitā tajās aktīvi piedalījās Saeima, struktūras, kas atbildēja par dokumentu saglabāšanu un darbu ar bijušajiem VDK aģentiem, proti, TSDC un prokuratūra, galvenie laikraksti un Valsts prezidente. Izpildvaras struktūras principā aktīvi iebilda pret dokumentu publiskošanu. TSDC intervijās presei norādīja uz nepilnīgo un izkropļoto ainu, ko radīs dokumentu atvēršana, un morāliem apsvērumiem. Tāda publiska aktivitāte bija pat mazliet netipiska šāda rakstura institūcijai. Prese labprāt publicēja negatīvus materiālus, un tās argumentācija acīmredzot bija atbildīgo struktūru ietekmēta. Valsts prezidente V. Viķe-Freiberga divarpus gadu laikā trīs reizes izmantoja valsts galvas veto tiesības, lai novērstu kartotēkas publiskošanu. Visbeidzot, pati Saeima nemaz nebija publiskošanas entuziaste. Saeimai atkārtoti pieņemot likumu tādā pašā redakcijā, Valsts prezidents, kā nosaka Satversme, otrreiz iebildumus nevar celt. Šo iespēju Saeima neizmantoja. Nevar izslēgt pat savdabīgu Saeimas un prezidentes saspēli, vadošajiem politiķiem zinot, ka prezidente uzliks veto, un dodot viņai šādu iespēju.

Šāda slēpta sadarbība starp prezidenti un politiķiem nebija retums. 2001. gadā politiķi lūdza Valsts prezidenti uzņemties iniciatīvu un ierosināt likuma grozījumus, kas atceltu prasību deputātu kandidātiem mācēt latviešu valodu augstākajā – trešajā – līmenī. Valdība zināmā mērā baidījās šādu ierosinājumu izteikt.⁴⁰ Pēc prezidentes iniciatīvas attiecīgi likuma grozījumi tika pieņemti. Aivars Ozoliņš rakstīja, ka Saeimas Juridiskās komisijas priekšsēdētāja Mareka Segliņa izteikumi arī likuši noprast, ka parlaments vēlas dot prezidentei iespēju uzlikt veto likumam par aģentu kartotēkas publiskošanu.⁴¹

Protams, jājautā, kas būtu noticis, ja, piemēram, Saeima pārvarētu Valsts prezidentes veto un 2006. gada 1. novembrī “Latvijas Vēstnesī” tiktu publicēti VDK aģentu vārdi. Kaut arī sākotnēji tas izraisītu satricinājumus, skandālus un pat tiesas prāvas, tagad, pēc deviņiem gadiem, sabiedrības pārsteigums un neizpratne jau būtu pagātnē. Plaša zinātniska un sabiedriska diskusija, ko veicinātu dažādi politiski un sabiedriski spēki, daudzi zinātnieki, arī sniegtu priekšstatu par VDK aģentūras darbību, iespējams, atbildības pakāpi, daudzi varbūt saprastu, ka nav kļuvuši par nepieskaramajiem. Attiecībā uz pašiem VDK aģentiem īstenotos princips, ka šausmīgas beigas ir labākas nekā nebeidzamas šausmas.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ Pētījuma tēzes sk.: A. BAMBALS. PSRS un Latvijas PSR Valsts drošības komitejas dokumentu pārņemšanas process Latvijas Republikā. In: Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija. Ziņojumu kopsavilkumi starptautiskajai zinātniskajai konferencei 2015. gada 15., 16. un 17. decembrī Liepājā. Rīga 2015, 21.–23. lpp. Vistuvākajā laikā paredzēts izdot pilnu pētījuma tekstu.

² LATO LAPSA, SANDRIS METUZĀLS, KRISTĪNE JANČEVSKA. Mūsu vēsture 1985–2005 II. Rīga 2008, 380.–416. lpp.

³ Ibidem, 197.–198. lpp.

⁴ NELLĪJA LOČMELE. Saeima atbalsta Lustrācijas likumu. In: Diena, 17.03.2004., 4. lpp.

⁵ Prezidente par čekas maisu jautājumu vēlas publisku diskusiju. Pieejams: http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/196150-prezidente_par_cekas_maisu_jautajumu_velas_publicisku_diskusiju (skatīts 02.02.2016.).

- ⁶ Latvijas Republikas 8. Saeimas 2003. gada 15. oktobra sēdes stenogramma. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_031015/st1510.htm (skatīts 02.02.2016.).
- ⁷ Latvijas Republikas 8. Saeimas 2003. gada 11. decembra sēdes stenogramma. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_031211/st1112.htm (skatīts 02.02.2016.).
- ⁸ SANITA JEMBERGA. Koalicijā šaubas par liegumu čekistiem. In: Diena, 11.12.2003., 6. lpp.
- ⁹ SANITA JEMBERGA. VCB vēlēšanu ierobežojumus čekistiem uzskata par riskantiem. In: Diena, 16.12.2003., 4. lpp.
- ¹⁰ Sk.: Latvijas Republikas 8. Saeimas 2004. gada 29. janvāra sēdes stenogramma. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040129/st2901.htm (skatīts 02.02.2016.).
- ¹¹ Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas ziņojums: Latvija uzvar Eiropas Cilvēktiesību tiesas Lielās palātas lietā "Tatjana Ždanoka pret Latviju". Pieejams: <http://www.mfa.gov.lv/aktualitates/zinas/21241-latvija-uzvar-eiropas-cilvektiesibu-tiesas-lielas-palatas-lieta-tatjana-zdanoka-pret-latviju> (skatīts 02.02.2016.); ECT preses relīze par lietu. Pieejams: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=978213&Site=COE> (skatīts 02.02.2016.).
- ¹² VIKTORS AVOTIŅŠ. Izbērt maisus partiju silēs. In: Neatkarīgā Rita Avīze, 06.05.2004., 2. lpp.
- ¹³ ILZE KUZMINA. Pēkšņi atver "čekas maisus". In: Latvijas Avīze, 20.05.2004., 1., 4. lpp.
- ¹⁴ Latvijas Republikas 8. Saeimas 2004. gada 19. maija sēdes stenogramma. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040519/st1905.htm (skatīts 01.02.2016.).
- ¹⁵ MĀRIS ANTONĒVIČS. Vai uzzināsim bandīniekus? In: Latvijas Avīze, 22.05.2004. Citēts pēc: Latvijas Politiski represēto apvienības datubāze. Pieejams: lpra.vip.lv/maisi2004maijs.htm (skatīts 02.02.2016.).
- ¹⁶ JĀNIS DOMBURS. Kas notiek Latvijā? Citēts pēc: Latvijas Politiski represēto apvienības datubāze. Pieejams: lpra.vip.lv/maisi2004maijs.htm (skatīts 02.02.2016.).
- ¹⁷ ASKOLDS RODINS. Maisītāji. In: Diena, 21.05.2004., 2. lpp.
- ¹⁸ SANITA JEMBERGA. Maisu atvēršana raisa bažas. In: Diena, 21.05.2004., 1., 3. lpp.
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ SANITA JEMBERGA. Prezidente prasa Saeimai pārstrādāt VDK kartotēkas likumu. In: Diena, 22.05.2004., 1., 4. lpp.
- ²¹ Latvijas Republikas Satversmes Tiesas Spriedums Latvijas Republikas vārdā Rīgā 2005. gada 22. martā lietā Nr. 2004-13-0106. Pieejams: www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2004-13-0106.rtf (skatīts 02.02.2016.).
- ²² Latvijas Republikas Satversmes Tiesas sēdes stenogramma 2005. gada 22. februārī. Pieejams: www.satv.tiesa.gov.lv/upload/Steno_2004-13-0106.rtf (skatīts 02.02.2016.).
- ²³ Citēts pēc: Latvijas Politiski represēto apvienības datubāze. Pieejams: <http://lpra.vip.lv/dzalbe.htm> (skatīts 02.02.2016.).
- ²⁴ GUNTA SLOGA. Maisu atvēršana lielu labumu nedošot. In: Diena, 10.03.2006., 4. lpp.
- ²⁵ Latvijas Republikas 8. Saeimas 2006. gada 7. jūnija sēdes stenogramma. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_060607/st0706.htm (skatīts 01.02.2016.).
- ²⁶ NATO valstu un valdību vadītāju konference Rīgā notika 2006. gada 26.–28. novembrī.
- ²⁷ INĀRA EGLE. Saeima nolemj atvērt čekas maisus 1. novembrī. In: Diena, 08.06.2006., 3. lpp.
- ²⁸ GUNTA SLOGA. Prezidente neatbalsta čekas maisu publiskošanu, nosūta likumu atpakaļ. In: Diena, 17.06.2006., 3. lpp.
- ²⁹ Saeimas 2006. gada 26. oktobra sēdes stenogramma. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_061026/st2610.htm (skatīts 02.02.2016.).
- ³⁰ INĀRA EGLE. Deputāti pārceļ Valsts drošības komitejas aģentu publicēšanas laiku. In: Diena, 27.10.2006., 4. lpp.
- ³¹ AIVARS OZOLIŅŠ. Jāliek punkts maisu virināšanai. In: Diena, 30.10.2006., 2. lpp.

- ³² Nosūtot atkārtotai caurlūkošanai likumu “Grozījumi likumā “Par bijušās VDK dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personas sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu””. In: Latvijas Vēstnesis, 20.06.2006., 22. lpp.; Atkal atdod likumu. In: Latvijas Vēstnesis Plus, 02.11.2006., 2. lpp.
- ³³ Ibidem.
- ³⁴ Latvijas Republikas 5. Saeimas 1994. gada 27. aprīļa sēdes stenogramma. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/st_94/st2704.html (skatīts 02.02.2016.).
- ³⁵ INTA UPLEJA, DANS TITAVS. Vai nav pienācis laiks vētīt čekas maisus? In: Diena, 26.10.1998., 18. lpp.; INTA UPLEJA, DANS TITAVS. VDK aģenti ziņoja no kāzām, bērēm un studentu kopmītnēm. In: Diena, 06.11.1998., 14. lpp.
- ³⁶ ELITA VEIDEMANE. Vēstures doktors Ainārs Bambals: Pagātņi nevar sadedzināt. In: Neatkarīgā Rīta Avīze, 13.08.2014., 2., 4. lpp.
- ³⁷ LAPSA et al., Mūsu vēsture, 395.–396. lpp.
- ³⁸ Ibidem, 396. lpp.
- ³⁹ NELLĻJA LOČMELE. 23 par neatkarību balsojušie sadarbojušies ar VDK. In: Diena, 02.03.2000., 1. lpp.
- ⁴⁰ SANITA JEMBERGA, PAULS RAUDSEPS, GUNTA SLOGA. VVF. Prezidentes Vairas Viķes-Freibergas politiskā biogrāfija. Rīga 2008, 104. lpp.
- ⁴¹ OZOLIŅŠ, Jāliek punkts maisu virināšanai.

SUMMARY

In 2005, 10 years passed after adoption of the law “On Maintenance, Use of Documents of the Former Committee for the State Security (known as KGB – JT) and Establishing the Fact of Collaboration of the Person with the CSS” in 1994. It was time to decide, whether to prolong the procedure of establishing the “fact of collaboration and corresponding limitations for former agents to occupy official state positions”. The second major issue was the fate of still closed agent cards. During the previous period, *Saeima* (the Republic of Latvia Parliament) several times discussed a declassifying of KGB Files to allow public access to individual cards, where about 4800 former KGB agents had been registered.

During the legislation process in May, 2004, *Saeima* somewhat unexpectedly voted for declassifying “KGB files”. The decision of parliament evoked an immediate negative reaction from the structures responsible for that archive and the work with former agents. The head of the Documentation Center of the Consequences of Totalitarianism, Indulis Zālīte argued that there were 4800 individual cards at the disposal of Latvia’s authorities. However, agent cards did not provide the necessary information in order to appraise the level of cooperation and responsibility of each individual. He indicated that just 15% of the known agents had a connection with political repressions. Others were involved in scientific intelligence, counterintelligence, fight with organized crime and corruption. The mainstream press, influential newspapers “Diena”, “Neatkarīgā Rīta Avīze”, “Latvijas Avīze” took a similar position. Already in May 21, the President of the Republic vetoed the decision of the Parliament. The Parliament postponed a declassification issue, but just prolonged procedure of “face control” of former KGB agents for state positions for another 10 years. *Saeima* twice returned to the process in 2006. In June 2006, the Parliament legislated to publish names of former agents in the official newspaper in November 1. The president once more used her veto rights. The Parliament accepted a new law that

moved date of publication to March 1, 2007 and the President vetoed it for the third time. Actually, it put an end to the attempts to open “KGB files” because of inauguration of the new Parliament in November, 2006.

There were two groups of arguments against declassification. The first group was concerned about the possible falsifications of documents, special purposes, which dictated their leaving at the disposal of Latvian authorities. General Prosecutor Office and the Documentation Center of the Consequences of Totalitarianism actively denied a possibility of falsifications; it was impossible to foresee, who would be elected to *Saeima* in order to fabricate an agent card. The second group of arguments addressed the potential damage of declassification for agents themselves, their relatives and the entire society.

Muižu kultūras vērtību aizsardzība Valmieras apriņķī 1919. un 1920. gadā

Protection of the Cultural Heritage of Valmiera District Manor Houses in 1919 and 1920

Kristīne Zaļuma, Mg. sc. soc.

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes doktorante,
Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centra Pētniecības sektora
galvenā bibliogrāfe-pētniece
Mūkusalas iela 3, Rīga, LV-1423
E-pasts: kristine.zaluma@lnb.lv

Rakstā aplūkots muižu kultūras vērtību aizsardzības pasākumu komplekss Valmieras apriņķī 1919. un 1920. gadā. To realizēja Latvijas Pagaidu valdības Zemkopības ministrijas valsts zemju pārziņi un Izglītības ministrijas deleģētie kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieki. Raksta mērķis ir atspoguļot, kāda nozīme ir bijusi muižu kultūras vērtību saglabāšanas pasākumiem Latvijas atbrīvotajos apgabalos īstenotās kultūrpolitikas kontekstā, raksturojot pilnvarnieku darbību un analizējot sadarbību ar citām valsts institūcijām. Rakstā kā avoti izmantoti Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva un Latvijas Nacionālās bibliotēkas materiāli, kā arī periodiskie izdevumi.

Atslēgvārdi: kultūras mantojums, Vidzemes muižas, kultūras vērtību aizsardzība, Valmieras apriņķis, kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieki.

The article addresses the complex of measures carried out in Valmiera district (1919–1920) by Latvian Temporary Government officials representing the Ministry of Agriculture and the Ministry of Education in order to protect the material culture objects considered to be of value as heritage objects. The current article is aimed at approaching the meaning of these heritage protection activities in the context of cultural policy implemented in the regions liberated during the Latvian Independence War, focusing on the activities of state officials and their cooperation with other government institutions. The materials of the Latvian National Archives (State Historical Archives) and the National Library of Latvia are used for this purpose, as well as information from periodicals of the relevant period.

Keywords: cultural heritage, manors of Vidzeme, protection of the cultural heritage, Valmiera district, commissioners – protectors of cultural values.

Muižu kultūras vērtību izpēte Latvijas vēsturē nekad nav izdalīta kā atsevišķa un nozīmīga vēstures avotu grupa, kas radusies un veidojusies dažādos laikmetos un paaudzēs. Tā ir līdz šim maz apzināta un pētīta joma, kam ir būtiska nozīme kultūras mantojuma kopējā telpā ne tikai Latvijas, bet arī Baltijas reģiona vēstures kontekstā. Mūsdienās ir būtiski aplūkot muižu ne tikai kā arhitektūras un mākslas pieminekli, bet arī kā sabiedrības garīgās dzīves organizācijas centru.

20. gs. sākumā Valmieras apriņķī, neskaitot pusmuižas un pastorātus, ietilpa 124 muižas.¹ Šajā laikā strauji mainījās Vidzemes muižās ierastā un allaž mierīgā ikdienas dzīve. Daudzās no tām īpašnieki ievērojamā apjomā bija uzkrājuši savam sabiedrības statusam, interesēm un nodarbēm atbilstošas kultūras vērtības, uzskatot, ka dažādu kolekciju veidošana un glabāšana lauku īpašumos ir visdrošākā izvēle.

Masveida Vidzemes muižu postīšana sākās 1905. gada revolūcijas notikumu ietekmē. Novembrī un decembrī² Vidzemes apriņķos tagadējā Latvijas teritorijā pilnībā vai daļēji tika nopostītas vairāk nekā 70 muižas, no kurām trīs, tātad salīdzinoši pavisam nedaudz, atradās Valmieras apriņķī – Lielstraupes muiža (*Gross-Roop*), Valtenberģu (Mazsalacas) muiža (*Schloss-Salishof*) un Vecmuiža (*Sussikas*). Dažas nopostītās muižu ēkas to īpašnieki drīzumā atjaunoja, taču lielākā daļa uzkrāto kultūras vērtību bija gājušas bojā. Nedrošo apstākļu dēļ daudzi muižu īpašnieki pēc muižu dedzināšanām no Latvijas aizbrauca, iespēju robežās sev līdzī aizvedot arī vērtīgāko kustamo mantu. Daudz Vidzemes muižu cieta arī Pirmā pasaules kara gados (1914–1918), Neatkarības kara (1918–1920) un Latvijas agrārās reformas (1920–1937) laikā, nebūtībai nolemjot daudzas vērtīgas muižās uzkrātās grāmatu, gleznu, dabas priekšmetu un citas kolekcijas.

1919. gada vasaras beigās Latvijas atbrīvotajos apgabalos – Cēsu, Valkas un Valmieras apriņķī – sāka darboties pirmie Latvijas Pagaidu valdības Izglītības ministrijas ieceltie kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieki. Saskaņā ar īpaši izstrādātu instrukciju pilnvarnieki organizēja privātpersonu, muižu, dažādu iestāžu un organizāciju pamesto un iznīcībai pakļauto kultūras vērtību pārņemšanu valsts īpašumā, apsekojot to uzglabāšanas apstākļus un iespēju robežās nodrošinot aizsardzību. Neņemot vērā visu piedzīvoto, Valmieras apriņķa muižās joprojām bija saglabājušās dažādas vērtības – bibliotēkas, mūzikas instrumenti, mākslas darbi u. c. priekšmeti, pat liela apjoma kolekcijas. Vairumā gadījumu tām bija bezīpašnieka mantas statuss.

Uzreiz pēc Latvijas valsts proklamēšanas nebija iespējams praktiski nodrošināt kultūras vērtību aizsardzību. Tāpēc nacionālā mērogā īstenoto kultūras mantojuma aizsardzības pasākumu hronoloģiskā robeža ir 1919. gads, kad Latvijas valsts iestādes veica pirmos sistemātiskos kultūras mantojuma aizsardzības un apzināšanas darbus, līdz “Likuma par pieminekļu aizsardzību” pieņemšanai Saeimā un Pieminekļu valdes nodibināšanai 1923. gadā. Kultūras mantojuma aizsardzības pirmsākumus pēc Latvijas valsts proklamēšanas savos pētījumos aplūkojuši mākslas vēsturnieks Rihards Pētersons, vēsturnieki Gints Zelmenis, Rasa Pārpuce un Mārtiņš Mintauris.³

Raksta tematikas kontekstā Latvijas historiogrāfijā par šo laika posmu dominē sociālās, politiskās un militārās vēstures tēmas, praktiski neskarot jautājumus, kas saistīti ar muižās gadsimtiem un gadu desmitiem uzkrāto kultūras vērtību aizsardzību. Tas ir likumsakarīgi, jo šī hronoloģiskā perioda vēstures izpētē muižas un viss ar tām saistītais prioritāšu rindā varētu būt vienas no pēdējām. Savukārt mākslas un kultūras vēstures pētījumos muižas parasti aplūkotas kā arhitektūras vai mākslas

pieminekļi, salīdzinoši mazāk uzmanības pievēršot kādreiz muižās uzkrātajām kultūrvēsturisko vērtību kolekcijām un to likteņiem. Iespējams, tas saistīts ar to, ka dažādās muižās uzkrātās un glabātās kolekcijas galvenokārt bija kustamās kultūras vērtības – salīdzinoši viegli pārvietojamas, kara apstākļos neaizsargātas un viegli iznīcināmas kā atriebības vai cita veida objekts. Līdz ar to pētnieku vidū ir dominējis pieņēmums, ka šo vērtību likteņa dokumentēšana un izpēte ir problemātiska.

Temata kontekstā svarīgi aplūkot jau vairākkārt pieminētā jēdziena “kultūras vērtības” (tālaika terminoloģijā arī “kultūrelas vērtības”) saturu. Mūsdienās tradicionāli par kultūras vērtībām joprojām uzskata⁴ vēsturiskas vai arhitektoniski nozīmīgas celtnes, mākslas darbus, muzeju krājumus, arhīvus, bibliotēkas, arheoloģiskus priekšmetus un to kolekcijas, mēbeles, juvelierizstrādājumus, etnogrāfiskus priekšmetus u. tml. – tas, aplūkojot 20. gs. pirmajā pusē publicētos un nepublicētos avotus, nav nekas jauns. Mūsdienās vienīgi arvien aktuālāks ir jautājums: kam tad piešķirams vērtīgums un nozīmīgums, lai to uzkrātu un saglabātu.

Lai organizētu kultūras vērtību aizsardzību, dažādos laikos un apstākļos vienmēr bijusi nepieciešama vienota izpratne par vērtīgiem vai mazāk vērtīgiem objektiem. 1917. gada beigās, kad Vidzemē vairākkārt mainījās politiskie režīmi, vērojama vienotas izpratnes veidošana, speciāli organizējot un koordinējot kultūras vērtību aizsardzības pasākumus. Veicot muižu konfiskāciju jeb atsavināšanu, tika noteikta kultūras vērtību uzskaites un uzglabāšanas kārtība, lai nepieļautu muižu inventāra izlaupišanu vai patvaļīgu sadalīšanu. Vidzemes Zemes padomes Arhīva nodaļas vadītājs Antons Birkerts (1876–1971) skrupulozi norādīja saudzējamo un uzglabājamo muižu kultūras vērtību tipoloģiju un kārtību, kā tās pārņemamas vai atsavināmas.

Par muižās atrodamiem, saudzējamiem un uzglabājamiem vēstures pieminekļiem un materiāliem noteica 15 objektu grupas:

- 1) dzīvojamā ēka jeb pils,
- 2) mēbeles, kas vērtīgas stila ziņā,
- 3) trauki, vāzes, sudrablietas u. c.,
- 4) bibliotēka,
- 5) atsevišķas grāmatas, laikraksti, kalendāri, žurnāli u. c.,
- 6) dokumenti: līgumi, rēķini, kontrakti u. c.,
- 7) vēstules, memoāri, dienasgrāmatas, piezīmes, manuskripti,
- 8) senas kartes, plāni, zīmējumi,
- 9) fotogrāfijas, litogrāfijas, gravīras, fotogrāfiju albumi,
- 10) arheoloģiski pieminekļi,
- 11) rokdarbi: adījumi, izgriezumi, izšuvumi,
- 12) tēlniecības darbi,
- 13) mūzikas instrumenti,
- 14) kolekcijas: augu, kukaiņu, minerālu u. c.,
- 15) cilvēku un dzīvnieku skeleti, galvaskausi, izbāzti dzīvnieki.

Savukārt, pārņemot minētos vēstures un kultūras pieminekļus vai materiālus par tiem, jāievēro šādi noteikumi: jāatzīmē muižas īpašnieka vārds un uzvārds; muiža, kurai tie piederējuši vai no kurienes tie ņemti; katram priekšmetam piešķirams numurs, kas līdz ar priekšmetu nosaukumiem jāieraksta īpašos sarakstos; viss konfiscētais nododams glabāšanai, informējot Apriņķa zemes padomi; par visiem procesiem jāsniedz ziņas Vidzemes Zemes padomes Arhīva nodaļai. Antons Birkerts īpaši atzīmējis, ka “*no grāmatām un rakstītām lietām nedrīkst pamest it neko, lai arī daļa grāmata vai raksta galiņš izliktos samērā niecīgs. Dažkārt ārēji niecīgai grāmatai vai papīrim ir tomēr liela nozīme. Bez tam nav jāaizmirst, ka konfiscējamo muižu ir vairāk simtu. Ne katrā no viņām atradīsies lieli materiālu krājumi, bet par visām kopā tās var mums dot bagātīgu bibliotēku un muzeju ar lielu vēsturisku*

un kulturelu nozīmi”.⁵ Iespējamo atsavināmo lietu uzskaitījums un rūpīgi noteiktā to pārņemšanas kārtība liecina, ka Antonam Birkertam bijušas aprbrīnojami plašas zināšanas par vērtībām Vidzemes muižās. Iespējams, ka tas saistīts ar mājskolotāja gaitās uzkrāto informāciju, ko viņš ieguva no 1898. gada rudens līdz 1904. gada pavasarim,⁶ darbojoties Vidzemes (Igaunijas daļā), Krievijas, Ukrainas un Tālo Austrumu muižās.

1919. gada vasaras beigās valsts kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieki instrukcijās saņēma kultūras vērtību dalījumu: “bibliotēkas, arhīvi, dažādas kolekcijas, mūzikas instrumenti, gleznas, skulptūras u. c., mākslas darbi, mēbeles ar mākslas vērtību utt.”.⁷ Vadoties pēc šī dalījuma, pilnvarnieki apsekoja lielu daļu Vidzemes apriņķu muižu, galvenokārt tās, ko bija pārņēmuši Latvijas Pagaidu valdības Zemkopības ministrijas valsts zemju inspektori. Būtiski, ka minētās objektu grupas tomēr lielā mērā atspoguļo Antona Birkerta jau 1917. gada nogalē sagatavoto muižu kultūras vērtību tipoloģiju. Instrukcijā norādītās kategorijas un to izpratne uzskatāma par raksta tematikas jēdziena “kultūras vērtības” saturu.

No 1918. gada decembra vidus Valmieras apriņķis nonāca lielinieku varas ietekmē. 1919. gada martā Valmieras apriņķa Izglītības nodaļas vadītājs Vilis Pauge savā rīkojumā visām Valmieras apriņķa pagastu Izpildu komitejām uzdeva pagastos aizbēgušo muižnieku muižās atrastās un konfiscētās kultūras vērtības, kā arī citas lietas, kas varētu nodert apriņķa vispārīgās bibliotēkas, arhīva un muzeja vajadzībām, ievest Valmierā un nodot Izglītības nodaļas Ārpusskolas apakšnodaļai.⁸ Valmieras apriņķa Izglītības nodaļa Valmierā Pilsētas (Vecpuišu) parka paviljona telpās 10. martā atvēra bibliotēku ar lasītavu,⁹ kuras krājumu plānoja papildināt ar apriņķa muižu grāmatu kolekcijām.

Aprīlī plānveidīgi un lielā apjomā no 15 Valmieras apriņķa muižām izveda kultūras vērtības,¹⁰ kas tika novietotas minētā paviljona ēkas plašajās telpās, kuras bija noteiktas par pilsētas un apriņķa kultūras un mākslas vērtību krātuvi. Lai gan paviljona ēka nebija ugunsdroša krātuves ierīkošanai un tās tuvumā atradās citas koka dzīvojamās ēkas, vairāk piemērotu telpu trūkuma dēļ to kā krātuvi izmantoja arī vēlāk, līdz pat tās slēgšanai.¹¹

Jau maijā “sākās dunoņa, kas nemitējās arī dienā. Rīga jau bija kritusi, un sarkanie Valmieras dižvīri skraidīja pa pilsētu kā sakaitinātas lapsenes un dzēla, kur vien varēja. [...] Tās pašas dienas vakarā pilsētā ienāca igauņu patruļa, bet pāris dienu vēlāk latviešu komandantūra ar kapt. Bankinu¹² priekšgalā. Bāleliņi pa šo laiku bija paspējuši visiem vagoniem uzkrāstot “Eesti vabariģi” un aizvest vezumiem linu no Valmieras noliktavām. [...] Pēc dažām nedēļām Ernests¹³ [...] kļuva par Bankina adjutantu. Valmiera atkal atdzīvojās”.¹⁴

Īsā laikā igauņu karaspēks paspēja paveikt ievērojamus postījumus Valmieras apriņķa muižās. Par to liecina Izglītības ministrijas kultūras vērtību lietu ģenerālpilnvarnieka dokumentācijas lietas Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva materiālos 1919. un 1920. gadā. Piemēram, Virķēnu muižā (*Wirken*) igauņu kareivji iznīcināja aptuveni 20 vērtīgas gleznas, no kurām dažas bija īpaši vērtīgi holandiešu mākslinieku darbi. Gleznas sadurstīja, sagrieza un audeklu izgriezums izlietoja praktiskām vajadzībām; Ozolu muižā (*Lappier*) sadauzīja un drupu kaudzē pārvērta izcilu slavenu Itālijas meistaru marmora skulptūru kolekciju. Pie tam no dažām muižām pilnībā visas kultūras vērtības izvestas uz Igauniju.¹⁵

Pēc Latvijas armijas militārās pārvaldes iestāžu pārstāvju darbībām drīzumā Latvijas Pagaidu valdības Zemkopības ministrijas agrārkomisija sešos Valmieras

apriņķa rajonos (Valmieras, Straupes, Ma-
tišu, Limbažu, Rujenes, Pāles rajonā) pār-
ņēma 105 muižas un 30 pusmuižas, pie
viena uzņemoties atbildību arī par tur eso-
šajām kultūras vērtībām. Iepazīstoties ar
apstākļiem uz vietas, izrādījās, ka tā sauca-
mie muižu pārvaldnieki vai nu intelīģences
trūkuma, vai arī nevaļas dēļ nepievērsa
ne mazāko uzmanību muižās esošajām
kultūras vērtībām.¹⁶

Sākotnēji galvenie muižu kultūras vē-
rtību aizsardzības pienākumi bija jāuzņe-
mas apriņķu komandantūrām. 1919. gada
24. jūlijā Valmieras apriņķa komandantūra
saņēma pavēli, kas noteica visiem raju-
nu komandantiem savākt un nosūtīt uz
Valmieru visās muižās un pagasta valdēs
atstātās grāmatas, bildes un kolekcijas.¹⁷
Domājams, ka īsu laiku situāciju par kul-
tūras vērtībām muižās Valmieras apriņķa
komandanta Kārļa Bankina uzdevumā ap-
zināja viņa adjutants Ernests Brastiņš.

Augustā Vidzemes apriņķos sāka dar-
boties kultūras vērtību aizsardzības piln-
varnieki, kas bija pakļauti Izglītības minis-
trijas Valkas, Cēsu un Valmieras apriņķa
ģenerālpilnvarniekam Jānim Straubergam
(1886–1952), kurš savukārt pildīja tikko
dibinātās Arhīvu-bibliotēku-muzeju no-
daļas rīkojumus, to vadīja viņa jaunākais
brālis Kārlis Straubergs (1890–1962).¹⁸
Pārskatā par stāvokli Valmieras apriņķī
augusta otrajā pusē J. Straubergs norāda,
ka krātuvē Valmieras parkā glabājas no
muižām lielinieku savestās grāmatas, glez-
nas un citas kolekcijas. Tur atradās krātuve
ar aptuveni 25 000 grāmatu. No tām lie-
lākā daļa bija vācu, arī franču, angļu un
krievu valodā. Grāmatu latviešu valodā
bija ļoti maz. Visvairāk bija vācu žurnāli,
beletristika, ievērojams skaits (ap 2000)
grāmatu par Baltiju, starp kurām bija virk-
ne vērtīgu izdevumu, daļa pat rokkrakstos.
Tajās pašās telpās bija izvietota iespaidīgā
Līdzēnu muižas (*Lisden*) putnu kolekcija,
kurā bija ap 4000 izbāztu putnu. No citām

kolekcijām turpat atradās tauriņu, ragu ko-
lekcija, vairākas ģeoloģisko priekšmetu ko-
lekcijas un gleznu krājums (ap 100 gab.).¹⁹

No 15. augusta Izglītības ministrijas
Arhīvu-bibliotēku-muzeju nodaļas vadība
Cēsu apriņķa pilnvarnieka pienākumus
uzdeva pildīt A. Štālam,²⁰ Valmieras apriņ-
ķa – māksliniekam Brastiņam, Smiltenes
rajona – profesora Šmita²¹ kundzei.²² Piln-
varnieku galvenais uzdevums bija kultūras
vērtību apzināšana un saglabāšana, iespēju
robežās tās pārvietojot citur vai evaku-
ējot uz Rīgu. Katrs pilnvarnieks saņēma
instrukciju par kultūras vērtību apzināša-
nas, uzskaites un rekvizēšanas kārtību, kas
paredzēja milzīgu paveicamā darba apjo-
mu. Pilnvarnieka pienākumos ietilpa:

- 1) sagatavot un iesūtīt pārskatus par
līdzšinējo darbību Izglītības ministri-
jas Arhīvu-bibliotēku-muzeju nodaļas
vadītājam;
- 2) pieprasīt no iestādēm, lai visi grāmatu
krājumi, izņemot rokasgrāmatas, ku-
ras šim iestādēm nepieciešamas, tiktu
nodoti Valsts krātuvē, bet par grāma-
tām, kas tiek atstātas iestādēs, sastā-
dāmi sīki saraksti;
- 3) pārņemt aizsardzībā krājumus, kas
atradās laukos. Ja uz laukiem par
krājumu rakstiski uzņēmās atbildību
noteikta amatpersona, to varēja atstāt
uz vietas;
- 4) organizēt visu tiešā frontes rajonā
esošo kultūras vērtību evakuāciju uz
Rīgu.²³

Par pirmo Valmieras apriņķa piln-
varnieku kultūras vērtību aizsardzības
lietās parasti uzskata gleznotāju Ernestu
Brastiņu, taču faktiski šajā amatā Arhīvu-
bibliotēku-muzeju nodaļas vadītājs Kārlis
Straubergs apstiprināja viņa brāli tēlnieku
Arvidu (arī Arvedu) Brastiņu (1893–1984).
Ernests dienas lielāko daļu pavadīja ko-
mandantūrā, bet Arvids jeb, kā draugi
viņu dēvēja, Mazais Brastiņš, bija iegrimis
lielinieku rekvizēto un pamesto apkārtnes

muižu bibliotēku un gleznu reģistrēšanā un kartošānā²⁴.

Valsts kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieka pienākumus Arveds Brastiņš pildīja no 1919. gada augusta līdz novembrim.²⁵ Lai arī viņš bija pilnvarnieks tikai divus mēnešus, laiku viņš pavadīja intensīvā darbā. Diemžēl ar kultūras vērtību aizsardzību saistīto pienākumu izpildi ietekmēja nesaskaņas dažādos līmeņos – gan ar krātuves pārziņi turpat Valmierā, gan ar Zemkopības ministrijas pārstāvjiem pārņemtajās Valmieras apriņķa muižās.

Kolekciju glabāšanai, sistematizācijai un uzraudzībai vēl papildus bija pieņemts Valmieras Valsts krātuves pārziņis Otvarts Lapsa (arī Eduards (Otvarts vai Otvars) Aleksandrs Vilhelms Lapsa, 1878–1960). 1919. gada 12. septembrī Arvids Brastiņš raksta Otvartam Lapsam: *“Lūdzu nelaist svešas personas bez manas atļaujas meklēties pa grāmatām un citiem priekšmetiem, kas atrodas Valsts krātuvē. Interesentus attiecīgos jautājumos sūtīt pie manis.”*²⁶ Atklājās, ka Lapsas rīcības dēļ pazuduši lielinieku sastādītie konfiscēto mantu saraksti,²⁷ bet vēl vēlāk nāca gaismā ievērojami pārkāpumi. Viņš no Valsts glabātuves bija izzādzis vairāk nekā 500 sējumu vērtīgāko grāmatu, bet gleznas izgriezis no rāmjiem. Zaudējums nebija mazāks par 40 000 rbļ. Lapsas dzīvokli pilsētas nomalē atrada apjomīgu grāmatu krājumu, ko vēlāk izvietoja divos skapjos Valmieras pilsētas valdē. Otvarts Lapsa apgalvoja, ka pārkāpumu izdarījis, politisku apstākļu spiests, jo bija pārliecināts, ka vācieši katrā ziņā ienāks Valmierā. Tad tiem varētu piedāvāt šo vērtību “noglobāšanu pie sevis” un tā izpelnīties “žēlastību”. Kā vēl vienu iemeslu savai rīcībai Lapsa norādīja telpu neatbilstību kultūras vērtību glabāšanai – tās nekurināja, un straujās gaisa maiņas bojāja grāmatas un gleznas. Tomēr šie argumenti Otvartam Lapsam nepalīdzēja attaisnoties, un viņu notiesāja ar deviņu mēnešu cietumsodu.²⁸

Muižu kultūras vērtību aizsardzību ietekmēja arī Izglītības ministrijas un Zemkopības ministrijas nesaskaņas. 1919. gada 19. septembrī Arvids Brastiņš Valmieras apriņķa agrārkomisijai lūdza no muižām, kuras atrodas tās pārziņā un kurās ir nepieņemami apsargātas kultūras vērtības, nodot tās Valmieras Valsts krātuvē, jo pārziņi uz vietām bieži nezina dažādu priekšmeta vērtību un tādēļ to apsardzībai nepievērš nekādu uzmanību. Savukārt 27. septembrī Valmieras apriņķa valsts zemju inspektors no Zemkopības ministrijas Zemju departamenta Rīgā saņēma rīkojumu, ka privātmuižu īpašnieku mākslas un kultūras vērtības nav nododamas Izglītības ministrijai, bet gan pienācīgi uzglabājamās un apsargājamās.²⁹

1919. gada novembra sākumā Arvids Brastiņš Izglītības ministrijas Arhīvu-bibliotēku-muzeju nodaļai sniedza pārskatu par darbību, kurā aprakstīja stāvokli, kādā atradās kultūras vērtības apmeklētajās Valmieras apriņķa muižās. Piemēram, Dikļu muiža (*Dickeln*) *“izpostīta no igauņu kara spēka, lai gan man bija zināms, ka lielinieku laikā tur atradās diezgan daudz vērtīgas grāmatas, senlaiku ieroči, gleznas un skulptūras”*; Burtņieku muižā (*Burtneck*) viņš reģistrējis *“416 grāmatas, 21 gleznu, 5 skulptūras, senu šķirstu un pulksteni, bez tam tur atrodas dažas mākslinieciski vērtīgas mēbeles. Zem galvenām pils durvīm, pēc nostāstiem, atradās lielāks ieroču krājums, kuru īpašnieks neesot laidis izrakt”*; Kokmuižā (*Kokenhof*) *“bijuši lielāki krājumi gan kulturelas vērtības, gan mākslas. Nekā neatradu, izņemot dažas izlauzītas mēbeles, lai gan izvests nekad nekas neesot un izpostīts arī nē”*.³⁰

1919. gada 20. septembrī Valmieras apriņķa kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieka amatā apstiprināja valmierieti Alfredu Volfu, kurš bija beidzis pilsētas skolu, bet minētā gada oktobrī mobilizācijas komisijā atzīts par dienestam nederīgu.³¹ Lai arī septembrī Valmieras krātuves telpas nebija apkurināmas un aukstā laikā tajās strādāt,

pat ilgāku laiku uzturēties nebija iespējams,³² stājoties amatā, pilnvarnieks saņēma Izglītības ministrijas ģenerālpilnvarnieka Artura Štāla izdotu dokumentu, kas apliecināja, ka “*Alfreds Volfs ir pilnvarots rūpēties par bibliotēku, arhīvu, mūzikas instrumentu, dažādu kolekciju un citu kultūrelu vērtību aizsardzību un kopošanu Valmierā un apriņķi. Gadījumā, ja minētās vērtības būtu apdraudētas, A. Volfam ir tiesības tās pārvietot. Pie minēto darbu izvešanas visas attiecīgās iestādes tiek lūgtas būt izpalīdzīgas*”.³³ Zināms, ka šajā laikā Valmieras Valsts krātuvē starp gandrīz 22 000 sējumu atradās Mazstraupes muižas (*Klein-Roop*) apmēram 2000 vecu grāmatu krājums franču, poļu un angļu valodā.³⁴

Sarežģīto darbības apstākļu dēļ kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieku darbība 1919. un 1920. gadā bija balstīta uz Izglītības ministrijas amatpersonu izstrādātām instrukcijām un noteikumiem.³⁵ Paralēli Izglītības ministrijas un Zemkopības ministrijas pasākumiem 1919. gada 25. novembrī Latvijas armijas virspavēlnieka štāba operatīvās daļas cirkulārs aicināja katru kareivi raudzīties, lai pamestajās muižās, kur atrodamas kultūras vērtības, tās tiktu saudzētas. Par katru vērtību atrašanās vietu bija jāziņo un jārūpējas, lai kultūras vērtības nenonāktu nevēlamās rokās, netiktu sabojātas un iznīcinātas.³⁶

Alfreda Volfa galvenais uzdevums bija organizēt visdažādāko kultūras vērtību kolekciju pārvešanu no apriņķa muižām uz Rīgu. 1919. gada decembrī viņš saņēma rīkojumu tūlīt pēc jaunā gada sākt sistematisku kolekciju un grāmatu izsūtīšanu uz Rīgu.³⁷ Tomēr janvārī vagonu trūkuma dēļ plānotā kolekciju pārsūtīšana kavējās, tāpēc viņš cerēja atlikušās kolekcijas un grāmatas izsūtīt februārī. Šajā laikā ģenerālpilnvarnieka Štāla uzdevumā Alfreds Volfs pārņēma arī Smiltenes krātuvē glabātās muižu kultūras vērtības.³⁸ Balstoties uz pilnvarnieka sniegto informāciju, no Valmieras apriņķa muižām tika pārņemti

29 mūzikas instrumenti – pianīni, flīģeļi un harmonijas, no tiem četri nodoti pagastu skolu vajadzībām, bet divi atzīti par bojātiem.³⁹

Rīkojumi un pavēles no Izglītības ministrijas bija jāpilda ātri un precīzi, jo kultūras vērtību aizsardzības, pārņemšanas un glabāšanas jautājumi Valmieras apriņķi bija ļoti apgrūtināti, īpaši traucēja Zemkopības ministrijas pārstāvju daudzie iebildumi un nevēlēšanās sadarboties.⁴⁰ 1920. gada februārī Alfreds Volfs lūdza Valmieras apriņķa valsts zemju inspektoram paziņot, vai Valmieras apriņķi ir valsts pārzināšanā pārņemtas muižas, no kurām 1919. gadā igauņu karaspēks aizvedis un izpostījis šo muižu īpašnieku grāmatas, gleznas, skulptūras un citas kultūras vērtības, kā arī mūzikas instrumentus. Par nodarītiem zaudējumiem isā laikā būtu jāsniedz pēc iespējas sīkākas ziņas.⁴¹ Vēlāk pilnvarnieks ziņoja, ka vietējam valsts zemju inspektoram, kura pārziņā bija visas Valmieras apriņķa privātmuižas, neesot nekādu ziņu par igauņu karaspēka izvazātām un sabojātām kultūras vērtībām, tāpēc vajadzīgās ziņas Volfs var iegūt, apbraukājot visas muižas personīgi.⁴²

Reizē ar muižu bezīpašnieka kustamās mantas pārņemšanu notika arī tās atdošana atpakaļ bijušajiem īpašniekiem, kas lielākajā daļā gadījumu savus īpašumus lielā steigā bija pametuši jau kara laikā. Īpašnieks savas tiesības varēja pieteikt līdz 1919. gada 1. augustam,⁴³ un, ja termiņš netika ievērots, mantas to īpašniekam netika atdotas, bet pārgāja valsts īpašumā.⁴⁴ Tomēr ikdienā dažādām ministrijām pakļautie pārstāvji uz vietām šo jautājumu risināja pēc savas izpratnes. Piemēram, 1920. gada 10. martā Valmieras apriņķa valsts zemju inspektors izdeva Puikules muižas (*Puikeln*) īpašnieka Vilhelma Reinholda fon Klota (*von Klot*, 1887–1960) pilnvarniekam (arī kādam baronam) atļauju saņemt dažas no muižas mēbelēm un arī grāmatas, piebilstot,

ka muiža atrodas valsts pārziņā.⁴⁵ Alfreds Volfs Izglītības ministrijas ģenerālpilnvarniekam Arturam Štālam 25. martā ziņoja, ka Valmieras apriņķa Valsts zemju inspekcija atrod par iespējamu izdot viņas pārziņā esošo muižu īpašniekiem un viņu pilnvarotajiem “*vēl atlikušās kultūras mantas*”, lai gan saskaņā ar Zemkopības ministrijas rīkojumu muižās atstātās kultūras vērtības nedrīkst atdot īpašniekam.⁴⁶ Muižu pārvaldnieki, saņemot valsts zemju inspektora rīkojumu, bija spiesti reģistrētās mantas atdot to īpašniekiem. Personīgās sarunās inspektors izteicās, ka viņš neatrodot par iespējamu neatdot to, kas katram piederot.⁴⁷

Par situāciju Valmieras apriņķa muižās kopumā liecina Līdzēnu muižas piemērs, ko aprakstījis pilnvarnieks Alfreds Volfs, apmeklējot to 1920. gada martā. Līdzēnu muižā bija palikušas grāmatas, bildes un kolekcijas. Ap 500 grāmatu bija izsvaidītas un izmētātas netirā un mitrā šķūnī, bet lielākā daļa jau pilnīgi sabojātas. Neaizslēgtos, katram klēts apmeklētājam pieejamos skapjos atradās vērtīgas tauriņu, kukaiņu, kā arī dažādu dzīvnieku galvaskausu kolekcijas, kas mitrumā strauji bojājās. Muižas kungu mājā atradās četri lieli uzlauzti skapji, kuros glabājušās “putnu ādas”, kas jau bija pilnīgi sabojātas un iznīcinātas. Šo iemeslu dēļ uz vietas organizēt pamesto vērtību aizsardzību nebija iespējams, tāpēc Volfs vērsies pie Valmieras valsts zemju pārziņa, lai saņemtu atļauju vēl glābjamās mantas pārvietot uz Valmieras Valsts krātuvi. Tomēr valsts zemju pārzinis norādīja uz Zemkopības ministrijas rīkojumu un atļauju nedeļa, piezīmēdams, ka Izglītības ministrijas rokās nonākušās mantas tāpat uzskatāmas par zudušām.⁴⁸

Maijā no Valmieras Valsts krātuves visas kultūras vērtības bija pārvietotas uz Rīgu, un to kā glabātuvi likvidēja. Visus krājumus pārņēma Izglītības ministrija un uzglabāja speciāli ierīkotā krātuvē.⁴⁹ Īsā laikā Valmieras apriņķa pilnvarnieki – Arvīds

Brastiņš, bet pēc viņa Alfreds Volfs – kultūras vērtību aizsardzības jautājumos un sarežģītajos politiskās un ikdienas dzīves apstākļos bija paveikuši ievērojamu darbu. Līdz ar Latvijas Pagaidu valdības pilnvaru beigām un Latvijas Republikas Satversmes sapulces sasaukšanu 1920. gada maijā sākās jauns posms arī kultūras vērtību aizsardzības jomā, jo šajā laikā valsts kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieka amatu likvidēja.

Secinājumi

1919. un 1920. gadā Valmieras apriņķī izveidojās sarežģīta situācija – muižās pēc lieliniekiem saimniekoja igauņi, tad Latvijas armijas militārās pārvaldes iestāžu pārstāvji, Latvijas Pagaidu valdības Zemkopības ministrijas valsts zemju pārziņi, bet pēc tam Izglītības ministrijai pakļautie kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieki. Attieksmi pret muižu kultūras vērtībām noteica šo pārstāvju ideoloģiskie un sociālpolitiskie mērķi. Tomēr lielai daļai sabiedrības muižu kultūras vērtību aizsardzība bija maznozīmīga, kas arī saprotams, jo darba kārtībā bija citas, dzīves nodrošināšanai svarīgākas problēmas. Visu to pastiprināja priekšstats par muižu kā senu ienaidnieku un iespēja beidzot atjaunot vēsturisko taisnīgumu vai gluži vienkārši – atriebties par agrāk nodarītajām pārestībām. Par ideoloģijas ietekmētiem uzskatāmi arī kultūras vērtību aizsardzības pilnvarnieku ziņojumi, kuros vienas un tās pašas kultūras vērtības te pazudušas lielinieku varas laikā, bet drīz jau atzīmētas kā cietušas no igauņu karaspēka vandalisma.

Kultūras vērtību aizsardzības pasākumi Valmieras apriņķa muižās vērojami jau 1917. gada beigās. 1919. gada augustā ar lielu sparū sāka darbu Izglītības ministrijas pakļautībā izveidotais pilnvarnieku institūts, kas darbojās aptuveni gadu un

paglāba no pilnīgas iznīcības daudzas muižu bibliotēkas, arhīvus, dažāda veida kolekcijas un mūzikas instrumentus. 1920. gada otrajā pusē lielāko daļu bez īpašniekiem palikušo Valmieras apriņķa muižu kultūras vērtību pārvietoja uz pastāvīgām krātuvēm muzejos, arhīvos un bibliotēkās Rīgā, bet Valmieras Valsts krātuvi likvidēja. Tomēr par kultūras vērtību aizsardzību var runāt tikai agrārkomisijas pārņemto un apzināto 105 Valmieras apriņķa muižu kontekstā, jo pārējās, kas nonāca ministriju pārstāvju

redzeslokā, nebija iespējams aizsargāt vai citādi ietekmēt kolekciju likteni.

Muižu kultūras vērtību aizsardzības pasākumi Valmieras apriņķī 1919. un 1920. gadā vērtējami kā dinamiski, kas liecina par zināmu valsts iestāžu ieinteresētību. Izglītības ministrijas deleģēto pilnvarnieku paveiktajam darbam bija praktiska nozīme, tas mudināja ar kultūrpolitiku saistītos Latvijas valsts institūciju kultūras mantojuma aizsardzības jautājumus izskatīt jaunā un neierastā pakāpē.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ Wegekarte des Wolmarschen Kreises mit den Kirchspiels- und Gutsgrenzen. Riga 1908, 1 Kt. nebst Namensverzeichnis der Güter, Pastorate und der zugehörigen Gemeindeverwaltungen.
- ² ASTAF VON TRANSEHE-ROSENECK. Die Lettische Revolution. Bd. 2: Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Berlin 1907, S. 391–393; Oficiāls saraksts par Vidzemes muižām, kuras revolucionāri līdz 1. janvārim 1906. gadā izpostījuši. In: Zemkopis 1906, Nr. 2, 34. lpp.
- ³ MĀRTIŅŠ MINTAURS. Arhitektūras mantojuma aizsardzība Latvijas Republikā pēc Pirmā pasaules kara (1919–1923). In: Latvijas Kara muzeja gadagrāmata: XV. Rīga 2014, 240.–251. lpp.; GINTS ZELMENIS. Latvijas Republikas kultūras politika 1918.–1934. g. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte. Rīga 2012; MĀRTIŅŠ MINTAURS Arhitektūras pieminekļu saglabāšana Latvijā, 19. gadsimta otrā puse – 1940. gads. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte. Rīga 2008; RASA PĀRPUCE. Latvijas Valsts politika attiecībā pret kultūras vērtībām 20. gs. 20. un 30. gados. In: Jaunas idejas un pieejas vēstures izpētē II: Latvijas vēstures studentu Otrās konferences raksti. Daugavpils 2007, 83.–98. lpp.; GINTS ZELMENIS. Kultūras dzīves pārraudzība Latvijā 1918.–1934. gadā. In: Latvijas Vēsture 2005, Nr. 3, 13.–24. lpp.; 2007, Nr. 2, 29.–41. lpp.; RIHARDS PĒTERSONS. Kultūras mantojuma aizsardzība Latvijas Republikā (1919–1923). In: Latvijas mākslas un mākslas vēstures likteņgaitas. Rīga 2001, 23.–33. lpp.
- ⁴ PĀRPUCE, Latvijas Valsts politika, 83. lpp.; PĒTERSONS, Kultūras mantojuma aizsardzība, 23. lpp.
- ⁵ ANTONS BIRKERTS. Muižu konfiskācija un Latvijas vēsture. In: Latvijas Strādnieku, Kareivju un Bezzemnieku Deputātu Padomes un Vidzemes Zemes Padomes Ziņotājs, 12.(25).12.1917., 4. lpp.
- ⁶ Antona Birkerta nepublicētās grāmatas “No Jaunās strāvas līdz sociālismam” manuskripta fragmenti [latv. val.], 1957. Latvijas Nacionālā bibliotēka, Rīga, RXA 356-279, 291.–298. lp.
- ⁷ Instrukcijas pilnvarniekiem, Latvijas Pagaidu valdības Izglītības ministrijas (turpmāk – IM) ģenerālpilnvarnieka kultūras vērtību aizsardzības lietās Latvijā (turpmāk – ģp.) Artura Štāla sūtījums Valmieras apriņķa pilnvarniekam kultūras vērtību aizsardzības lietās (turpmāk – p.) Alfredam Volfam (*Wolff*) [latv. val.], 22.12.1919. Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga (turpmāk – LNA LVVA), 1632-2-922, 41.–42. lp.
- ⁸ V[ILIS] PAUGE (Izglītības nodaļas vadītājs). Visām Valmieras apriņķa pagastu Izpildu Komitejām: [rikojums]. In: Valmieras Apriņķa Strādnieku un Bezzemnieku Padomes Biļetens, 25.03.1919., 3. lpp.
- ⁹ Vietējā dzīve. Bibliotēka, lasītava un avižu galds. In: Valmieras Apriņķa Strādnieku un Bezzemnieku Padomes Biļetens, 04.03.1919., 4. lpp.

- ¹⁰ IM Valmieras apr. p. A. Volfa ziņojums IM Arhīvu-bibliotēku-muzeju nodaļai (turpmāk – ABMN) [latv. val.], 20.12.1919. LNA LVVA, 1632-2-923, 71. lpp. 15 muižas: Urgas, Ķieģeļu, Pociema, Lizdēnu, Dikļu, Ozolu, Mazbrenģuļu, Mazstraupes, Sēļu, Svētciema, Bauņu, Mujānu, Šķirstiņu, Braslavas, Liepupes.
- ¹¹ Valmieras apr. p. A. Volfa pārskats par Valmieras rajonu, iesniegts ģp. A. Štālam [latv. val.], 25.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-928, 63. lpp.; KRAMAGABALS [FRĪDRIHA VEINBERGA pseid.]. Valmiera. Reakcijas triumfs. In: Sociāldemokrāts, 29.02.1920., 2. lpp.
- ¹² Kārlis Vilhelms Bankins (1874–1942), Valmieras apr. un pilsētas komandants (05.–08.1919).
- ¹³ Ernests Brastiņš (1892–1941), Valmieras apr. un pilsētas komandanta adjutants (05.–08.1919).
- ¹⁴ JĀNIS CĪRULIS. Mūzikanta piezīmes. [Kanāda] 1961, 62. lpp. Umurgas pagastā dzimušā latviešu diriģenta, komponista un mūzikas pedagoga Jāņa Cīruļa (1897–1962) atmiņas. Viņš no 1918. līdz 1920. gadam dzīvoja Valmierā un draudzējās ar brāļiem Brastiņiem.
- ¹⁵ IM ģp. A. Štāla pārskats par kultūras vērtību aizsardzības darbiem Vidzemē un Latgalē, iesniegts IM Arhīvu-bibliotēku nodaļai (turpmāk – ABN) [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-171, 146. lpp.; J. Meldera vēstule IM Vispārējam departamentam sakarā ar Igaunijas ārlietu ministra Birka paskaidrojumu Valkas šķirētītiesas sēdē [latv. val.], 17.07.1920. LNA LVVA, 1632-2-926, 22.–23. lpp.
- ¹⁶ IM ģp. A. Štāla pārskats par kultūras vērtību aizsardzības darbiem Vidzemē un Latgalē, iesniegts IM ABN [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-171, 145. lpp.; IM Valmieras apr. p. A. Volfa ziņojums IM ABMN [latv. val.], 20.12.1919. LNA LVVA, 1632-2-923, 72. lpp.
- ¹⁷ Dikļu draudzes mācītāja Augusta Šeiermaņa (*Scheierman*) lūgums Valmieras apr. komandantam [latv. val.], 15.07.1919. LNA LVVA, 1632-2-922, 1. lpp.; Pavēle Valmieras apriņķa komandantūrai. Noraksts [latv. val.], 24.07.1919. LNA LVVA, Ibidem, 2. lpp.
- ¹⁸ IM ABN vadītāja Kārļa Strauberga pārskats par nodaļas darbību līdz 1920. gada 31. martam [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-171, 141. lpp.
- ¹⁹ IM Valkas, Cēsu un Valmieras apr. p. Jāņa Strauberga pārskats par bibliotēkām un muzejiem Vidzemes Ziemeļu apriņķos [latv. val.], 17.08.1919. LNA LVVA, 1632-2-923, 1.–2. lpp.
- ²⁰ Arturs Štāls (1897–1951), IM ģenerālpilnvarnieks (10.1919.–04.1920.).
- ²¹ Marija Šmite (dz. Jēgere, 1872–1950), vācu valodas skolotāja, profesora Pētera Šmita (1869–1938) pirmā sieva.
- ²² IM ģp. A. Štāla pārskats par kultūras vērtību aizsardzības darbiem Vidzemē un Latgalē, iesniegts IM ABN [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-171, 145. lpp.
- ²³ IM ABMN vadītāja K. Strauberga rīkojums Valmieras apr. p. Arvidam Brastiņam [latv. val.], 06.09.1919. LNA LVVA, 1632-2-922, 4. lpp.
- ²⁴ CĪRULIS, Mūzikanta piezīmes, 54.–55., 65. lpp.
- ²⁵ IM ģp. A. Štāla pārskats par kultūras vērtību aizsardzības darbiem Vidzemē un Latgalē, iesniegts IM ABN [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-171, 145. lpp.
- ²⁶ IM Valmieras apr. p. A. Brastiņa vēstule Valmieras Valsts krātuves pārzinim [Otvartam] Lapsam [latv. val.], 12.09.1919. LNA LVVA, 1632-2-928, 3. lpp.
- ²⁷ IM Valmieras apr. p. A. Volfa ziņojums IM ABMN [latv. val.], 20.12.1919. LNA LVVA, 1632-2-923, 71. lpp.
- ²⁸ – A [pseud.]. Valmiera. Bibliotēku lietas. In: Sociāldemokrāts, 04.12.1919., 2. lpp.; – RA [pseud.]. Valmiera. Monarhista notiesāšana par grāmatu zādzību. In: Sociāldemokrāts, 29.04.1923., 4. lpp.
- ²⁹ IM ABMN Valmieras apr. p. A. Brastiņa lūgumraksts Valmieras apr. agrārkomisijai [latv. val.], 09.1919. LNA LVVA, 1632-2-928, 1. lpp.; IM Valmieras apr. p. A. Brastiņa lūgumraksts Valmieras apr. agrārkomisijai [latv. val.], 19.09.1919., Ibidem, 9. lpp.
- ³⁰ IM Valmieras apr. p. A. Brastiņa pārskats par darbību no 1. sept. līdz 5. nov. 1919. g., iesniegts IM ABMN [latv. val.], 05.11.1919. LNA LVVA, 1632-2-923, 31.–32. lpp.

- ³¹ A. Volfa IM Valmieras apr. p. aplicība. Noraksts [latv. val.], 20.11.1919. LNA LVVA, 1632-2-925, 147. lp.
- ³² IM Valmieras apr. p. A. Volfa ziņojums IM ģp. A. Štālam. Noraksts [latv. val.], 23.12.1919. LNA LVVA, 1632-2-924, 1. lp.
- ³³ IM ģp. A. Štāla parakstīta pilnvara A. Volfam [latv. val.], 11.1919. LNA LVVA, 1632-2-925, 136. lp.
- ³⁴ IM Valmieras apr. p. A. Volfa ziņojums IM ģp. A. Štālam. Noraksts [latv. val.], 23.12.1919. LNA LVVA, 1632-2-924, 1. lp.; Valmieras apr. p. A. Volfa pārskats par Valmieras rajonu, iesniegts IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 25.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-928, 63. lp.
- ³⁵ Instrukcijas pilnvarniekiem, IM ģp. A. Štāla sūtījums Valmieras apr. p. A. Volfam [latv. val.], 22.12.1919. LNA LVVA, 1632-2-922, 41.–42. lp.; Instrukcijas IM pilnvarniekiem [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-926, 14. lp.; Noteikumi par Valsts bibliotēkai nodoto grāmatu izdošanu viņu īpašniekiem [latv. val.], 1920. LNA LVVA, Ibidem, 15. lp.
- ³⁶ [VOLDEMĀRS] OZOLS (Operatīvās daļas priekšnieks, ģenerālštāba pulkvedis-leitnants). Cirkulārs, 25.11.1919. In: Valdības Vēstnesis, 27.11.1919., 1. lpp.
- ³⁷ IM Augstskolas un zinību departamenta ABMN vadītāja rīkojums p. A. Volfam Valmierā [latv. val.], 12.1919. LNA LVVA, 1632-2-922, 39. lp.
- ³⁸ IM Valmieras apr. p. A. Volfa ziņojums IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 26.01.1920. LNA LVVA, 1632-2-924, 14. lp.
- ³⁹ IM p. A. Volfa ziņojums IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 04.02.1920. LNA LVVA, 1632-2-928, 43. lp.
- ⁴⁰ IM ģp. A. Štāla pārskats par kultūras vērtību aizsardzības darbiem Vidzemē un Latgalē, iesniegts IM ABN [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-171, 146. lp.
- ⁴¹ IM Valmieras apr. p. A. Volfa lūgumraksts Valmieras apr. valsts zemju inspektoram [latv. val.], 24.02.1920. LNA LVVA, 1632-2-928, 47. lp.
- ⁴² IM p. A. Volfa ziņojums IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 28.02.1920. LNA LVVA, 1632-2-924, 106. lp.
- ⁴³ [Apkārtraksts] [latv. val.], 06.1920. LNA LVVA, 1632-2-927, 60. lp.
- ⁴⁴ Valmieras apr. p. A. Volfa pārskats par Valmieras rajonu, iesniegts IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 25.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-928, 63. lp.
- ⁴⁵ Valmieras raj. p. A. Volfa ziņojums IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 11.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-924, 93. lp.
- ⁴⁶ Valmieras raj. p. A. Volfa paskaidrojums pie ziņojuma IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 21.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-924, 92. lp.; Valmieras apr. p. A. Volfa pārskats par Valmieras raj., iesniegts IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 25.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-928, 63. lp.
- ⁴⁷ Valmieras raj. p. A. Volfa paskaidrojums pie ziņojuma IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 21.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-924, 92. lp.
- ⁴⁸ Valmieras apr. p. A. Volfa ziņojums IM ģp. A. Štālam [latv. val.], 16.03.1920. LNA LVVA, 1632-2-928, 55. lp.
- ⁴⁹ IM ģp. A. Štāla pārskats par kultūras vērtību aizsardzības darbiem Vidzemē un Latgalē, iesniegts IM ABN [latv. val.], 1920. LNA LVVA, 1632-2-171, 146. lp.; IM Vispārējā departamenta ABN vadītāja A. Štāla rīkojums Valmieras raj. p. A. Volfam [latv. val.], 17.05.1920. LNA LVVA, 1632-2-922, 75. lp.

SUMMARY

The cultural value of manor houses is a vital and intrinsic component of Latvia's history. Although insufficiently studied and explored, they provide an essential source of historical research. From the contemporary perspective, it is vital to treat manor houses not only as monuments of architecture and art, but also as the centres of communities' spiritual life.

At the beginning of the 20th century, the manor houses of Valmiera district had accumulated a considerable amount of items with particular cultural value – libraries, artwork and nature-related specimen collections, etc. Numerous manors of the district suffered considerably during the Revolution of 1905, in the years of the World War I (1914–1918), during the Independence War (1918–1920), and were also affected by the Agrarian Reform (1920–1937) resulting in the destruction of many valuable collections kept in the manor houses.

In 1919 and 1920, manors of the Valmiera district were entangled in various complicated developments: for a short period of time the Estonian military units were stationed there, the representatives of the military authorities of the Latvian Army took up a residence afterwards, followed by the superintendents of the Ministry of Agriculture of Latvian Temporary Government, and then by the authorized commissioners-protectors of cultural values subordinated to the Ministry of Education. Their attitude towards manors' cultural values and treatment thereof was dictated by the pursued ideological, social and political objectives. The main task of the commissioner appointed by the Ministry of Education was to collect information about the cultural values, to preserve them and, if possible, relocate this heritage or move it to Riga. The obtained literature, art and other collections were kept in the Valmiera State Depository and in the premises of the City Park Pavilion. Each of the commissioners was duly instructed on the procedure of gathering information, record keeping and requisition of cultural values, which involved an immense amount of work. Along with the takeover of the personal property subject to escheat and found in the manors, the procedure of returning it to the former owners started.

The first cultural value protection commissioner appointed by the Ministry of Education in Valmiera district was the sculptor Arvīds Brastiņš (1893–1984), succeeded by the local activist Alfrēds Volfs two months later.

In May 1920, the majority of the ownerless cultural values of Valmiera district's manor houses was moved to permanent depositories in museums, archives and libraries of Riga, whereas the Valmiera State Depository and the position of the State commissioner for the protection of cultural values were liquidated. Nevertheless, the protection of cultural values encompassed only 105 manor houses in Valmiera district, according to the information still available in historical sources of the period in question.

The measures for the protection of manor houses in Valmiera district implemented in 1919 and 1920 were of a dynamic nature, however, the actions of the commissioners had no legal basis and therefore the performed work was more of a practical importance. Although the period marked by the activities of the commissioners for the protection of the cultural values of Valmiera district manor houses lasted less than half a year, they managed to save from complete destruction numerous private libraries, archives, various collections and music instruments.

Latvijas mūzikas dzīves atspoguļojums Emīla Dārziņa rakstos (1901–1910)

Depiction of the Latvian Music Life in the Writings of Emīls Dārziņš (1901–1910)

Alise Ozola, Bc. *hist.*

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēstures maģistra studiju programmas II kursa studente

Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: alise.ozola@outlook.lv

Raksts veltīts mūzikas dzīves atspoguļojumam komponista Emīla Dārziņa (1901–1910) mūzikas kritikās, kas tapušas no 1901. līdz 1910. gadam. Viņš bija šī perioda vadošais mūzikas kritiķis Latvijā, kopumā publicējot vairāk nekā 200 recenziju un apcerējumu. Raksta izstrādē izmantots avots: muzikologa Arvīda Darkevica 1975. gadā sastādītā izlase, tā ir līdz šim plašākais klajā nākušais E. Dārziņa publikāciju krājums, kurā apkopotas 163 komponista mūzikas kritikas. Balstoties uz tām, raksturota 20. gadsimta pirmās desmitgades mūzikas dzīve Latvijā, kā arī sniegts ieskats E. Dārziņa personiskajos uzskatos par sava laika sabiedrību un mākslas nozīmi tajā.

Atslēgvārdi: Emīls Dārziņš, mūzikas kritika, latviešu prese, mūzikas dzīve Latvijā, 20. gadsimta pirmā desmitgade.

The article is devoted to the representation of musical life in music critiques of the composer Emīls Dārziņš (1901–1910) within the period from 1901 to 1910. He was the leading music critic of this period in Latvia, publishing in total more than 200 reviews and critiques. The selection compiled by the musicologist Arvīds Darkevics in 1975 is the most extensive published collection of articles by E. Dārziņš, encompassing 163 music critiques by the composer, is used as the basis for the current paper. On the grounds of these critiques, the musical life in Latvia during the first decade of the 20th century is characterized, and the insight into the personal views of E. Dārziņš about the contemporary society and importance of art in it is provided.

Keywords: Emīls Dārziņš, music critiques, Latvian press, musical life in Latvia, the first decade of the 20th century.

Emīls Dārziņš (1875–1910) ir viens no ievērojamākajiem latviešu komponistiem un pirmais izcilākais mūzikas kritiķis. Kaut gan viņa mūžs noslēdzās pāragri un vairāki darbi nav saglabājušies, E. Dārziņa atstātais mantojums joprojām vērtējams kā ļoti nozīmīgs.

Līdz mūsdienām saglabājušās 17 viņa sarakstītas solo dziesmas, 17 kora dziesmas, viena simfoniska miniatūra “Melanholiskais valsis” (*Valse melancholique*, 1904, pārstrādāts 1907), kā arī divi restaurēti dziedājumi no nepabeigtās operas “Rožainās dienas” – “Mātes dziesma” un “Serenāde”. Ievērojams ir arī E. Dārziņa ieguldījums mūzikas kritikā. Laikā no 1901. līdz 1910. gadam viņš latviešu presē publicējis vairāk nekā 200 anotāciju, recenziju, kritiku, vēsturisku apceru un plašāku monogrāfisku pētījumu, kas vēlākos gados izdoti dažādos apkopojumos¹.

Plašākais publicētais E. Dārziņa rakstu krājums ir 1975. gadā iznākusi izlase,² kura izdota par godu komponista 100 gadu jubilejai un kuru sastādījis muzikologs Arvīds Darkevics. Tajā iekļauti 163 komponista raksti, kuri izmantoti par šī darba avotu. Kaut gan izlase tika cenzēta atbilstoši padomju režīma prasībām, tomēr izlaistās teksta vietas ir atzīmētas ar daudzpunkti kvadrātiem, tāpēc viegli atrodamas pirmizdevumos. Turpmāk lietoti šajā izlasē minētie rakstu nosaukumi, kuri tad, ja atšķiras no oriģināla, norādīti kvadrātiem. Rakstu datējums saglabāts tāds kā pirmpublicējumā.

Šis darbs veltīts 20. gadsimta sākuma Latvijas mūzikas dzīves atspoguļojumam E. Dārziņa rakstos par mūziku. Tā hronoloģiskās robežas ir no 1901. gada 31. decembra, kad laikrakstā “Pēterburgas Avīzes” parādījās pirmais E. Dārziņa raksts³ par mūzikas aktualitātēm, līdz 1910. gada 17. augustam, kad tikai dienu pirms viņa nāves avīzē “Latvija” tika iespiesta mūziķa pēdējā publikācija⁴.

Emīla Dārziņa darbība mūzikas kritikā

E. Dārziņa mūzika vēl arvien ir ļoti labi pazīstama un tiek regulāri atskaņota, tomēr citādi ir ar viņa publicistiku, kuras nozīme nereti tiek nepelnīti piemirsta. Būtu jāatceras, ka šie raksti joprojām var noderēt ne tikai kā paraugs jaunažiem mūzikas kritiķiem, bet arī kā unikāla Latvijas mūzikas dzīves hronika un vēstures avots.

Pirms E. Dārziņa mūzikas kritikā jau aktīvi darbojās Andrejs Jurjāns un Jāzeps Vītols, taču viņi tolaik uzturējās ārpus Latvijas un lielāko daļu rakstu veltīja turienes mūzikas dzīvei. A. Jurjāns aplūkoja aktualitātes Harkovā, bet J. Vītols – Pēterburgā.⁵ Arī E. Dārziņš kopš 1898. gada janvāra dzīvoja Pēterburgā, kur mācījās konservatorijā, tomēr 1901. gada pavasarī, studijas nebeidzis, atgriezās dzimtenē. Uzsākot mūzikas kritiķa darbību, viņam ne reizi vien nācās nožēlot, ka nebija augstskolas diploma, jo izglītību ieguvušie mūziķi tādēļ recenzentam nepamatoti varēja pārmest zināšanu trūkumu un nekompetenci.⁶ Šādiem apgalvojumiem gan nebija nekāda pamata, jo E. Dārziņš bija ļoti erudīts un daudz ko apguvis pašmācības ceļā. Kad 1901., 1902. gada mijā laikrakstā “Pēterburgas Avīzes” parādījās viņa pirmās recenzijas ar parakstu Emīls, tās jau drīz tika ievērotas un atzinīgi novērtētas.⁷ Autora plašās zināšanas labi apliecināja rakstos izdarītie salīdzinājumi un vispārinājumi. E. Dārziņš aktīvi interesējās par mūzikas dzīves notikumiem arī citviet Eiropā, iepazīstoties ar publikācijām krievu, vācu un franču valodā. Viņa apcerējumi bija ļoti profesionāli, taču vienlaikus arī vienkārši uztverami, bagāti ar tēlainās izteiksmes līdzekļiem un interesanti. Lasītāji, īpaši jaunatne, ar nepacietību esot gaidījuši katru komponista uzrakstīto recenziju.⁸

E. Dārziņa raksti publicēti tādos periodiskajos izdevumos kā “Pēterburgas Avīzes” (1901–1903), “Dienas Lapa” (1903),

“Rīgas Avīze” (1903–1908), “Baltijas Vēstnesis” (1905), “Bals” (1906–1907), “Mūzikas Druva” (1906–1908), “Zalktis” (1906–1909), “Dzimtenes Vēstnesis” (1907–1910) un “Latvija” (1907–1910). Pirmajos gados pēc darbības uzsākšanas mūzikas kritikā viņa recenzijas presē parādījās neregulāri, un tajās bija aplūkoti tikai latviešu mūzikas dzīves notikumi, bet jau 1903. gadā E. Dārziņš sāka pievērsties arī operas viesizrādēm, Rīgas Latviešu teātra, Rīgas pilsētas Otrā (Krievu) teātra un Rīgas pilsētas Pirmā (Vācu) teātra repertuāram. No 1906. līdz 1909. gadam parādījās vairākas lielas E. Dārziņa apceres⁹ par latviešu mūziku, kuras bija publicētas mēnešrakstā “Zalktis”. Tā redakcijā komponists aktīvi darbojās kopā ar vairākiem tuviem domubiedriem: Frici Bārdu, Jāni Jaunsudrabiņu, Kārli Krūzu, Antonu Austriņu un Jani Rozentālu.¹⁰

Lielākā daļa E. Dārziņa recenziju tapušas no 1907. līdz 1910. gadam, kad viņš strādāja par pastāvīgu kritiķi avīzēs “Dzimtenes Vēstnesis” un “Latvija”. Komponistam bija ļoti smagi materiālie apstākļi, un publikācijas presē bija nozīmīgs viņa ienākumu avots. 1910. gada 18. februārī, kad viņš uzsāka darbu laikrakstā “Latvija”, izdevums lepnī vēstīja: “*Pazīstamais mūzikas mākslinieks Emīls Dārziņš, kurš līdz šim strādāja pie “Dzimtenes Vēstneša”, ar šodienu pārnāk par mūzikas kritiķi pie mūsu laikraksta.*”¹¹ Arī pats E. Dārziņš par jauno darbavietu bija ļoti priecīgs, jo varēja strādāt kopā ar savu draugu J. Rozentālu, kurš šīs avīzes redakcijā tolaik bija mākslas kritiķis.¹²

Kādā no saviem rakstiem E. Dārziņš norādījis, ka galvenais recenzenta uzdevums, pēc kura vadījies arī viņš pats, ir “*dalīties ar to lasītāju daļu, kura mūzikā mazāk informēta, savos ieskatos un iespaidos, attiecoties uz izpildāmo gabalu iekšējo saturu, to mākslas vērtību, to attiecību uz savu laikmetu vai arī pagātni un nākotni, to autora māksliniecisko īpatnību vai arī dvēseles psiholoģiju utt.*”¹³

Būtiski, ka komponists savos darbos vienmēr centās raksturot skaņdarbu vai uzvedumu pamata struktūru, nevis to tehniski formālo uzbūvi. Tas tika darīts tādēļ, lai raksti būtu saprotami un pieejami pēc iespējas plašākai sabiedrības daļai.

Ar savām publikācijām E. Dārziņš pavisam tieši ietekmēja tā laika sabiedriskās domas un mūzikas dzīves attīstību, jo viņu tolaik uztvēra kā neapšaubāmu nozares autoritāti. Komponists savos rakstos aizstāvēja latviešu simfonisko koncertu un operas teātra nepieciešamību, iestājās par latvisku mūziku un centās veicināt tās izaugsmi, īpaši atbalstot atsevišķu mākslinieku, piemēram, Alfrēda Kalniņa, darbību. E. Dārziņš vienmēr brīvi izteica savus personiskos uzskatus un mūža laikā publicēja tikai vienu izteiktu pasūtījuma rakstu, kuru parakstīja ar pseidonīmu Lionardo un kurā puda Rīgas Latviešu biedrības pārstāvēto pozīciju.¹⁴ Viņš savu kritiku centās izteikt vispārīgi, neaizvainojot konkrētas personas, tomēr, šķiet, tas ne vienmēr izdevās. Visticamāk, tieši negatīvas recenzijas bija iemesls tam, kādēļ 1908. gadā Pāvuls Jurjāns nepamatoti apvainoja E. Dārziņu plaģiātismā.

E. Dārziņš bija 20. gadsimta pirmās desmitgades vadošais mūzikas kritiķis Latvijā, bet pēc viņa traģiskās nāves šo statusu pārņēma viņa skolnieks komponists Jānis Zālītis.

Emīla Dārziņa raksti (1901–1910) par mūzikas dzīvi Latvijā

Savās recenzijās E. Dārziņš pievērsies visiem nozīmīgākajiem mūzikas dzīves notikumiem, kuri norisinājās viņa kā kritiķa darbības laikā. Viņa publikāciju klāstā skaidri iezīmējas būtiskākās tematiskās grupas – apcerējumi par jaunākajiem mūzikai veltītajiem izdevumiem un dziesmu krājumiem, par atsevišķiem skaņdarbiem,

koncertiem, operām un citiem muzikāliem iestudējumiem, kā arī pārskati par kopējo sezonas mūzikas dzīvi un konkrētu mūziķu darbību.

Pirmajā recenzijā, kas bija publicēta 1901. gada 31. decembrī laikrakstā "Pēterburgas Avīzes", E. Dārziņš aplūko Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijas V dziesmu krājumu jauktajiem koriem A. Jurjāna redakcijā.¹⁵ Tajā bija ietverta arī J. Vītola "Gaismas pils" (1899), kas tikai nesen bija piedzīvojusi pirmatskaņojumu. Par to un J. Vītola "Beverīnas dziedoni" (1900) E. Dārziņš raksta: "Ar šīm kompozīcijām Vītols parādījis, kādai vajag izskatīties latviešu mūzikai; tās ir tie stūrakmeņi, uz kuriem tālāk jāceļ mūsu mūzikas ēka."¹⁶ Šie vārdi izrādījušies pravietiski, jo abas dziesmas pieder pie latviešu kora mūzikas klasikas, tomēr jāņem vērā, ka J. Vītols jau tad bija atzīts un ievērojams komponists, tāpēc viņu kā sevi pierādījušu mūziķi bija salīdzinoši vieglāk vērtēt.

Savās kritikās E. Dārziņš pievērsies arī tolaik vēl jaunajiem talantiem Alfrēdam Kalniņam un Emilim Melngailim. Viņi visi trīs bija draugi un studiju biedri Pēterburgas Konservatorijā. Muzikologs A. Darkevics norāda, ka E. Dārziņš jau uzreiz pēc A. Kalniņa pirmo skaņdarbu publicēšanas saskatījis viņa talantu un precīzi prognozējis tā attīstību.¹⁷ Recenzents pats gan uzsvēris, ka vērtēt mākslinieku, kurš atrodas karjeras sākumposmā, ir ļoti grūti, jo pastāv liela iespēja, ka, laimā ejot, reiz izdarītie secinājumi vai vispārīgākie kļūst aplami.¹⁸ Būtiska pazīme, kuru E. Dārziņš akcentē A. Kalniņa mūzikā, ir latviskums, kas vispār ir viens no izteiktākajiem viņa kritikas vadmotīviem. Viņš raksta: "Kalniņš vispirms ir komponists ar noteiktu latvisku, tautisku fizionomiju."¹⁹ Vērtējot trīs A. Kalniņa kompozīcijas klavierēm, kas bija vieni no pirmajiem viņa darbiem, E. Dārziņš aizrāda, ka "augšā minētie gabali vēl par maz latviski, tajos vēl pārāk

izmanāms lielā norvēģu liriķa Grīga iespaids. Jāvēlas, kaut jaunais komponists censtos turpmāk vairāk noklausīties tautiskās skaņās".²⁰

Līdzīga veida kvalitātēm E. Dārziņš pievērsis uzmanību arī E. Melngaiļa daiļradē. Viena no recenzijām veltīta gadījumam, kad jaunā komponista veikums pirmo reizi tika atskaņots publikai.²¹ Tas notika 1902. gada 15. martā²² Rīgas Latviešu biedrības zālē, kur Rīgas Latviešu dziedāšanas biedrības muzikāli dramatiskajā suarejā²³ tika izpildīta kora dziesma "Dievs, dod mūsu tēvu zemei". Par E. Melngaiļa mūziku E. Dārziņš izsakās slavinoši: "Ne mazākās atskaņas vairs no kaut kā bijuša, brīva no visa ģermāniskā, no visa mendelsoniskā, spēcīga, oriģināla, latviska – tāda ir Melngaiļa mūzika, tādas ir šās jaunā gadu simteņa pirmās skaņas!"²⁴ Šķiet, E. Dārziņu patiešām sajūsminājusi šī dziesma, tomēr viņš norāda, ka publikas atbalstu skaņdarbs nav saņēmis.

Kaut gan E. Dārziņš galvenokārt centies aplūkot muzikoloģijas jautājumus, tomēr viņa rakstos atklātas arī praktiskas pasākumu norises detaļas, kas sniedz priekšstatu par tā laika koncertu organizāciju un apmeklētājiem. E. Dārziņš uzskatīja, ka aplausiem pēc priekšnesuma jābūt pamatotiem un tie nedrīkst būt tikai metode, lai panāktu vēl kāda papildu skaņdarba atskaņošanu. 1907. gada Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijas koncertā recenzents bija novērojis, ka "koncerta publika likās būt mazāk inteligenta, nekā citos mūsu mākslinieku koncertos [...] koncertā varēja redzēt daudz aizvēsturisku fizionomiju ...".²⁵

Rakstot par Vidzemes Tautskolotāju savstarpējās palīdzības biedrības koncertu, kas norisinājās 1902. gada 10. februārī Rīgas Latviešu biedrības zālē un ko E. Dārziņš dēvēja par pirmo latvisko simfonisko koncertu, kritiķis bija ļoti sarūgtināts – lai gan visas zāles vietas bija izpārdotas, pirmās trīs rindas bija tukšas. Tās bija rezervētas sabiedrības augšējā, turīgā slāņa

pārstāvjiem, kuri uz pasākumu nebija ieradušies. E. Dārziņš norāda, ka “šās trīs tukšo krēslu rindas ir tā barjera, pret kuru sadrūp katrs pierādījuma mēģinājums par zināmo aprindu inteligentiem”.²⁶ Tas Rīgas koncertdzīvē nebūt nebija vienreizējs gadījums. Vēstot par Artūra Bobkovica diriģēto IV simfonisko koncertu Rīgas Latviešu biedrības zālē 1908. gada 28. janvārī, E. Dārziņš pat ierosina, ka šos krēslus, kas regulāri ir tukši, varētu no telpas vispār izņemt.²⁷ Komponists bieži izteicis kritisku attieksmi pret to sabiedrības daļu, kurai materiālo bagātību netrūka, bet kura pēc garīgām vērtībām netiecās. Līdzīgi uzskati pausti arī citviet E. Dārziņa mūzikas kritikās. Padomju gados publicētajos viņa recenzijām veltītajos pētījumos šīs atziņas tika pārspilēti akcentētas, piedēvējot E. Dārziņam “*nesaudzīgu buržuāzijas kritiku*”.²⁸

E. Dārziņš savos rakstos bieži centies norādīt, cik apmeklēts bijis koncerts. Piemēram, viņš atzīmē, ka Rīgas Latviešu biedrības zālē notikušajā operdziedātajas Malvīnes Vīgneres-Grinbergas tautasdziesmu koncertā klausītāju varējis būt daudz vairāk. Viņaprāt, apmeklētāju trūkums skaidrojams ar to, ka publika labprātāk izvēlas doties uz izklaidējošiem pasākumiem, nevis klausīties “*kaut kādas garlaicīgas tautas dziesmas*”.²⁹ Maz interesentu bijis arī no Kubas atbraukušā vijolnieka dona Hosē Rosario Brindisa koncertā, kas norisinājās 1908. gada 8. oktobrī Jaunajā Rīgas teātrī. Iemeslu recenzents atrod tajā, ka mākslinieks bijis “*moris*” un publika nav ieradusies rases aizspriedumu dēļ.³⁰ Lai gan klausītāju trūkums tolaik bija ierasts un dažkārt koncerts tā rīkotājiem nesa tikai zaudējumus, tomēr bija arī ļoti apmeklēti koncerti. Tāpat bija izveidojusies pastāvīga koncertu publika, kuru E. Dārziņš savās kritikās dēvē par “*habitués*”³¹. Salīdzinoši apmeklētas parasti bija iepriekš plaši izreklamētu ārvalstu viesmākslinieku uzstāšanās, kuras daudzi ieradās noklausīties vienkārši

ziņkārības dēļ. Piemēram, dodoties uz ievērojamā poļu un ebreju izcelsmes vijolnieka Bronislava Hubermaņa koncertu Vācu amatnieku biedrības zālē Vaļņu ielā 30, E. Dārziņam nācies divdesmit minūtes pavadīt garderobē, līdz izdevies beidzot noģērbties, bet pēc tam, ieejot skatītāju zālē, viņš ieraudzījis “*daudzsimtgaldainu publiku, pildīdamu zāli līdz pēdējai vietai*”.³²

Dažkārt uz koncertu nav ieradušies arī paši tā dalībnieki. Piemēram, Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijas koncertā 1902. gada 8. jūnijā Vērmanes dārzā saskaņā ar programmu vajadzējis piedalīties 800 kora dziedātājiem, taču daļa no tiem nav atnākuši vispār, bet citi koncerta laikā pastaigājušies pa parku.³³ Tā kā tobrīd vēl nebija ne latviešu operas, ne orķestra, tad kora dziedāšana bija viena no svarīgākajām mūzikas dzīves sastāvdaļām. Dziesmu svētki tolaik notika reti,³⁴ tāpēc lielu kora koncertu rīkošana bija īpaši aktuāla. E. Dārziņš savā rakstā tuvāk izvērtē arī šī koncerta norises vietu – Vērmaņdārzu, nodēvējot to par “*vulgāru restorācijas dārzu*”. Lai gan parks esot šāda pasākuma rīkošanai idejiski nepiemērots, viņš tomēr nevarot noliegt, ka apmeklētāju skaits un ieņēmumi bijuši ļoti lieli.³⁵

Nereti recenzents konstatējis arī kļūdas vai neprecizitātes koncertu programmās. Piemēram, vācu komponista Fēliksa Mendelsona oratoriju “Elija” esot atskaņojis nevis plānā norādītais Liepiņa kungs, bet kāds cits ērgelnieks.³⁶ Pašam kritiķim savukārt kādā koncertā piedēvētas tautasdziesmu apdares, kuras nav viņa.³⁷ E. Dārziņš savā mūžā nav aranžējis nevienu tautasdziesmu, taču viņš veltījis rakstu šī mūzikas žanra terminoloģijai. Tajā kritiķis pievēršas atšķirībai starp oriģināldarbiem un tautasdziesmu apdarēm, kas bieži netiekot ievērota. Reiz, sarunājoties ar kādu diriģentu, viņam tikai ar grūtībām izdevies paskaidrot, ka “*jau esošu tautas dziesmu neviens mirstīgais virs zemeslodes vairs nevar otrreiz komponēt*”.³⁸

Interesanta šķiet E. Dārziņa izteiktā doma, ka koncertu programmās vēlams ievietot arī vājākus skaņdarbus, jo tad publika sekmīgāk var izšķirt tos, kas ir patiesi izdevušies.³⁹ Pie šīs atziņas viņš nonācis, rakstot par vienu no vasaras simfoniskajiem koncertiem Horna dārzā Majoros. Tur regulāri tika atskaņoti daudzu ievērojamu komponistu skaņdarbi un notika arī tematiski vakari. Vairākas sezonas pēc kārtas šos koncertus diriģēja somis Georgs Šnēfogs, kurš bija īpaši ievērojams ar savām Pētera Čaikovska skaņdarbu interpretācijām un ļoti bieži atskaņoja E. Dārziņa mīļāko – Sesto jeb Patētisko – simfoniju. 1910. gada koncertsezonā viņš bija nolīgts citviet, tāpēc koncertus Majoros togad diriģēja polis Gžegožs Fitelbergs, kurš bija Varšavas Filharmonijas orķestra kapelmeistars. Majoros viņš uzstājās kopā ar savu orķestri, kas arī iepriekšējās sezonās jau bija tur spēlējis.⁴⁰ Tolaik vēl profesionāla latviešu simfoniskā orķestra nebija un tikai nesen izglītību bija ieguvis pirmais latviešu profesionālais simfoniskā orķestra diriģents A. Bobkovics.

Šie vasaras koncerti Majoros parasti notika ceturtdienās un dažkārt ieilga līdz pat vēlam vakaram. Sezonas atklāšanas koncerts bija maija beigās vai jūnijā, bet noslēguma koncerts – augusta beigās. Piemēram, 1909. gada sezonā bija notikuši 13 šādi koncerti.⁴¹ E. Dārziņa mūzikas kritikas palīdz precīzi izsekot šo pasākumu norisei 1909. un 1910. gada sezonā.

Vairākkārt E. Dārziņš aizrādījis, ka koncertos ir pārāk liela priekšnesumu dažādība, jo tādējādi nevarot nevienā no tiem īsti ieklausīties.⁴² Šādi pasākumi esot centieni izdabāt publikas ziņkārībai, un tajos galvenā vēriba tiekot pievērsta nevis mākslai, bet mākslinieku personībām. E. Dārziņš tādus koncertus, kuros cits citu nomaina daudzi savstarpēji nesaistīti priekšnesumi, dēvē par “*tutti frutti*”⁴³ koncertiem”.⁴⁴ Asprātīga ir viņa piezīme – “*ja*

jau koncerta krietnums atkarātos no solistu skaita, tad iznāk, ka 10 slikti spēlētāji varētu daudz sekmīgāk izpildīt koncertu nekā viens Rubiņšteins”.⁴⁵ Daudzu solistu uzstāšanās vienā sarīkojumā ir ierasta prakse arī mūsdienās, bet īpaši neparasts šķiet 1908. gada 13. maijā Vērmaņdārzā notikušais lielais orķestra koncerts, kurā 13 skaņdarbus diriģējuši veseli septiņi diriģenti.⁴⁶ Tagad tik biežu diriģentu maiņu varam vērot tikai dziesmu svētkos, un arī E. Dārziņu tas ļoti pārsteidzis, jo, viņaprāt, tādējādi zūd koncerta stila vienotība un klausītāju uzmanība. Komponists savos rakstos iestājas arī par to, ka simfoniskā mūzika nevar tikt atskaņota ārā, bet tikai iekštelpās.

Rakstot par aktuālajām norisēm Latvijas mūzikas dzīvē, E. Dārziņš nevarēja izvairīties arī no savu darbu pieminēšanas. Tos gan viņš, protams, tuvāk neanalizē, tomēr dažviet izsaka interesantus komentārus. Piemēram, rakstā par 1907. gada koncertsezonu Rīgā aplūkots kārtējais Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijas koncerts, kurā Pauls Jozuus bija diriģējis E. Dārziņa kora dziesmu “*Sapņu tālumā*” (1904). Skaņdarba autors recenzijā par šo notikumu raksta: “*Ka Jozuus no manām kora dziesmām bija izvēlējis pašu vājāko – “Sapņu tālumā”, par to es viņam nebūšu pateicīgs ne šinī, ne viņā pasaulē.*”⁴⁷ Īpaši vērtīgas ir E. Dārziņa sniegtās ziņas par vēlāk iznīcinātajiem skaņdarbiem. Piemēram, daži paziņas pēc “*Vientuļās priedes*”⁴⁸ noklausīšanās esot apgalvojuši, ka kompozīcijas sākumā saklausījuši rubeņa vai kāda cita putna rubināšanas tēlojumu. E. Dārziņš šos izteikumus pilnībā noraida: “*Ne vien putna, bet pat, ja gribat, priedes tur nav; ir tikai komponista paša personiski pārdzīvotās un izjustās jūtas. Priede ir tikai simbols ...*”⁴⁹

E. Dārziņš savās kritikās ļoti profesionāli izvērtē solistu izpildījumu. Viņa rakstos līdzās citiem vokālistiem bieži minēti tādi joprojām labi zināmi dziedātāji kā

M. Vīgnere-Grīnberga, Jēkabs Duburs un Pauls Sakss, kuri visi izpildīja arī paša recenzenta skaņdarbus. M. Vīgnere-Grīnberga īpaši ievērojama bija ar savām tautasdziesmu interpretācijām, kuras E. Dārziņš vērtēja ļoti augstu, dēvējot to par “*viņas īsto darba lauku*”.⁵⁰ Būtiski, ka viņa bija pirmā latviešu dziedātāja, kas kļuva pazīstama reģionā no Vācijas līdz Krievijai. Dažos rakstos E. Dārziņš tuvāk aplūkojis M. Vīgneres-Grīnbergas 1908. gada koncertceļojumu uz Krieviju, uzsverot tā nozīmi latviešu kultūras popularizēšanā.⁵¹ Dziedātāja devās arī kopīgos izbraukumos ar E. Dārziņu pa Vidzemi.⁵² Lai arī M. Vīgneres-Grīnbergas izpildījums bija ļoti profesionāls, tomēr publikas atsaucība koncertos ne vienmēr bija liela. Pēc kādas maz apmeklētas uzstāšanās, kas norisinājās 1909. gada 11. decembrī Melngalvju nama zālē, E. Dārziņš cenšas rast izskaidrojumu tam, kāpēc rīdiniēki viņas koncertus neapmeklēja tikpat aktīvi kā slaveno ārzemju dziedātāju koncertus. Kritiķis atzīst, ka M. Vīgnere-Grīnberga, protams, vēl varētu uzlabot dažas sava snieguma detaļas, tomēr atsevišķās jomās citām izpildītājām ar viņu sacensties būtu grūti.⁵³

Sabiedrībā ļoti populārs izpildītājs tolaik bija J. Duburs, kurš bija ne tikai dziedātājs, bet arī aktieris, režisors, skatuves mākslas pedagogs un dramaturgs. Viņš bija ievērojams arī ar to, ka bieži pirmatskaņoja latviešu komponistu jaunākos skaņdarbus. Piemēram, J. Duburs bija veselu deviņu E. Dārziņa solodziesmu pirmais izpildītājs.⁵⁴ E. Dārziņš ļoti augstu vērtēja J. Dubura interpretācijas spējas, kas padarot viņu pārāku par citiem dziedātājiem. Viens mūzikas kritiķa raksts veltīts J. Dubura koncertam, kas norisinājās 1907. gada aprīlī Krievu teātrī. Tas esot bijis pirmais gadījums, kad kāds latviešu mākslinieks sarīkojis koncertu šajās telpās, un arī pirmā reize, kad latviešu dziesmas dziedātas krievu valodā. Diemžēl pasākums bijis maz apmeklēts gan no krievu, gan latviešu puses.⁵⁵

Trešais ievērojamākais šā perioda latviešu dziedātājs bija tolaik vēl jaunais P. Sakss, kurš sākotnēji mācījies pie P. Jurjāna, bet vēlāk pilnveidojis prasmes Romas Mūzikas akadēmijā. E. Dārziņa rakstos iespējams labi izsekot solista profesionālajai izaugsmei, jo kritiķis vērtējis viņu gan kā P. Jurjāna skolnieku, gan jau pēc studijām Romā. Publikācijā par kādu 1908. gadā notikušu P. Saksa koncertu recenzents atzīmē, ka “*viņa elements ir muzikālais skaistums, un šajā ziņā Sakss šimbrīžam pie mums nepārspēts*”.⁵⁶ Vēlākos gados dzejnieks un mūzikas kritiķis Jānis Sudrabkalns P. Saksu nodēvēs par “*Dārziņa – Poruka dziesmu*”⁵⁷ labāko izpildītāju”.⁵⁸

Mūzikas kritikas sniedz arī ļoti labu priekšstatu par to, kādi ārvalstu mākslinieki 20. gadsimta sākumā viesojušies Rīgā. Viens no ievērojamākajiem, šķiet, bija poļu pianists un komponists Jozefs Hofmanis. Viņš sniedzis pat četrus koncertus, kas notikuši 1909. gada oktobrī Vācu amatnieku biedrības zālē.⁵⁹ Otrais no tiem norisinājās 16. oktobrī un bija veltīts Frederika Šopēna daiļradei. E. Dārziņš nedaudz kritiski izsakās par šī koncerta programmu, jo tajā bija izvēlēti mazāk zināmi skaņdarbi, kas drīzāk būtu piemēroti atskaņošanai Berlīnē vai Drēzdenē, nevis Rīgā, kuras “*provinciāļiem*” atbilstošāks būtu bijis kaut kas no komponista vizizcilākā veikuma.⁶⁰ Kopumā gan recenzents atzinīgi vērtē pianista sniegumu, norādot, ka viena skaņdarba klausīšanās laikā viņam pat radusies sajūta, “*it kā kūstoša zelta pilieni kristu uz sārtniem, svaigiem rožu ziediem ...*”.⁶¹ Rīgā tolaik uzstājās arī tādi ievērojami viesmākslinieki kā ungāru vijolnieks Leopolds Auers, vijolnieks B. Hubermanis, skotu pianists Frederiks Lamonds, austriešu pianists Artūrs Šnābels ar kundzi kontraltu Terēzi Šnābeli un citi.

Plašāku rakstu, kas bija publicēts vairākos “*Latvijas*” numuros, E. Dārziņš veltījis V. Vispārējiem latviešu dziesmu svētkiem,

kas notika no 1910. gada 18. līdz 21. jūnijam.⁶² To laikā norisinājās trīs koncerti: garīgais, laicīgais un vokāli instrumentālais koncerts. Recenzents norāda, ka sākotnēji dziesmu svētkos bijuši paredzēti 3000 dziedātāji, tomēr reālais dalībnieku skaits, visticamāk, bijis mazāks. Laicīgajā koncertā pēdējās rindās sēdošie pat esot sūdzējušies, ka klusākās dziedājuma vietās kori dzird maz vai nedzird vispār. Par spīti tam E. Dārziņš uzslavē kora labo organizētību un disciplīnu, kas pastāvējusi, neņemot vērā nelielo kopmēģinājumu skaitu. Īpaši viņš izceļ pašu dziedātāju ieguldījumu svētku norisē. Tas esot nenovērtējams un bieži tiek nepelnīti piemirsts, godinot tikai svētku diriģentus, iniciatorus un rīkotājus.⁶³

Liela daļa E. Dārziņa mūzikas kritiku veltītas Rīgas Latviešu teātra (no 1908. gada Interimteātris), Rīgas pilsētas Pirmā (Vācu) teātra un Rīgas pilsētas Otrā (Krievu) teātra repertuāra izrādēm un viesizrādēm. Te īpaši interesanta ir recenzija par Aleksandra Būmaņa mūziku Rūdolfa Blaumaņa lugai "Skroderdienas Silmačos", kuras pirmizrāde Rīgas Latviešu teātrī bija notikusi 1902. gada 30. janvārī, bet E. Dārziņš to apmeklēja tā paša gada 6. februārī. Viņš raksta: "Arī man jāatzīstas, ka biju sagaidījis vairāk. Gan ne ko lielisku, neko māksliniecisku, bet – kaut ko latvisku."⁶⁴ Šeit izpaužas jau iepriekš minētais E. Dārziņam raksturīgais uzskats, ka patiesi labai latviešu mūzikai ir jābūt īstēni latviskai mūzikai. Recenzents izrādes dziesmu autoru dēvē par komponistu un arī vērtē tā, it kā viņš būtu profesionālis, kaut gan A. Būmanim bija jurista izglītība.

E. Dārziņa kā mūzikas kritiķa darbības laikā Rīgā vēl operas teātra nebija, taču pilsētas teātros tika izrādītas ļoti daudzas operas un operetes. Recenzentam bieži nācās aizrādīt par dažādiem trūkumiem šajos iestudējumos, jo nebija atbilstoša simfoniskā orķestra. Piemēram, par

Nikolaja Rimskā-Korsakova operu "Sadko", kas 1910. gada 9. aprīlī tika pirmo reizi uzvesta Rīgā, E. Dārziņš raksta: "Arī orķestrī, kurā tik maz vijoļu instrumentu, kurā pavisam trūkst arfas un koka pūtēji nezin vai nevēlas izšķirt piano no mezzo forte, kā tas notika bez gala daudzās klusās vietās, nevar spēlēt Korsakova smalko, meistariski instrumentēto partitūru."⁶⁵ E. Dārziņš savos rakstos norāda, ka tieši orķestra trūkums ir tas, kas kavē latviešu operas attīstību.⁶⁶ Viņš atklāj, ka 19. gadsimta beigās, kad tapa pirmie latviešu simfoniskās mūzikas skaņdarbi, to autori pat necerēja, ka šīs kompozīcijas reiz tiešām tiks atskaņotas.⁶⁷

Mūzikas dzīves intensitāti Latvijā no 1901. līdz 1910. gadam pēc E. Dārziņa publikācijām raksturot nevar, jo kā pastāvīgs kritiķis viņš darbojās tikai kopš 1907. gada, bet pirms tam recenzijas tapa neregulāri. Vispārēju priekšstatu par koncertu skaitu 20. gadsimta sākuma Rīgā tomēr daļēji sniedz vairāki viņa sarakstītie atsevišķu koncertsezonu apskati. Piemēram, 1906. gadā tapusi šāda veida recenzija liecina, ka ārkārtīgi lielu ietekmi uz Rīgas mūzikas dzīvi atstāja 1905. gada revolūcija. E. Dārziņš raksta, ka "pēdējos piecos gados Rīgā droši vien nebūs bijis muzikālā ziņā tik nabadzīgas sezonas kā tekošā".⁶⁸ Viņš gan piemin A. Jurjāna 50. jubilejas koncertu, tomēr norāda, ka tas būtu jāuztver tikai kā gadījuma pasākums. Regulāri šajā sezonā rīkoti vien dažādi vokāli muzikālie vakari, kuri esot bijuši ļoti labi apmeklēti. E. Dārziņš akcentē, ka patiesi kritiskās situācijās sabiedrības uzmanība no tādām lietām, kas nav eksistenciāli svarīgas, zūd.⁶⁹

Lai gan tikko raksturota vien daļa E. Dārziņa publikācijās aplūkoto Latvijas 20. gadsimta pirmās desmitgades mūzikas dzīves notikumu, tomēr tie kopumā rada vispārīgu priekšstatu par tolaik aktuālo. Tāpat šīs mūzikas kritikas atklāj arī komponista personiskos uzskatus par sava laika sabiedrību un mākslas lomu tajā.

Secinājumi

E. Dārziņa mūzikas kritikas sniedz vērtīgas un citos avotos neatrodamas ziņas par mūzikas dzīvi Latvijā no 1901. līdz 1910. gadam. Tajās pieejama informācija par tā laika koncertiem, izpildītājmāksliniekiem, muzikālajiem uzvedumiem un sabiedrības gaumi.

Tomēr 20. gadsimta pirmās desmitgades mūzikas dzīvi E. Dārziņa raksti atspoguļo vien daļēji, jo lielākajā daļā viņa publikāciju aplūkotas norises tikai no 1906. līdz 1910. gadam (līdz 17. augustam). Šo periodu recenzijas raksturo samērā pilnīgi, īpaši 1909. un 1910. gadu. 1901.–1903. un 1905. gada notikumiem veltīta salīdzinoši neliela daļa E. Dārziņa rakstu, bet 1904. gadā, kas bija viens no radošākajiem viņa kā komponista darbībā, nav tapusi neviena mūzikas kritika. Tāpat jāņem vērā, ka recenzijās apskatītas tikai norises Rīgā un Rīgas Jūrmalā, radot priekšstatu, ka pārējā Latvijas teritorijā pasākumi nenotika. Kaut arī tikko minētie fakti neļauj no šī avota spriest par tā laika koncertdzīves intensitāti visā desmitgadē Latvijā kopumā, tomēr būtiskākās tendences mūzikas jomā šajos rakstos iezīmējas skaidri.

Periods no 1901. līdz 1910. gadam bija ļoti nozīmīgs Latvijas mūzikas vēsturē, jo tad savu darbību uzsāka daudzi izglītību tikko ieguvušie latviešu mūziķi. Tas veicināja gan koncertdzīves aktivizēšanos, gan mūzikai veltīto izdevumu un publikāciju skaita pieaugumu. Tolaik regulāri tika

organizēti dažādi koru un solistu koncerti, kā arī notika simfoniskās mūzikas koncerti, kuros sāka atskaņot latviešu autoru skaņdarbus. Latviešiem sava simfoniskā orķestra vēl nebija, tāpēc liela nozīme bija ārvalstu orķestriem, kas spēlēja arī vasaras koncertos Rīgas Jūrmalā. Tajos publikai bija iespēja regulāri klausīties izcilākos Eiropas klasiskās mūzikas skaņdarbus. Nelieli orķestri bija teātriem, kuros tika uzvestas daudzas operas un operetes, taču to izpildījuma kvalitāte ne vienmēr bija augsta. Rīgā samērā bieži viesojās daudzi ievērojami ārvalstu mākslinieki, radot iespēju klausītājiem dzirdēt īsti profesionālu sniegumu.

Mūzikas kritikas atklāj arī unikālas ziņas par to, kāda bija koncertu publika. Apmeklētāju mērķis bieži vien bija būt klāt un redzēt konkrētu mākslinieku, nevis gūt muzikālu baudījumu. Tas, vai koncerts bija izpārdots vai ne, nebūt nebija atkarīgs no izpildītāja profesionalitātes. To apliecina, piemēram, E. Dārziņa raksturotie mazapmeklētie M. Vīgneres-Grīnbergas koncerti.

E. Dārziņa publikācijas sniedz ieskatu arī paša autora personiskajā viedoklī par atsevišķiem sabiedriskās un kultūras dzīves jautājumiem. Raksti tapuši laikā, kad notika latviešu nācijas veidošanās process, tāpēc īpaši interesanti un būtiski šķiet kritiķa vairākkārtējie aicinājumi radīt latvisku mūziku. Kopumā E. Dārziņš Latvijas mūzikas dzīvi raksturo kā pietiekoši aktīvu un kvalitatīvu, turklāt tiek uzsvērts, ka tā atrodas nemitīgā pilnveides procesā.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ EMĪLS DĀRZIŅŠ. Ceļa jūtis. Rīga 1911; VISVALDIS PEŅĢEROTS (red.). Emīls Dārziņš: 31.VIII.1910.–31.VIII.1925. Piemiņas krājums. Rīga 1925; JĒKABS VĪTOLIŅŠ (sast.). Par mūziku. Rakstu krājums. Rīga 1951; ARVĪDS DARKEVICS (sast.). Emīls Dārziņš. Raksti. Atmiņas par Emīlu Dārziņu. Rīga 1975; ZANE GAILĪTE (sast.). Mēness meti, saules stīga. Emīls Dārziņš. Rīga 2006.

² DARKEVICS, Emīls Dārziņš.

³ EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. [RLB Mūzikas komisijas V dziesmu krājums jauktiem koriem Jurjānu Andreja redakcijā]. In: Pēterburgas Avīzes, 31.12.1901., 3. lpp.

- ⁴ EMĪLS DĀRZIŅŠ. [Bēthovena "Pastorālā simfonija"]. In: Latvija, 17.08.1910.
- ⁵ ZANE GAILĪTE. Mēness meti, saules stīga. Emīls Dārziņš. In: GAILĪTE (sast.), Mēness meti, saules stīga, 5.–132. lpp., šeit 108.–109. lpp.
- ⁶ Ibidem, 41. lpp.
- ⁷ ARVĪDS DARKEVICIS. Emīla Dārziņa dzīve un daiļrade. In: ARVĪDS DARKEVICIS, ARVĪDS BOMIKS (sast.). Latviešu mūzika: Raksti par mūziku XII. Rīga 1977, 5.–16. lpp., šeit 13. lpp.
- ⁸ OĻĢERTS GRĀVĪTIS. Piebalgas dēls Emīls Dārziņš. Rīga 2000, 9. lpp.
- ⁹ EMĪLS DĀRZIŅŠ. Jurjānu Andrejs kā orķestra komponists. In: Zalktis 1906, Nr. 1, 151.–156. lpp.; EMĪLS DĀRZIŅŠ. Alfrēds Kalniņš. In: Zalktis 1907, Nr. 2, 127.–145. lpp.; EMĪLS DĀRZIŅŠ. Jāzeps Vītols. In: Zalktis 1908, Nr. 5, Nr. 6, 1909, Nr. 7.
- ¹⁰ GAILĪTE, Mēness meti, saules stīga, 112. lpp.
- ¹¹ Citēts pēc: Ibidem, 121. lpp.
- ¹² Ibidem.
- ¹³ EMĪLS DĀRZIŅŠ. [Par Čaikovska vakaru Majoros un par mūzikas kritikas uzdevumiem]. In: Latvija, 10.06.1910.
- ¹⁴ LIONARDO. Latviešu V Vispārīgo dziesmu svētku lietā. In: Dzimtenes Vēstnesis, 17.11.1908., 1. lpp.
- ¹⁵ [DĀRZIŅŠ]. [RLB Mūzikas komisijas V dziesmu krājums].
- ¹⁶ Ibidem.
- ¹⁷ DARKEVICIS, Emīls Dārziņš, 347.–348. lpp.
- ¹⁸ DĀRZIŅŠ, Alfrēds Kalniņš, 127.–128. lpp.
- ¹⁹ Ibidem, 141. lpp.
- ²⁰ EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. [Alfrēda Kalniņa 3 liriski gabali klavierēm]. In: Pēterburgas Avīzes, 13.02.1902., 3. lpp.
- ²¹ EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. [E. Melngaiļa kora dziesma "Dievs, dod mūsu tēvu zemei"]. In: Pēterburgas Avīzes, 20.03.1902., 3. lpp.
- ²² Šeit un turpmāk koncertu datumi norādīti pēc vecā stila.
- ²³ Suareja – vakara viesības.
- ²⁴ [DĀRZIŅŠ], [E. Melngaiļa kora dziesma].
- ²⁵ EMĪLS DĀRZIŅŠ. Koncertu sezona Rīgā. In: Zalktis 1907, Nr. 3, 158.–164. lpp., šeit 159. lpp.
- ²⁶ EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. [Pirmais latviskais simfoniskais koncerts]. In: Pēterburgas Avīzes, 16.02.1902., 3. lpp.
- ²⁷ EMĪLS DĀRZIŅŠ. Artūra Bobkovica IV simfoniskais koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 31.01.1908.
- ²⁸ DARKEVICIS, Emīls Dārziņš, 8. lpp.
- ²⁹ E[MĪLS] D[ĀRZIŅŠ]. Malvīnes Vignerēs-Grīnbergas II latviešu tautasdziesmu koncerts. In: Bals, 15.02.1907., 3. lpp.
- ³⁰ E[MĪLS] D[ĀRZIŅŠ]. [Vijolnieka Brindisa koncerts]. In: Dzimtenes Vēstnesis, 13.10.1908., 3. lpp.
- ³¹ *Habitué* (fr. val.) – pastāvīgs apmeklētājs.
- ³² E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. Vijolnieka Bronislava Hubermaņa koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 17.11.1909., 4. lpp.
- ³³ EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. RLB Mūzikas komisijas koncerts. In: Pēterburgas Avīzes, 16.06.1902., 3. lpp.
- ³⁴ IV Vispārējie latviešu Dziesmu un Mūzikas svētki norisinājās 1895. gadā, bet V Vispārējie latviešu Dziesmu svētki notika 1910. gadā.
- ³⁵ [DĀRZIŅŠ], RLB Mūzikas komisijas koncerts.
- ³⁶ E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. [F. Mendelsona oratorija "Elija"]. In: Dzimtenes Vēstnesis, 07.03.1908., 2.–3. lpp., šeit 2. lpp.
- ³⁷ E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. Bērnu rotaļu biedrības koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 02.04.1908., 3. lpp.

- ³⁸ EMĪLS DĀRZIŅŠ. Tautas dziesma vai oriģināls? In: Dzimtenes Vēstnesis, 22.07.1909., 5. lpp.
- ³⁹ EMĪLS DĀRZIŅŠ. VI Simfoniskais koncerts Majoros. In: Latvija, 03.07.1910.
- ⁴⁰ EMĪLS DĀRZIŅŠ. I Simfoniskais koncerts Majoros. In: Latvija, 01.06.1910.
- ⁴¹ E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. XIII un pēdējais simfoniskais koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 24.08.1909., 3. lpp.
- ⁴² EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijas koncerts. In: Pēterburgas Avīzes, 31.08.1902., 3. lpp.; EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. M. Vigneris-Grīnberga dziesmu vakars. In: Pēterburgas Avīzes, 23.03.1903., 3. lpp.; E[MĪLS] D[ĀRZIŅŠ]. Vidzemes tautskolotāju biedrības koncerts A. Bobkoviča vadībā. In: Balss, 12.03.1907., 3. lpp. et al.
- ⁴³ *Tutti frutti* (it. val.) – visi augļi.
- ⁴⁴ DĀRZIŅŠ, Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijas koncerts.
- ⁴⁵ Ibidem.
- ⁴⁶ E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. Lielu orķestra koncertu. In: Dzimtenes Vēstnesis, 15.05.1908., 3. lpp.
- ⁴⁷ DĀRZIŅŠ, Koncertu sezona Rīgā, 159. lpp.
- ⁴⁸ “Vientuļā priede” – simfoniska miniatūra, kas sarakstīta 1904. gadā. 1908. gadā P. Jurjāns izvirzīja nepamatotus apvainojumus, ka tā norakstīta no somu komponista Jana Sibēliusa simfoniskās poēmas “Tuonelas gulbis” (1893). E. Dārziņš savu skaņdarbu iznīcināja, un līdz mūsdienām saglabājušās tikai četras orķestra balsis: divas klarnetes, angļu radziņš un fagots.
- ⁴⁹ DĀRZIŅŠ, Artūra Bobkoviča IV simfoniskais koncerts.
- ⁵⁰ D[ĀRZIŅŠ]. Malvīnes Vigneris-Grīnberga II latviešu tautasdziesmu koncerts.
- ⁵¹ EMĪLS DĀRZIŅŠ. Koncertsezonas apskats. In: Zalktis 1908, Nr. 4, 176.–186. lpp., šeit 184. lpp.
- ⁵² GAILĪTE, Mēness meti, saules stīga, 115. lpp.
- ⁵³ E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. Malvīnes Vigneris-Grīnberga koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 16.12.1909., 5. lpp.
- ⁵⁴ GAILĪTE, Mēness meti, saules stīga, 115. lpp.
- ⁵⁵ E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. J. A. Dubura latviešu komponistu vakars. In: Balss, 25.04.1907., 3. lpp.
- ⁵⁶ E[MĪLS] DĀRZIŅŠ. Tenorista P. Saksa koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 04.10.1908., 10.–11. lpp., šeit 10. lpp.
- ⁵⁷ E. Dārziņam ir astoņas solodziesmas (viena no tām – “Rožu pārdevēja” – iznīcināta) ar dzejnieka Jāņa Poruka vārdiem.
- ⁵⁸ J[ānis] S[UDRABKALNS]. “Latviešu operas” koncerti. In: Lūdums, 15.09.1914., 3. lpp.
- ⁵⁹ E[MĪLS] Dārziņš. Jozefa Hofmaņa koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 14.10.1909., 3. lpp.; E[MĪLS] Dārziņš. Jozefa Hofmaņa II koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 19.10.1909., 3. lpp.; E[MĪLS] Dārziņš. Jozefa Hofmaņa IV koncerts. In: Dzimtenes Vēstnesis, 30.10.1909., 3. lpp.
- ⁶⁰ DĀRZIŅŠ. Jozefa Hofmaņa II koncerts.
- ⁶¹ Ibidem.
- ⁶² EMĪLS DĀRZIŅŠ. V Vispārējie Dziesmu svētki Rīgā. In: Latvija, 21.–22.06.1910., 25.06.1910.
- ⁶³ Ibidem.
- ⁶⁴ EMĪLS [DĀRZIŅŠ]. [A. Būmaņa skatuves mūzika R. Blaumaņa lūgumam “Skroderdienas Silmačos”]. In: Pēterburgas Avīzes, 13.02.1902., 2.–3. lpp., šeit 2. lpp.
- ⁶⁵ EMĪLS DĀRZIŅŠ. [N. Rimska-Korsakova opera “Sadko”]. In: Latvija, 10.04.1910.
- ⁶⁶ EMĪLS DĀRZIŅŠ. [A. Loringa “Cars un namdaris” Rīgas Latviešu teātrī. Par latviešu operas nepieciešamību]. In: Dzimtenes Vēstnesis, 21.11.1907., 3. lpp.
- ⁶⁷ DĀRZIŅŠ, Jurjānu Andrejs kā orķestra komponists, 152. lpp.
- ⁶⁸ E[MĪLS] D[ĀRZIŅŠ]. [Par Rīgas mūzikas dzīvi]. In: Mūzikas Druva 1906, Nr. 1., 12.–13. lpp., šeit 12. lpp.
- ⁶⁹ Ibidem.

SUMMARY

Emīls Dārziņš (1875–1910) is one of the most renowned Latvian composers and the first most outstanding Latvian music critic. His music is widely known and regularly played, but the journalism of E. Dārziņš is not equally well known, and its meaning is undeservedly forgotten. We should remember that those writings still may serve as an example for the young music critics and also as a unique chronicle of the Latvian music life and source of history. The purpose of the current paper is to describe the depiction of the Latvian music life at the beginning of the 20th century, as revealed in E. Dārziņš' articles about music.

In the period from 1901 to 1910, the Latvian press published more than 200 annotations, reviews, critics, historical essays and broader monographic studies by E. Dārziņš which subsequently were published in several editions. The most extensive compilation of E. Dārziņš' articles ever published was the selected works that came out on 1975 and were issued to mark the 100th birthday of the composer. Musicologist Arvīds Darkevics compiled this issue. It included 163 works of the composer, used as a source in the development of this paper.

Music reviews of E. Dārziņš provide valuable information about the music life in Latvia from 1901 to 1910 not to be found anywhere else. It includes information about the concerts of those times, artists, musical performances and taste of the public.

The period from 1901 to 1910 was very significant in the history of Latvian music, since many young Latvian musicians began their professional activities at the time. It enlivened the concert life and promoted the growth of publications and articles devoted to music. The concerts of various chorus and solo artists were regularly organised, symphonic music concerts that started to play compositions by Latvian authors also emerged. Latvians did not have their own symphonic orchestra back then, and, consequently, the foreign orchestras that also performed during summer concerts in the beach resort Jūrmala were notable. These concerts gave a chance to the public to regularly indulge in the most outstanding compositions of the European classical music. Small orchestras were established in the theatres of Riga, where many operas and operettas took place, but the performance quality was not always high. Quite frequently, many outstanding foreign artists visited Riga, allowing the listeners to hear professional performances of a very high quality.

The publications of E. Dārziņš also provide an insight into the personal opinion of the author regarding specific public and cultural events. Articles have been written at the beginning of the Latvian nation's formation, therefore the repeated encouragements of the critic to create Latvian music are particularly notable. In general, E. Dārziņš describes Latvian music as sufficiently active and of a high quality, besides, he also emphasizes that it is continuously improving.

Maltītes sociālās un politiskās funkcijas Senās Grieķijas sabiedrībā¹

Social and Political Functions of Meals in the Society of Ancient Greece

Harijs Tumans, Dr. hist.

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes

Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors

Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: harijs.tumans@lu.lv

Rakstā aplūkota kopējās maltītes nozīme Senās Grieķijas sociālajā un politiskajā dzīvē. Apskatīti maltītes reliģiskie un simboliskie aspekti Senajā Grieķijā, kuri noteica to, ka polisas kopējā mielasta tradīcija ieguva svarīgu sociālu nozīmi. Izmantojot plašu avotu klāstu un valodniecības datus, pierādīts, ka sengrieķu fundamentālie priekšstati par valsti, ģimeni un sociālo taisnīgumu ir veidojušies uz to simbolu pamata, kas bija saistīti ar kopējo maltīti un tās rituāliem.

Atslēgvārdi: maltīte, *simposijs*, pavards, simbols, valsts, ģimene, kopiena, dalīšana, taisnīgums.

The article is devoted to exploring the importance of common meals in the social and political life of Ancient Greece. The discussion delves into the religious and symbolic aspects of meals in ancient Greece, due to which a common feast tradition gained an important social meaning in the world of a city state. Using a wide range of sources and data of linguistics, it is shown that the fundamental Greek notions of country, family and social justice have been created on the basis of the symbols associated with the common meal and its rituals.

Keywords: meal, *symposion*, hearth, symbol, state, family, community, sharing, justice.

Runājot par sengrieķu maltīti, pirmais nāk prātā *simposijs*, taču tas ir tikai viens no maltītes tipiem. Pats par sevi saprotams, Senajā Grieķijā, tāpat kā visur, pirmkārt pastāvēja parasts, ikdienišķs mielasts un tikai pēc tam – *simposijs* kā sabiedriska, kolektīva kopā ēšanas veids. Vienlaikus senie grieķi praktizēja īpašas kulta maltītes ar sakrālu nozīmi – gan privātā, gan sabiedriskā kārtā. Šeit apskatīšu

tikai tās maltītes, kuras bija nozīmīgas grieķu polisas sabiedriskajā un politiskajā dzīvē.

Sāksim ar to, ko visi pazīst, – ar *simposiju*. Šis vārds nozīmē “dzīres”, bet burtiskā tulkojumā “kopīga dzeršana”. Tātad *simposijs* apzīmē mielastu, kurā piedalās cilvēku grupa, kas nav konkrēta ģimene. Būtiski, ka *simposijā* satiekas cilvēki, kuri lielākoties nepieder pie šaura radnieku loka. Visbiežāk tas ir vienkārši draudzīgs mielasts, un, spriežot pēc attēlu daudzuma mākslā un biežās pieminēšanas literatūrā, tas bija grieķu mīļākais brīvā laika pavadīšanas veids. Pats par sevi *simposijs* ir sociālās komunikācijas veids ar saviem rituāliem, noteiktu kārtību un nerakstītiem likumiem. Taču šoreiz runa būs par sociālo būtību, nevis par tehniskām detaļām.

Vispirms jāatzīmē, ka *simposijs* ir aristokrātiskas kultūras elements, jo sākotnēji tikai dižciltīgie varēja atļauties regulāri pavadīt laiku, rīkojot dzīres ar draugiem. Šādos pasākumos notika saimnieka pašprezentācija un statusa demonstrācija – šim nolūkam kalpoja gan attiecīgās telpas iekārtojums (*triklinijs*), gan greznie trauki, uz kuriem, starp citu, ļoti bieži tika attēlotas tieši *simposija* ainas. Tajā pašā laikā šādām privātām dzīrēm bija būtiska loma grieķu polisu dzīvē. Pirmkārt, tieši *simposiju* vidē radās un attīstījās sengrieķu vārda kultūra: sākotnēji aristokrātu kopējās maltītēs tika deklamēti Homēra eposa dziedājumi, bet vēlāk – arī citu dzejnieku vārsmas un filozofu sacerējumi. Lielākā daļa šo tekstu tika radīta speciāli *simposiju* vajadzībām, un tieši tāpēc šādas dižciltīgo draugu maltītes kļuva par grieķu kultūras šūpuļiem un vienlaikus arī dzinuļiem. Tādēļ nav brīnums, ka grieķu literatūrā izveidojās pat specifisks literatūras žanrs – dzīru apraksts.² Otrkārt, *simposiji* pakāpeniski kļuva par politiskās dzīves centriem, jo tieši dzīru biedri veidoja politiskās apvienības – tā saucamās *hetairejas* (no vārda *hetairos* – “biedrs”,

“draugs”), kuras aktīvi piedalījās dažādos politiskos notikumos, visbiežāk vēlēšanu un apvērsumu organizēšanā³. Piemēram, ir labi zināms, ka šādām *hetairejām* bija izšķiroša loma 411. gada apvērsumā Atēnās, kad tika gāzta demokrātija un nodibināts oligarhisks režīms (Thuc., 48 sqq.). Taču tas viss ir labi zināms un skar tikai lietas formālo pusi, t. i., attiecas vienīgi uz atsevišķiem notikumiem. Īstā maltītes nozīme grieķu politiskajā dzīvē atklājas tikai tad, ja mēs ieskatāmies tās reliģiskajā būtībā.

Kā zināms, ne tikai Grieķijā, bet visā senajā pasaulē plaši tika praktizēti sakrālās maltītes rituāli, ko veica gan atsevišķas ģimenes, gan lieli kolektīvi. Šāda tipa maltīti seno reliģiju pētnieki uzskata par īpaši svarīgu svētdarbību ar daudzām nozīmēm.⁴ Vairāk vai mazāk visur tradicionālajā pasaulē ēšana kā tāda tika uzskatīta par sakrālu aktu, bet daudzās senajās kultūrās maltītei tika piešķirta īpaša nozīme – tā pārvērtās par dieva/dievu barošanas rituālu (*teoksenija*) vai par dieva miesas ēšanas rituālu (*teofagija*).⁵ Abos gadījumos šis rituāls tiek saprasts kā divu veidu komunikācija: vertikālā – starp cilvēkiem un dievību, garu vai senci – un horizontālā – starp kolektīva locekļiem, kuri piedalās maltītē, jo tiek uzskatīts, ka dievības miesa, ko viņi ēd, vieno viņus neredzamām mistiskām saitēm.⁶ Tādējādi sakrālā maltīte nodrošina kolektīva garīgo, sociālo un materiālo labklājību, kā arī iekšējo vienotību. Plašs etnogrāfiskais materiāls rāda, ka kopīgas maltītes rituālam bija svarīga organizējoša loma visās cilvēku kopās – ģimenēs, dzimtās, sociālajās, profesionālajās u. c. grupās.⁷ Senie grieķi labi pazina visus sakrālās maltītes aspektus – viņi praktizēja gan *teokseniju* (Athen., IV, 137e), gan *teofagiju* (Od., III, 5 sq., 30 sqq.).⁸ Tas labi redzams jau Homēra eposā, kur aprakstītas daudzas kolektīvās maltītes, kas vienmēr piesaista pētnieku interesi.⁹ Šajā ziņā ļoti raksturīgas ir dzīres, kuras sarīkoja Pilosas valdnieks

Nestors savai tautai (Od., III, 5 sqq.; 30 sqq.). Kad Pilosā ieradās Telemaks, tur tika upurēti vērši un sarikota grandioza maltīte, kurā piedalījās pats Nestors kopā ar savu tautu:

Tobrīd piliešu tauta pie paša smilšainā
krasta
Ziedoja melnspalvas vēršus Poseidonam
tumšajiem matiem.
Solu bij deviņas rindas un katrā pa
piecsimti vīru
Sēdēja. Deviņus vēršus ik rinda upurim
deva.
Paši tie apēda iekšas, bet gūžas ziedoja
dievam.
(Od., III, 5–9; A. Ģiezena tulk., 1967)

Kā zināms, vēršis bija Poseidona kultiskais dzīvnieks un iemiesojums, tas nozīmē, ka Pilosas maltītē notika *teofagija* visas valsts mērogā. Vēlākos laikos *teofagija* visvairāk tika praktizēta Dionīsa un Dēmetras misterijālajos kultos, kuros uzsvars tika likts uz mistiskas vienotības nodibināšanu ar dievību.¹⁰

Pats par sevi saprotams, kopīgas maltītes rituāls bija katras sengrieķu ģimenes dzīves neatņemama sastāvdaļa. Turklāt tik svarīga sastāvdaļa, ka tas ir atspoguļojies valodā – ģimenes locekļu apzīmējumos. Aristotelis liecina, ka senākos laikos grieķi apzīmēja ģimenes locekļus ar vārdiem, kas norāda uz viņu kopīgo maltīti: “*tie, kas ēd no viena katla/siles*” (*omosisipous, omokapous* – Arist. Pol., 1252b 14). Zīmīgi, ka uz radniecību šeit norāda nevis asinssaites, bet ēšana pie viena galda. Tas nozīmē, ka šajā rituālā nodibinātās saites skaitījās svarīgākas pat par radnieciskajām saitēm.

Homēra eposā mēs redzam, ka jau kopš pašiem agrīnajiem laikiem Grieķijā ne tikai ģimenes, bet arī visas cilvēku apvienības, lielas un mazas, vienmēr pulcējās pie kopīgas maltītes (Il., IX, 67–76; X, 214 sqq.; Od., I, 105 sqq.; 145 sqq.; VIII, 56 sqq.

etc.)¹¹. Arī vēlākos laikos visas sociālās grupas pulcējās kopējās maltītēs *simposijos*, kas ir neapšaubāms *hetaireju* veidošanās pamats.¹² Acīmredzot tieši šeit ir meklējams grieķu *simposija* politiskās nozīmes izskaidrojums.

Līdzīgu parādību redzam arī valsts līmenī: jau sen ir konstatēts, ka visas grieķu sabiedriskās un politiskās institūcijas veidojās pilsētu *pritanajos*, t. i., sabiedriskajās celtnēs, kur atradās kopienas pavards, pie kura sanāca kopā valsts amatpersonas, un kur tika noturētas sakrālās maltītes.¹³ Izrakumu materiāli liecina, ka Attikā jau 8. gs. p. m. ē. pastāvēja speciālas telpas, kas bija domātas kulta maltītēm.¹⁴ Bet, kad nostiprinājās Atēnu polisa, kopienas maltītes notika pilsētas sakrālajā sirdī – *pritanējā*, kur pie kopēja pavarda vienmēr dežurēja amatpersonas – *pritani*. Piedalīties maltītē *pritanējā* skaitījās īpašs gods, un, kā liecina attiecīgā likuma teksts, līdzās *pritaniekiem* tajā varēja piedalīties olimpiskie uzvarētāji, triumfējoši karavadoņi un “*tie, kurus izvēlēsies Atēna*” (IG³, 131),¹⁵ t. i., īpaši izcēlušies pilsoņi. Turklāt periodiski notika publiska upurēšana uz valsts rēķina, kad upurgaļa tika dalīta visai tautai.¹⁶ Pilsētā pat pastāvēja īpašas galdabiedru (*parasitoi*) sabiedrības, kuru pienākums bija piedalīties kultiskajās maltītēs (Athen., VI, 234d–235d).

Maltītes sakrālā nozīme grieķu kultūrā bija tik liela, ka bez tās nebija iedomājams neviens cilvēku kolektīvs. Interesanti, ka Solons ar likuma spēku lika visiem pilsoņiem obligāti piedalīties kopīgajos mielastos (Plut. Sol., 24; Athen., IV, 137e; Diog. Laert., I, 58). Arī Platons un Aristotelis, plānojot savas ideālās valstis, paredzēja tajās obligātas kopīgas maltītes (Plat. Resp., 416d; Leg., 842b–e; Arist. Pol., 1330a 4). Turklāt viņi pat nepaskaidroja, kādēļ šīs maltītes ir vajadzīgas – tik ļoti pašsaprotami tas viņiem likās. Nav brīnums, ka jebkura organizēta cilvēku grupa Senajā

Grieķijā veidojās kā maltītes kopiena pie sava pavarda, t. i., kā simboliska ģimene, kas ir primārā cilvēku kopiena. Tātad grieķu apziņā ikviens kolektīvs pastāvēja nesaraujamā tēlu, ideju un simbolu vienībā, kurā kopā saplūda ģimene, pavards un maltīte. Šis arhetips bija tik fundamentāls un noturīgs, ka pat antīkā laikmeta beigās dzejnieks Nons aprakstīja Tēbu pilsētas dibināšanu nevis kā mūru, ēku, svētnīcu u. tml. būvju celšanu, bet gan kā lielas svētku dzīres (Non. Panop. V, 30–32).

Tātad katru kolektīvu un cilvēku apvienību uzturēja un simbolizēja kopēja maltīte. Taču maltīte pastāv nevis abstrakti, bet konkrētā veidā un konkrētā telpā. Proti, maltītes sakrālais centrs dabiski ir pavards, kur tiek gatavoti ēdieni, tiek upurēts senčiem un dieviem un pie kura pulcējas saime vai kāds cits kolektīvs. Līdz ar to pavards kļūst par attiecīgā kolektīva svēto simbolu, kuram tiek piešķirtas gan metafiziskas, gan sociālas funkcijas. Jau 19. gs. vidū franču pētnieks Fistēls de Kulanžs secināja, ka varas koncepcija un visas sabiedriskās institūcijas sengrieķu sabiedrībā ir cēlušās no pavarda kulta, kura saknes meklējamas tālajā indoeiropiešu kopējā pagātnē.¹⁷ Viņaprāt, visa sociālā sistēma sākotnēji tika būvēta uz pavarda sakrālā arhetipa pamata pēc viena principa: tāpat kā ģimenē pavarda kultu vadīja tās galva, tā arī kopienas kultu vadīja kopējā pavarda galva – vadonis, ķēniņš, valdnieks.¹⁸ Vēlāk šo koncepciju pārņēma daudzi grieķu reliģijas pētnieki, tostarp arī tāds zinātnes korifejs kā Martins Nilsons, kurš attīstīja Kulanža domu un secināja, ka tieši ģimene ar savu pavardu kā sakrālo centru bija visa grieķu valstiskuma pirmtēls un pamats.¹⁹ Vēl vēlāk šis idejas attīstīja Žans Pols Vernāns, kurš uzskatāmi parādīja, ka grieķu mitoloģiskajā domāšanā pavards bija kā sabiedrības modelis – gan atsevišķas ģimenes, gan visas kopienas līmenī.²⁰ Valdnieku pētījumi saskan ar šīm teorijām, jo tie

parāda, ka ne tikai sengrieķu valodā, bet arī citās seno indoeiropiešu valodās vārdi, kas apzīmē pavardu, semantiski ir saistīti ar altāra, valdniecības un barošanas jēdzieniem: no vienas puses, pie pavarda notiek uguns “barošana”, bet, no otras puses, valdnieks pie pavarda baro savu tautu, tāpat kā ģimenes galva – savu saimi.²¹ Īsi sakot, mūsdienu zinātnē ir pieņemts uzskats, ka seno valdnieku vara, kas sākotnēji bija priesteriskas dabas, ir cēlusies tieši no kopējā pavarda kulta.²²

Grieķu valstiskuma reliģiskā koncepcija ir radusies ģimenē, t. i., senajā pavarda kultā.²³ Ļoti labi šo domu ilustrē viena epizode Sofokla lugā “Elektra”: tajā attēlots Klitaimnestras sapnis, ka viņas nogalinātais vīrs, Mikēnu valdnieks Agamemnon, piecēlies no kapa, iesprauda scepteri sava nama pavardā. Scepteris tūlīt izauga par koku, kas ar savu lapotni pārklāja visu valsti (Soph. Electra, 417–423). Protams, sapnis izrādījās pravietisks: Agamemnona un Klitaimnestras dēls Orests atriebās tēva slepkavām, nogalinot arī pats savu māti, un atguva varu Mikēnās. Šajā stāstā pavards simbolizē vienlaicīgi gan ģimeni, gan valsti, bet scepteris – varu, kas sakņojas svētajā pavardā. Tādā veidā tiek parādītas gan ģimenes galvas, gan valdnieka varas garīgās saknes pavarda kultā.²⁴ Saskaņā ar šiem ticējumiem pavarda svētums bija tik nozīmīgs, ka ikkatra maltīte sākās un beidzās ar uzlējumu par godu pavarda dievītei Hēstijai (Hom. Hymn., XXIX, 2–6). Pavards skaitījās visa sākums, tādēļ grieķu pasaulē pastāvēja attiecīgs sakāmvārds: “Sākt no Hēstijas”,²⁵ t. i., no pašiem pirmsākumiem. Vienlaikus pavardam tika piešķirts neaizskaramības statuss un pie tā varēja meklēt patvērumu visi, kas tika vajāti, – tie bija ne tikai mītu varoņi, bet arī vēsturiskas personas, piemēram, slavenais atēniešu politiķis un karavadonis Tēmistokls (Thuc., I, 136), kā arī vēlāko laiku politiķis Poliarats (Polyb., XXX, 9, 4).

Zīmīgi, ka pavards, pie kura glābiņu meklēja Tēmistokls, piederēja viņa ļaunākajam ienaidniekam – molosu cilts ķēniņam Admetam, bet pavarda svētums bija stiprāks par personīgo naidu, un Admets deva savam pretiniekam patvērumu, ļaujot viņam izglābties.

Iepriekš teiktais nozīmē, ka visas cilvēku apvienības – lielas un mazas – tika būvētas pēc ģimenes modeļa. Rezultātā iezīmējas mitoloģisko asociāciju virkne: pavards = ģimene = valsts. Tas nozīmē, ka grieķu uztverē valsts savā būtībā nebija nekas cits kā liela ģimene. Tas pats sakāms par varu: senā *basileja* (ķēniņa) vara tika uztverta kā ģimenes galvas vara, par ko nepārprotami liecina valoda: Homēra eposā vārds “valdīt” (*anassein*) vienādi tika lietots, runājot gan par *basileju*, gan par namsaimnieku, gan arī par pašu Zevu, kurš valda pār dieviem tāpat kā tēvs – pār savu ģimeni (piemēram: Il., II, 669).²⁶ Šie priekšstati saglabājās līdz vēlākiem laikiem un ir atrodami arī drāmā, kurā tāpat netrūkst tekstu, kas parāda mistisko vienotību vai pat identiskumu starp valdnieku, valsti, ģimeni un pavardu (piemēram: Aish. Hiket., 370–372; Soph. Oid. Kol., 631–633 etc.).²⁷ Arī grieķu politiskā teorija bija akceptējusi domu par principiālu valsts un ģimenes identiskumu²⁸.

Pēc *basileju* varas atcelšanas kopienas pavards kā valsts sakrālais centrs tika pārcelts no ķēniņa nama uz īpašu telpu, ko sauca par *pritaniju*²⁹ un kur tam tika veltīts atsevišķs kulta (*hestia prytaneia*).³⁰ Par šo kultu rūpējās speciālas amatpersonas – *pritani*, kuri pildīja savus dienesta pienākumus, pie kopējā pavarda pārstāvēdami visu kopienu, t. i., valsti.³¹ Tas bija nopietns pienākums, tādēļ Aristoteļa laikā rituālus pie atēniešu valsts pavarda izpildīja nevis parasti priesteri, bet īpašas amatpersonas – arhonti, *pritani*, *basileji* (Arist. Pol., 1322b 25 sqq.). Ir arī zināms, ka Atēnās vienmēr tika rīkotas kopējas reliģiskās

maltītes, kuru laikā tauta tika cienāta ar upurdzīvnieku gaļu³² – principā tāpat, kā tas parādīts “Odisejā” Pilosas tautas dzīru aprakstā (Od., III, 5 sqq.). Atēnās pastāvēja arī kultiskās galda sadraudzības, kurām obligātā kārtā bija jāpiedalās kopējās maltītēs (Athen., VI, 234d–235d). Tātad visos laikos *pritanija* pavards kalpoja par valsts sabiedriskās dzīves centru un cilvēku piederības zīmi valstij.³³ Interesanti, ka saskaņā ar Hērodota liecībām Jonijas grieķi identificēja sevi nevis pēc izcelsmes vietas, bet pēc piederības kādam konkrētam *pritanijam* (Hdt., I, 146, 2). Antīkajā literatūrā plaši tika pārstāvēts viedoklis, ka Atēnu valsts tikusi dibināta laikā, kad leģendārais valdnieks Tēsejs likvidējis visus vietējos *pritaniejus* Attikas novados, aizstājot tos ar vienu *pritaniju* Akropolē (Thuc., II, 15, 2; Plut. Thes., 24). Starp citu, arī visu grieķu simboliskajai kopībai bija savs kopīgs pavards Delfu svētnīcā (Plut. Arist., XX, 4).

Pavarda nozīme grieķu apziņā bija tik liela, ka tā neizbēgami laiku pa laikam tika aktualizēta politikā. Atēnu vēsturē tam ir divas spilgtas liecības: divi harismātiskie līderi – Kilons 641. gadā un Peisistrāts 560. gadā – bija sagrābuši varu pilsētā, ieņemot Akropoli. Tā vietā, lai arestētu vadošās amatpersonas un pārņemtu varu *de facto* (pēc Ļeņina formulas: “pasts, telegrāfs, telefons”), viņi abi ieņēma Akropoli – vietu, kuras stratēģiskā nozīme bija niecīga, jo ne viens, ne otrs nespēja to noturēt, kad pret viņiem nāca politiskie pretinieki. Toties Akropolē atradās dievu svētnīcas un pats galvenais – kopējais pavards *pritanijā*. Atbilstoši tā laika domāšanai, pārņemot savā varā *pritaniju*, viņi automātiski kļuva par kopienas pavarda saimniekiem, t. i., par valdniekiem, par “virtuālās” valsts ģimenes tēviem. Tādēļ mūsu avoti tieši šos abus Akropoles ieņemšanas gadījumus, nevis kādu citu darbību ataino kā valsts varas sagrābšanas aktus (Hdt., I, 59, V, 11; Thuc., I, 126; Arist. Ath. Pol., 14, 4; Plut. Sol., 14, 1).³⁴

Tā tad pavards un kopēja maltīte pie tā bija fundamentāli reliģiskie un vienlaicīgi arī politiskie simboli, kas iemiesoja grieķu priekšstatus par ģimeni un valsti/kopienu kā mistisku lielu ģimeni. Taču tas vēl neizsmeļ tēmu. Kā jau teikts, kolektīvā maltīte vienmēr ir arī sociālā komunikācija, tādēļ ir tikai dabiski, ka tās organizācija atspoguļo sabiedrības struktūru, kas izpaužas gan vietu, gan ēdienu sadales principos, kuri savukārt atklāj valdošos priekšstatus par sociālo taisnīgumu. Par atskaites punktu šeit kalpo fakts, ka pie galda neizbēgami tiekas dažādu sociālo statusu pārstāvji, jo rangu hierarhiju neatceļ neviena demokrātija un vienlīdzības teorija. Veids, kā statusu atšķirības izpaužas pie kopējā galda, ir ļoti būtisks, jo labi raksturo konkrēto kultūru un sabiedrību. Sociālā hierarhija var tikt izcelta, kā tas parasti notiek tradicionālās, patriarhālās sabiedrībās, kur vieta pie galda ir atkarīga no cilvēka statusa, bet tā var tikt arī mikstināta un retušēta, kā tas pieņemts demokrātiski orientētās sabiedrībās.

Senajā Grieķijā, tāpat kā citur tradicionālajā pasaulē, goda vieta un galvenā teikšana pie galda tradicionāli piederēja namatēvam. Pats par sevi saprotams, šis modelis tika pārcelts arī uz valsts kopējo pavardu, kas simbolizēja valsti kā iedomātu "virtuālo" ģimeni. Uz to nepārprotami norāda valodas liecības. Atēnās pirmo valsts amatpersonu apzīmējumi nepārprotami liecina par to sākotnējo saistību ar rituālo maltīti un cienasta dališanu. Piemēram: *tamias* – "tas, kurš sagriež gaļu", "tas, kurš izdala daļu", "saimnieks"; *kolakretēs* – "tas, kurš savāc upurēšanai paredzētās daļas", "tas, kurš rūpējas par publiskajām upurēšanām".³⁵ Šeit "tas, kurš sagriež gaļu" ir sinonīms "saimniekam", un īstenībā tas arī ir pats saimnieks. Kā redzams, šī leksika apraksta varas funkcijas ar maltītes terminiem, kas, bez šaubām, atspoguļo ļoti senu sociālo tradīciju. Zīmīgi, ka galvenā varas funkcija šeit

tiek saprasta kā dališana – atkal pēc analogijas ar namatēva funkciju pie galda.

Ļoti zīmīgi ir tas, ka vārds "dališana", "sadale" (*dasmos*) grieķu valodā sākotnēji apzīmēja tieši gaļas dališanu dzīru laikā.³⁶ Turklāt paši grieķi uzskatīja, ka vārds "dzīres"/"maltīte" (*dais*) ir atvasināts no vārda "dalīt", "piešķirt porciju/daļu" (*daio-mai* – Athen., I, 12c–e).³⁷ Tas mums parāda taisnības jēdziena senāko izpratni: kā rāda pētījumi, vārds "taisnība" (*dikē*) sākotnēji bija saistīts ar to pašu gaļas dališanu pie galda, un tādēļ dzejnieki pareizu valsts iekārtu mēdza pielīdzināt pareizai gaļas dališanai dzīrēs.³⁸ No dzīrēm ir cēlies arī grieķu likteņa jēdziens, jo pats vārds "liktenis" (*moira, aisa*) grieķu valodā apzīmē daļu, tiesu, porciju un semantiski ir saistīts tieši ar senajām ēdiena un kara laupījuma dališanas tradīcijām, kā tas labi redzams Homēra eposā (Il., IX, 318 sq.; XVIII, 327; Od., V, 40; IX, 533 sq.).³⁹ Šajā kontekstā ir likumsakarīgi, ka arī vārds "likums" (*nomos*) ir ticis atvasināts no vārda "dalīt", "sadalīt" (*nemein*),⁴⁰ tas ir ļoti pareizi, jo būtībā likums to arī dara – iedala katram savu daļu. Tā tad senie grieķi atšķīra divas "daļas", ko cilvēks saņem savas dzīves laikā: vienu no likteņa un otru – no cilvēku radīta likuma.⁴¹ Iepriekšminētais ļauj secināt, ka tādas grieķu kultūras pamatkategorijas kā liktenis, taisnība un likums ir radušās kopīgas maltītes semantiskajā laukā.

Atgriežoties pie dališanas kā sociālas kategorijas, jāteic, ka pie sengrieķu galda tomēr tika praktizēti divi dališanas un līdz ar to arī sabiedrības organizācijas principi – vertikāli hierarhiskais un horizontāli demokrātiskais. Proti, ēdiens tika dalīts divos veidos – visiem vienādi vai atbilstoši nopelniem un statusam. Katru reizi tas bija atkarīgs no tā, kādu principu konkrētā cilvēku grupa uzskatīja par piemērotāku.

Jau senākos laikos Homēra varoņu pasaulē pastāvēja divi dzīru tipi: uz namatēva rēķina (Il., IX, 70 sqq.; 215 sqq.) un

“groziņu galds”, kad dalībnieki paši sanes cienastu vienādās daļās (Il., X, 214 sqq.).⁴² No vienas puses, tās ir arhetipiskas varoņu dzīres, kurās valdnieks apbalvo izcilus varoņus ar pilnāko viņa kausu vai lielāko gaļas gabalu (Il., IV, 257 sqq.; līdzīgi arī: Od., IV, 65; Il., VII, 321 sqq.; VIII, 162). Turklāt tiek atzīmēts, cik ļoti varoņi lepojās ar savām goda privilēģijām pie galda (Il., XII, 311). Pats par sevi saprotams, kopš Homēra laikiem šāds pagodinājuma veids bija kļuvis par tradīciju aristokrātu kultūras telpā. Bet, no otras puses, eposā ir aprakstīta arī vienlīdzīga maltīte, kuru dzejnieks sauc par “draudzīgu” (Il. IX, 225; Od., VIII, 61). Homēra eposā ir aprakstīti arī gadījumi, kad abi modeļi tiek sekmīgi apvienoti, kā tas labi redzams šajā aprakstā:

Beiguši upuru darbus, tie rīkoja bagātas
dzīres.
Dzīroja visi un netrūka viņiem te
līdzīgas daļas.
Varonis, Atreja dēls, starp ahajiem
dižākais valdnieks,
Muguras gabalu lielu kā balvu Ajantam
sniedza.
(Il., 319–322; A. Ģiezena tulk., 1961)

Demokrātijas laikmetā par valdošo normu kļuva ieradums dalīt ēdienus visiem vienādi, kā rezultātā pat vēlie antīkie autori par taisnīgām dzīrēm sauca tikai tādas, kurās viss tiek dalīts vienlīdzīgi (Athen., I, 12d–e; Non. Panop., V, 30–32).

Pēc šiem diviem galda organizācijas tipiem viegli var atpazīt divus ģimenes modeļus – hierarhisko, kas balstīts uz tēva varu, un demokrātisko (“brāļu ģimene”), kas veidots pēc solidaritātes principa. Pirmajā gadījumā uzstājas namatēvs/valdnieks, otrajā – vienlīdzīgi sabiedrības locekļi piedalās ar vienādām maltītes daļām un vienādām tiesībām⁴³. Tādēļ ir likumsakarīgi un dabiski, ka t. s. klasiskajā laikmetā (5.–4. gs. p. m. ē.), kad politiskajā

dzīvē uzvarēja republikāniskie un demokrātiskie principi, populārākais dzīru veids bija tieši kolektīvais “groziņu galds”, kas maksimāli atbilst demokrātiskajam domāšanas veidam. Šī saistība grieķiem likās tik pašsaprotama, ka Aristotelis, lai pierādītu vairākuma varas priekšrocības iepretī mazākuma varai, kā pārliecinošāko piemēru minēja tieši dzīres, apgalvodams, ka kopīgas dzīres vienmēr būs labākas par tām, kuras rīko viens cilvēks (Arist. Pol., 1281b 1–2). Pats par sevi tas ir ļoti apšaubāms apgalvojums, jo viss ir atkarīgs no tā, kas ir šis cilvēks un cik viņš ir dāsns... Taču šajā piemērā ir svarīgs pats domu gājiens, kas parāda grieķu apziņai raksturīgo atbilstību starp diviem ģimenes modeļiem, diviem maltītes tiptiem un divām valsts politiskajām formām. Abi šie modeļi skaitījās vienādi leģitīmi, un tādēļ tie varēja tikt realizēti pat vienlaicīgi. Tādēļ arī demokrātijas laikmetā, kad visbiežāk tika praktizēts vienlīdzīga *simposija* tips, šajās dzīrēs joprojām pastāvēja tradīcija rīkot dažādas sacensības veiklībā vai dzejas deklamācijā, kuru noslēgumā uzvarētājam tika piešķirts labākais gaļas gabals (sk.: Athen., I, 12c–e; FGH, 328F 216).⁴⁴ Tādā veidā pie galda vienlaicīgi tika ievērots gan vienlīdzības, gan hierarhijas princips.

Divi sadales principi neapšaubāmi atbilst diviem priekšstatiem par sociālo taisnīgumu – hierarhiski elitāro un demokrātiski egalitāro. Paši grieķi to formulēja kā opozīciju starp diviem vienlīdzības veidiem – “pēc goda” un “pēc skaita” (Arist. Pol., 1301b 30–36). “Pēc goda” nozīmē vienādību pēc nopelniem un statusa, t. i., tikai starp tiem, kas ir līdzīgi savā starpā (“vienādi godā”), bet “pēc skaita” – starp visiem vispār. Divi maltītes tipi ļoti uzskatāmi iemieso šos divus principus. Pirmā veida vienlīdzība redzama hierarhiskā maltītē, kad saimnieks uzstājas un apbalvo/apdāvina ciemiņus pēc viņu statusa un nopelniem, bet otrā veida vienlīdzība – demokrātiskajā

“groziņu galdā”, kurā visi piedalās vienādi. Tas nozīmē, ka grieķu pasaulē vienlaicīgi pastāvēja divas vienlīdzības, divas taisnības,⁴⁵ jo taisnības izpratne bija cieši saistīta ar ideju par taisnīgu sadali, bet taisnīgas sadales veidi bija divi (Plat. Leg., 757b–e; Arist. Pol., 1301b 35 sqq.).

Visaugstākā līmenī šiem diviem taisnības veidiem atbilst divi valstiskuma tipi, kurus radīja grieķu kultūra – aristokrātiskais un demokrātiskais. Tādēļ ir likumsakarīgi, ka lielākie grieķu filozofi – Platons un Aristotelis – par taisnīgām atzina tikai trīs politiskās varas formas: ķēniņu varu, “labāko vīru” jeb aristokrātijas varu un tautas vairākuma varu⁴⁶ (Plat. Leg., 302c–303b;⁴⁷ Arist. Pol., 1279a 35–b 10; sk. arī: Polyb., VI, 4–10). Pirmās divas varas dzīvē realizēja elitāro taisnību, bet trešā – egalitāro. Un, tā kā taisnība nozīmēja vienu vai otru vienlīdzības veidu, tad pirmās divas varas formas sevī iemiesoja vienlīdzību “pēc goda”, bet trešā – “pēc skaita”. Vienlīdzība “pēc goda” balstās uz atziņu par cilvēku nevienādām spējām, īpašībām un iespējām, bet vienlīdzība “pēc skaita” – uz seno kopienas pārlicību par cilvēku sākotnējo vienādumu. Abas idejas bija ļoti stipras, dziļi iesakņojušās grieķu kultūrā, un abas baroja divas vadošās ideoloģijas, divus politiskos strāvojumus – aristokrātisko un demokrātisko. Senās Grieķijas vēsture savā būtībā

ir nepārtraukta abu šo principu savstarpēja cīņa, konkurence un līdzāspastāvēšana, kas izpaudās gan teorijā, gan praksē.

Rezumējot var secināt, ka maltītes tradīcijas sengrieķu sabiedrībā pildīja ārkārtīgi svarīgu integrējošu funkciju. Maltītes nozīme bija daudz pārāka par parastās ēdienreizes nozīmi. Tā bija ne tikai ēšanas, komunikācijas un laika pavadīšanas forma, daudz vairāk tā bija cilvēku grupas, kolektīva organizācijas veids un piederības zīme. Savukārt maltītes sakrālais centrs – pavards – piešķīra tai papildu reliģisku nozīmi gan atsevišķas ģimenes, gan valsts līmenī. Sakrālā pavarda ideja sevī apvienoja fundamentālākos priekšstatus par kopienu un tās vienotību, par kultu, varu, likteni, taisnību, sadales principiem un vienlīdzības veidiem. Pateicoties sazarotai priekšstatu un ticējumu sistēmai, pavards un maltīte simbolizēja un veidoja visas svarīgākās cilvēku apvienības – ģimeni, kopienu un valsti. Pavards un maltīte bija svarīgākie reliģiskie un sociālie simboli, kas veidoja pamatu, uz kura tika celta grieķu valsts konstrukcija. Maltītes rituāli pie pavarda radīja un uzturēja ideju par valsti kā par lielu ģimeni, kā arī divus sociālā taisnīguma ideālus – aristokrātisko un demokrātisko. Lieki teikt, cik ļoti šis priekšstatu kopums iespaidoja Senās Grieķijas vēstures gaitu.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ Raksta pamatā ir LU 73. zinātniskajā konferencē 2015. gada 20. februārī nolasītais referāts “Mielasta fenomens kultūrā un vēsturē”.

² Vispirms Platons un Ksenofons gandrīz vienlaicīgi uzrakstīja savas “Dzīres”, kur galvenā persona ir Sokrāts, bet vēlāk sacerējumus ar tādu pašu nosaukumu radīja arī Plūtarchs un Atēnajs.

³ Sk.: OSWIN MURRAY. The Symposion as Social Organisation. In: ROBERT HÄGG (ed.). The Greek Renaissance of the Eight Century B. C.: Tradition and Innovation. Stockholm 1983, pp. 180–223, here pp. 198–200; GEORGE CALHOUN. Athenian Clubs in Politics and Litigation. Roma 1964, pp. 14–15, 97–99.

⁴ Visas nozīmes detalizēti aplūkotas grāmatā: FRITZ BAMMEL. Das heilige Mahl im Glauben der Völker: Eine religionsphänomenologische Untersuchung. Gütersloh 1950.

- ⁵ Sikāk sk.: BAMMEL, *Das heilige Mahl*, S. 36, 165; VIL'GEL'M VUNDT. *Mif i religija*. SPb 1898, s. 230, 243, 246 u. c.; DZHORDZH FRJEZER. *Zolotaja vetv': Issledovanija magii i religii*. Moskva 1980, s. 432, 449–485; SERGEJ TOKAREV. *Rannie formy religii*. Moskva 1990, s. 589–591; MARTIN NIL'SSON. *Grecheskaja narodnaja religija*. Moskva 1998, s. 101.
- ⁶ Sk.: ROBERT SMITH. *Lectures on the Religion of the Semites*. London 1907, pp. 138–140, 285, 312–314 u. c.; BAMMEL, *Das heilige Mahl*, S. 17–34, 66–68, 79–80; VUNDT, *Mif i religija*, s. 243–244; FRJEZER, *Zolotaja vetv'*, s. 449–457, 463.
- ⁷ BAMMEL, *Das heilige Mahl*, S. 80–89.
- ⁸ Sk.: VASILIJ LATYSHEV. *Ocherk grecheskih drevnostej*. Ch. 2. *Scenicheskie i bogoslužebnye drevnosti*. Spb 1899, s. 90–92; BAMMEL, *Das heilige Mahl*, s. 25–27, 41–42, 55. Par maltites lomu grieķu politiskajā dzīvē sikāk sk.: HARIJS TUMANS. *Rozhdenie Afiny*. SPb 2002, s. 188–191.
- ⁹ Par maltitēm Homēra eposā sk.: MOSES FINLEY. *The World of Odysseus*. London 1977, pp. 124–126; JUSTUS COBET. *König, Anführer, Herr, Monarch, Tyrann*. In: E. CH. WELSKOPF (Hg.). *Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihr Fortleben in der Sprachen der Welt*. Bd. 3. Berlin 1981, S. 32; MURRAY, *The Symposion as Social Organisation*, p. 196.
- ¹⁰ Sikāk sk.: VJACHESLAV IVANOV. *Dionis i pradioonisistvo*. Spb 1994, s. 26, 121; BAMMEL, *Das heilige Mahl*, S. 26–27, 69–70, 84–85, 91–92.
- ¹¹ Sikāk sk.: CHRISTOF ULF. *Die homerische Gesellschaft: Materielien zur analytischen Beschreibung und historischen Lokalisierung*. München 1990, S. 117–119; MURRAY, *The Symposion*, pp. 18, 196; CHESTER STARR. *Individual and Community: the Rise of the Polis 800–500 B. C.* New York 1986, p. 28; HANS VAN WEES. *Status Warriors: War, Violence and Society in Homer and History*. Amsterdam 1992, pp. 44–48; JURIJ ANDREEV. *Gomerovskoe obshhestvo: osnovnye tendencii social'no-jekonomicheskogo razvitija Grecii XI–VIII vv. do n. je.* SPb 2004, s. 249–253.
- ¹² Sk.: MURRAY, *The Symposion*, p. 196; MURRAY. *Sympotica: A Symposium on the Symposion*. Oxford 1994; MIHAEL STAHL. *Aristokraten und Tyrannen im archischen Athen*. Stuttgart 1987, S. 112–114; EDUARD FROLOV. *Soobshhestva družej*. In: E. FROLOV, E. V. NIKITJUK, A. V. PETROV, A. B. SHARNINA (izd.). *Al'ternativnye social'nye soobshhestva v antichnom mire*. Spb 2002, s. 11–27.
- ¹³ FRITZ GSCHNITZER. *Zur homerischen Staats- und Gesellschaftsordnung: Grundcharakter und geschichtliche Stellung*. In: J. LATA CZ. (Hg.). *Zweihundert Jahre Homer-Erforschung. Rückblick und Ausblick / Colloquium Rauricum 2*. Stuttgart 1991, S. 75–77.
- ¹⁴ ROBERT PARKER. *Athenian Religion: A History*. Oxford 1996, pp. 19, 26–27, 33.
- ¹⁵ *Tas ir uzraksts uz akmens plāksnes, citēts pēc izdevuma*: KLAUS HALLOF (Hg.). *Inchriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*. Köln 1993, S. 45–47.
- ¹⁶ Sk.: LATYSHEV, *Ocherk grecheskih drevnostej*, s. 90.
- ¹⁷ FJUSTEL' DE KULANZH. *Grazhdanskaja obshhina drevnego mira*. Spb 1906, s. 30–36.
- ¹⁸ *Ibidem*, pp. 190–195.
- ¹⁹ NIL'SSON, *Grecheskaja narodnaja religija*, s. 110.
- ²⁰ JEAN-PIERRE VERNANT. *Mythe et pensée chez les Grecs*. 2nd ed. Paris 1969, pp. 181, 186–187 u. c.
- ²¹ EDUARD BENVENIST. *Slovar' indoevropskih social'nyh terminov*. Moskva 1995, s. 252, 260–261; GREGORI NAD'. *Grecheskaja mifologija i pojetika*. Moskva 2002, s. 192–193, 197, 206, 210 u. c.
- ²² WALTER BURKERT. *Greek Religion: Archaic and Classical*. Oxford 1985, p. 170; REINHOLD MERKELBACH. *Hestia und Erigone*. Stuttgart; Leipzig 1996, S. 54.
- ²³ Sikāk par to sk.: TUMANS, *Rozhdenie Afiny*, s. 82–85.
- ²⁴ *Senajā Romā atrodama tāda pati ideja, tikai ar vēl izteiksmīgāku tēlu: tur tika stāstītas teikas par leģendāru valdnieku, kurš ticis ieņēmts no mistiska falla, kas izaudzis mājas pavardā (Plut. Rom., II; Dion. Hal., IV, 2, 1–3). Šeit lietas būtība ir izteikta maksimāli skaidri: pavards burtiski radīja ("dzemdēja") sev valdnieku. Nav šaubu, ka sceptoris, kas izauga no pavarda Klitaimnestras sapnī,*

simbolizēja to pašu fallu, bet, tā kā šī leģenda tika stāstīta jau civilizētā pasaulē, tās saturs tika adaptēts atbilstoši laikmetam.

- ²⁵ BURKERT, Greek Religion, p. 170; NIL'SSON, Grecheskaja narodnaja religija, s. 103.
- ²⁶ FINLEY. The World of Odysseus. London 1977, pp. 84–85.
- ²⁷ Piemēram, Aishila “Lūdzējas” koris, uzrunājot valdnieku Pelasgu, saka: “*Tu esi tauta, tu esi valsts, tu valdnieks istais, tautas pavards*” (Aish. Hiket., 370–372). Kā redzams, šeit tādi jēdzieni kā valsts, valdnieks un pavards tiek lietoti kā sinonīmi.
- ²⁸ Sk. par to: HARIJS TUMANS. Varoņi un varonība senajā Grieķijā. Rīga 2015, 312. lpp.
- ²⁹ Pētījumi rāda, ka vārds “pritanējs” (*prytanneion*) sengrieķu valodā bieži figurē kā sinonīms vārdam “pavards” (*hestia*), savukārt vārds “pavards” plašākā nozīmē apzīmēja arī māju, ģimeni, *pritanēju* un valsti – sk.: MERKELBACH, Hestia und Erigone, S. 53–55.
- ³⁰ FRITZ GRAF. Hestia. In: Der Neue Pauly 5. Metzler, Stuttgart 1998, S. 511; LATYSHEV, Ocherk grecheskih drevnostej, s. 19.
- ³¹ VERNANT, Mythe et pensée chez les Grecs, pp. 181, 186. Sikāk par pavardu un pritanēm sk.: FRITZ GSCHNITZER. Prytanen: Ein Beitrag zum geschichtlichen Verständnis griechischer “Staatsaltertümer”. In: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 18. Innsbruck 1974, S. 75–88; ELKE STEIN-HÖLKESKAMP. Adelskultur und Polisgesellschaft. Stuttgart 1989, S. 95; PARKER, Athenian Religion, p. 19; MERKELBACH, Hestia und Erigone, S. 56.
- ³² LATYSHEV, Ocherk grecheskih drevnostej, s. 90.
- ³³ GRAF, Hestia, S. 513; MERKELBACH, Hestia und Erigone, S. 53–55.
- ³⁴ Sikāk sk.: TUMANS, Rozhdenie Afiny, s. 187, 309.
- ³⁵ Sk.: EDUARD MEYER. Geschichte der Altertums. Bd. 3. Darmstadt 1954, S. 293. Šeit jāatceras, ka upurēšanas rituāli bija saistīti ar sakrālo maltīti.
- ³⁶ NAD', Grecheskaja mifologija i pojetika, s. 348–349.
- ³⁷ Ibidem, s. 349.
- ³⁸ Detalizēti ar attiecīgo tekstu analīzi sk.: SUZANNE SAÏD. Les crimes des prétendants, la maison d'Ulysse et les festins de l'Odyssee. In: Études de Littérature Ancienne. Paris 1979, pp. 9–49; NAD', Grecheskaja mifologija i pojetika, s. 350, 355.
- ³⁹ Sikāk sk.: MARTIN NILSSON. Geschichte der griechischen Religion. Bd. 1. München 1955, S. 31–40, 362; ALDO MAGRIS. L'idea di destino nel pensiero antico. Vol. 1. Udine 1984, pp. 42 u. c., 59; VASILIJ GORAN. Drevnegrecheskaja mifologema sud'by. Novosibirsk 1990, s. 124.
- ⁴⁰ MARTIN OSTWALD. Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy. Oxford 1969, pp. 9–11.
- ⁴¹ Ibidem, pp. 121–123; 158–159; 176; DZHORDZH TOMSON. Issledovanija po istorii drevnegrecheskogo obshhestva. T. 1: Doistoricheskij jegejskij mir. Moskva 1958, s. 347; GORAN, Drevnegrecheskaja mifologema sud'by, s. 125.
- ⁴² ANDREEV, Gomerovskoe obshhestvo, s. 244.
- ⁴³ Sikāk par to sk.: TUMANS, Varoņi un varonība, 312.–314. lpp.
- ⁴⁴ Pētnieki mēdz norādīt, ka šādas dzīru paražas atspoguļo senās īpašuma dališanas tradīcijas: VERNANT, Mythe et pensée chez les Grecs, pp. 202–204, 210–212; MARCEL DETIENNE. Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque. Paris 1967, pp. 82–99; NAD', Grecheskaja mifologija i pojetika, s. 347; TOMSON, Issledovanija po istorii drevnegrecheskogo obshhestva, s. 329, 331.
- ⁴⁵ Starp citu, taisnības un vienlīdzības ciešā semantiskā saistība parādās arī latīņu valodā: vārds *aequitas* burtiski nozīmē “vienlīdzība”, bet tiek lietots ar nozīmi “taisnība”.
- ⁴⁶ Tautas vairākuma varu parasti dēvēja par demokrātiju, bet Aristotelis, kurš zemu vērtēja sava laika reālo demokrātiju, bija nolēmis “isto” demokrātiju (tādu, kādai tai vajadzētu būt) saukt par *politeju/politeia*.
- ⁴⁷ Precīzāk – Platons par pareizām atzina tikai ķēniņa varu un aristokrātiju: Plat. Resp., 445d–449a.

SAĪSINĀJUMI

- Aish. Hiket. – Aishils. “Lūdzējas”
Arist. Ath. Pol. – Aristotelis. “Atēniešu politeija”
Arist. Pol. – Aristotelis. “Valsts”
Athen. – Atenajs. “Dzīres”
Diog. Laert. – Diogens Laertijs. “Par slavenu filozofu dzīvi, mācībām un izteicieniem”
Dion. Hal. – Dionīsijs no Halikarnāsas. “Romiešu senlietas”
FGH – Fragmente Griechischer Historiker (“Grieķu vēsturnieku fragmenti”)
Hdt. – Hērodots. “Vēsture”
Hom. Hymn. – “Homēra himnas”
IG – Inscriptiones Graecae (“Grieķu uzrakstu korpus”)
Il. – Homērs. “Iliāda”
Od. – Homērs. “Odiseja”
Non. Panop. – Nons no Panopoles. “Dionīsa dzīve”
Plat. Leg. – Platons. “Likumi”
Plat. Resp. – Platons. “Valsts”
Plut. Arist. – Plūtarhs. “Aristīds”
Plut. Rom. – Plūtarhs. “Romuls”
Plut. Sol. – Plūtarhs. “Solons”
Plut. Thes. – Plūtarhs. “Tēsejs”
Polyb. – Polibijšs. “Vēsture”
Soph. Electra – Sofokls. “Elektra”
Soph. Oed. Kol. – Sofokls. “Edips Kolonā”
Thuc. – Tukidīds. “Vēsture”

SUMMARY

The importance of a common meal in Ancient Greece is far greater than it is customary to think and it is much more than the aspects usually associated with ancient Greek *symposion* phenomenon. In this article, the symbolic meaning of ancient Greek common meal and its impact on the social and political institutions is studied. Same as for other ancient peoples, in the Greek world the common meal had a great sacred significance, because the rituals by the hearth and table provided people with communication both among themselves and with gods. Because of that, the sacred meal provides a collective spiritual, social and material well-being, as well as internal unity. As a result, any organized group of people in Ancient Greece developed as a meal community by its hearth, i.e., as a symbolic family, which is the primary type of human community. So in the consciousness of Greeks, every collective body existed as a unity of indissoluble images, ideas and the symbols which mixed family, hearth and a meal. Source analysis allows discovering the following mythological association series in the ancient Greek thinking: hearth-family-state. On these grounds, the ancient Greek culture has created perceptions about the country as a great imaginary family, represented at the common hearth in the *prytaneion* at first by a king – *basileus* – but later by elected officials. Many studies have shown that the concepts of state power in Ancient Greece developed on the basis of perceptions about the hearth and the general symbolism of meals. Namely, the

power of kings was originally understood as the power of the head of a family. Power over the common hearth was understood as the power of the state and therefore both Cylon and Peisistratos, when organizing their coups, tried to seize the national *prytaneion*, that is, the hearth, located at that moment in Acropolis. Later, when kings gave way to elected officials, the importance of the hearth and a common meal did not change and continued to affect Greek political thought, in which the comparison between state and family was always very popular.

Linguistics data indicate that names of the first officials in Athens are derived from meat sharing rituals during common meals. Similarly, the Greek concepts of righteousness (*dike*) and justice have derived from the tradition of sharing food during a feast (*dais*, *dasmos*). In ancient Greece, two principles of dividing and, thus, also the public organization were used by the table – vertical (hierarchical) and horizontal (democratic). Consequently, the food was divided in two ways – either equally or according to merits and status. There were also two meal patterns: the hierarchical one, when the host treated guests paying more attention to the best and closest, and democratic, that is, the “bring it yourself evening”, when equal members of the public participate with equal contributions and rights. Behind these two types of table organization two family models can easily be recognized – a hierarchical, based on father’s power, and a democratic (“brotherly family”) one, based on the principle of solidarity. Out of this system of ideas naturally follow also the two of the main notions of social justice in Greek society: hierarchically elitist and democratically egalitarian. Greeks themselves formulated it as the opposition between two forms of equality – “according to honour” (i.e., by merit and status) and “by number” (i.e., same for everyone). Both ideas were very strong, deeply rooted in Greek culture, and both fuelled the two leading ideologies, two political trends – aristocratic and democratic.

So the idea of sacred hearth combined the most fundamental Greek notions of community and its unity, the cult, power, fate, justice, principles of distribution and equality. Thanks to the branched system of concepts and beliefs, hearth and meal symbolized and formed all the important human unions – family, community and country. The hearth and the meal were the most important religious and social symbols, which shaped the basis on which the construction of the Greek State was built. Meal rituals by the fire created and maintained the idea of a State as a large family, as well as the two ideals of social justice – the aristocratic and democratic one.

Dienvidslāvijas diktatora Josipa Broza Tito “Maskavas posms” (1935–1940) – sadarbības problēma ar Kominterni un NKVD: ieskats historiogrāfijā

Yugoslav Dictator Josip Broz-Tito’s “Moscow Period” (1935–1940) – Problem in Collaboration with Comintern and People’s Commissariat for Internal Affairs: An Insight into Historiography

Edvards Seliška, *Mg. hist.*

Latvijas Republikas Aizsardzības ministrijas Daudzpusējo attiecību un starptautisko organizāciju nodaļas vadītājs

Latvijas Republikas Aizsardzības ministrija

K. Valdemāra iela 10/12, Rīga, LV-1473

E-pasts: edvards.seliska@mod.gov.lv

Raksts pievēršas historiogrāfijai, kura veltīta mazāk zināmam posmam Dienvidslāvijas komunistiskā diktatora Josipa Broza jeb Tito dzīvē – Maskavā pavadītajiem gadiem (1935–1940). Strādājot Kominternē (Komunistiskajā Internacionālē), viņš piedzīvoja “Stalīna tīrīšanas”. Jau tolaik parādījās baumas, ka Tito ir PSRS Iekšlietu tautas komisariāta (NKVD) aģents ziņotājs, kurš veido savu karjeru, rakstot denunciacijas par citiem. Citi laikabiedri noliedza šīs ziņas, norādot, ka tā ir KGB provokācija pret Dienvidslāvijas līderi. Tikai apmēram pēdējo 20 gadu laikā jau pēc Dienvidslāvijas kara parādījās pirmie nopietnākie pētījumi par šo Tito dzīves laiku. Tie atklāj gan 30. gadu nogales noskaņu PSRS, gan parāda, kā vēsturiskie fakti (selektīva pieeja tiem, to interpretācija) aizvien tiek izmantoti mūsdienu politisko mērķu sasniegšanai.

Atslēgvārdi: Tito, Valters, NKVD, Dienvidslāvija, Karaivanovs, Kopiničs, Bondarevs, denunciacijas.

The focal point of the current article is the historiography of the lesser known period of life of Yugoslav Communist leader Josip Broz-Tito, which he spent in Moscow between 1935 and 1940 (experiencing “Stalin purges”) working for Comintern (Communist International). Even during his lifetime there were rumours that Tito was in collaboration with the Soviet political police – People’s Commissariat for Internal Affairs (NKVD), possibly writing denunciations of other Yugoslav Communist party (YCO) members, thus building his own carrier. Other narratives reject that as a KGB propaganda plot. Only in the last 20 years, after the end of Yugoslav war, this topic is being studied more carefully. It gives an insight both into atmosphere of

the late 1930s in Soviet Union, as well as shows how historic evidence (selective approach to it, interpretation) is used as a tool in achieving the political goals of today.

Keywords: Tito, Walter, NKVD, Yugoslavia, Karaivanov, Kopinič, Bondarev, denunciations.

Pēdējos gados bijušajās Dienvidslāvijas republikās Otrā pasaules kara vēsture, komunisma vērtējums un komunistiskā diktatora Josipa Broza jeb Tito (1892–1980) loma tiek pārskatīta. Aizvien vairāk vēsturnieku vidū un sabiedrībā tiek diskutēts par to, ka Dienvidslāvijā Otrā pasaules kara gados valdīja daudz sarežģītāka aina, nekā ilgus gadus attēlots vienkāršotajā dalījumā “labie komunisti pret sliktajiem vāciešiem/itāļiem/kolaboracionistiem”. Tāpat tiek runāts par “antifašistiskās cīņas” piesegā pastrādātajiem komunistu noziegumiem Otrā pasaules kara laikā un uzreiz pēc tā. Noziegumi tika veikti gan pret nekomunistu pretošanās kustību, gan vācu/itāļu pusē karojošajām vienībām.¹

Tomēr kā pretreakcija tam zināmu atdzimšanu, “nostalgiju” piedzīvo Tito kults. Ik pēc laika ne tikai Serbijā, bet arī Slovēnijā un Horvātijā (Tito no tēva puses bija horvāts, no mātes puses – slovēnis) uzvirto diskusijas par ielu atkalpārdēvēšanu Tito vārdā vai pieminekli viņam. Maķedonijā viņš aizvien ir populārs kā viens no tās valstiskuma veidotājiem. Bosnijā un Hercegovinā aizvien daļā “musulmaņu” sabiedrības (vārds lietots etniskā nozīmē) gan Tito, gan viņa komunistiskie partizāni un federatīvā, “brālīgā” Dienvidslāvija saglabājušies kā pozitīvs vēsturiskais tēls, kaut arī musulmaņu iedzīvotāji kara laikā cieta no visām pusēm – četnikiem², ustašām³, vāciešiem, komunistiem.⁴

Tā nav nejaušība, ka Tito personībai tiek veltīta tāda uzmanība, jo viņš aukstā kara laikā atradās starp divām nometnēm – pārstāvēja Nepievienotās kustību un “trešo ceļu” starp kapitālismu un komunismu, bija redzama starptautiska figūra un pozicionēja sevi iepretim citiem “ielikteņiem-staļinistiem”, kas bija pie varas Austrumeiropā.

Tāpat arī Dienvidslāvija bija sekmīgākā Austrumeiropas (sociālistiskā) ekonomika.⁵ Tas cita starpā aizēnoja faktu, ka Tito bija radījis savu personības kultu. Nedaudz pārspilējot, var teikt, ka “viņš bija Dienvidslāvija” – viņš kā personība varēja saturēt kopā šo valsti. Līdz ar viņa nāvi 1980. gadā šī federālā valsts sāka pakāpeniski brukt, jo gan komunistiskā, gan “dienvidslāvisma” ideoloģija izrādījās vājākas par nacionālajām jūtām.⁶

Šajā kontekstā ļoti svarīgi ir ielūkoties vēsturnieku pētījumos par salīdzinoši maz pētītu posmu no 1935. līdz 1940. gadam, kad Josips Brozs bija Kominternes darbinieks un pamatā dzīvoja Maskavā. Tieši šis dzīves posms arī ir, iespējams, nozīmīgākais Tito dzīvē, jo tajā veidojās viņa uzskati un rīcības metodes, kuras vēlāk izjuta visa Dienvidslāvija. Uz Maskavu viņš devās kā mazpazīstams dienvidslāvu komunistisko arodbiedrību darbinieks⁷, bet atgriezās Dienvidslāvijā īsi pirms Otrā pasaules kara jau kā “uzticams firmas (partijas) darbinieks”, kuram izdevies izdzīvot Staļina “tīrīšanās” un ar labām izredzēm attīstīt karjeru tālāk.

Tito dzīves “Maskavas posmu” – 30. gadu otro pusi – raksturo Staļina “tīrīšanas”, kas bija pirmkārt izrēķināšanās komunistiskās kustības iekšienē,⁸ taču ir svarīgi ielūkoties tieši šajā posmā, lai labāk saprastu cilvēku, kurš radīja it kā “alternatīvo komunismu”, bet vienlaikus viņa veidotais projekts piedzīvoja asiņainu galu 90. gados.

Līdz 1935. gadam Josips Brozs (pseudonīmu Tito, par kura etimoloģiju nav vienota viedokļa, viņš sāk konsekventi lietot tikai Otrā pasaules kara gados) bija Dienvidslāvijā, kur izcietā sešus gadus ilgu cietumsodu. 1935. gadā viņš ar Dienvidslāvijas Komunistiskās partijas (turpmāk – DKP)

ģenerālsēkretāra Milana Gorkiča⁹ svētību caur Vini devās uz Maskavu. Tito pats šo braucienu skaidroja ar vēlmi apmeklēt savu sievu, pilsoņu kara laikā Krievijā iepazīto krievieti Pelagiju Belousovu, un dēlu Žarko, kā arī studēt Kominternes (boļševiku 1919. gadā dibinātā III Internacionāle) mācību iestādē, ārzemju komunistu “kalvē” – Ļeņina universitātē (*Mezhdunarodnaja leninskaja shkola*, 1925–1938). Maskavā viņš kļuva par referentu Kominternes Balkānu sekretariātā, kuru tajā laikā vadīja vēlākais VDR prezidents Vilhelms Pīks (1876–1960).

Pirmais, kurš 50. gadu sākumā pieskārs “Maskavas gadu” tēmai, bija horvātu vēsturnieks un politiķis Vladimirs Dedijsers (*Vladimir Dedijer*) (1914–1990). Viņš, kaut arī nostājās opozīcijā Tito¹⁰, vienmēr saglabāja ideālistisku skatu par Tito laiku Maskavā. Tito 1935. gadā devās uz Maskavu ar stingru pārlicību, ka ir tur nepieciešams, lai cīnītos pret “frakcionālismu” komunistu kustībā, tajā skaitā DKP. “Frakcionālisms” sevi ietvēra pirmkārt atšķirības uzskatos par komunistu mērķu sasniegšanas taktiku: darbošanās pagrīdē vai legāla sadarbība ar sociāldemokrātiem. 1935. gadā Maskava/Kominterne aicināja kopīgi ar sociāldemokrātiem veidot “tautas frontes” pret Vāciju un Itāliju. Sociāldemokrāti līdz tam bija pielīdzināti fašistiem (te vārds domāts kā Kominternes darbinieka Villija Muncenberga (*Willi Muenzenberg*) radīts sauklis, nevis politiskais režīms Itālijā 20.–40. gados)¹¹. Taču Dienvidslāvijā šo nostājas izmaiņu, kas turklāt nākusi no “ārpuses”, apšaubīja, nepiekrita tai. Tas Maskavu, kura sagaidīja bezierunu pakļaušanos, kaitināja.¹² Tāpat arī komunistu vidū sava nozīme bija nacionālajām jūtām (serbu pārsvars iepretim pārējām tautām, īpaši horvātiem) un līdz ar to nesarbu nepatīkamai pret Dienvidslāvijas valstiskumu. Maskava arī mainīja nostāju vienotas Dienvidslāvijas jautājumā – 20. un 30. gadu pirmajā pusē tā vēlējas to sašķelt,

lai izraisītu revolūciju. Taču 30. gadu nogalē, augot Itālijas un Vācijas interesēm Austrumeiropā un Dienvidaustrumeiropā, PSRS izšķīrās par vienotu, nevis sadrumstalotu, sarežģītāk ietekmējamu (ja būtu tāda vajadzība) Dienvidslāviju. “Mazā Antante” – Čehoslovākija, Dienvidslāvija, Rumānija PSRS – nu bija nepieciešama kā buferis.¹³ Oficiālā nostāja bija, ka tautu pašnoteikšanās tiesības ir īstenojamas nākotnē vienotas federatīvas Dienvidslāvijas sastāvā.¹⁴

Faktiski ārpolitiskās intereses stāvēja pāri šolastiskiem strīdiem par to, ka revolūcija iespējama tikai vienotā valstī, nevis atsevišķās mazās valstīs.

Esot Maskavā un darbojoties Kominternē, Tito pēc kāda laika tika nosūtīts uz ārzemēm kārtot DKP iekšējos strīdus. Dedijsers mēģināja nošķirt taisnīgo Tito cīņu pret “kaitniecību” un šķelšanos partijas iekšienē no Staļina represijām, kuru dēļ DKP “zaudējusi daudzus vērtīgus kadrus”.¹⁵ Interesanti, ka šo tendenci pārņēma arī 80./90. gadu mijas PSRS/krievu literatūra, kad “sliktais Staļins” tika pretnostatīts “īstējamam komunistam Tito”.¹⁶ V. Dedijsers uzskata, ka Tito nekad nav aizmirsis, kā Staļins arī viņu pašu gribējis 30. gadu nogalē likvidēt, un tieši tas veicināja atklāto Dienvidslāvijas “shizmu” ar Staļinu 40. gadu nogalē.¹⁷

Vienlaikus Tito šajā laikā pulcināja ap sevi jaunos, talantīgos līdzgaitniekus, no kuriem vēlāk izveidoja “savu partiju”. Arī pats Tito savā oficiālajā biogrāfijā atzīmē, ka, sākot ar 1937. gadu, pamanijis, kāda drūma, aizdomu pilna atmosfēra valdījusi PSRS, ka pats ticis apvainots “trockismā” (parasti netika paskaidrots, kā tieši tas izpaudies – vienkārši tika “piekarināta birka” par novirzīšanos no partijas kursa) un “buržuāziskās manierēs” – tas faktiski draudēja ar nāves spriedumu.¹⁸ Pēc kara Tito Dedijseram atzinis: “Šodien saprotu, kādēļ PSRS tik daudz dzer. Dzer, jo baidās.”¹⁹

Jāatzīmē, ka “Tito cilvēki” bija 10 vai pat 20 gadus jaunāki par viņu – līdz ar to, 1) pat ņemot vērā Tito ne īpaši augsto rangu DKP, viņš bija vecāks un pieredzējušāks par viņiem, un viņi tieši nepiedalījās notikumos Maskavā; 2) “Tito cilvēki” piedzīvoja 90. gadus – tātad pašu veidotās Dienvidslāvijas sabrukumu. Raugoties no vēsturiskās perspektīvas, šo cilvēku vērtējums par Tito, pirmkārt, grūti nosaucams par atmiņām, otrkārt, vēl aizvien modina emocijas un ir netieši saistīts ar nesenajiem asiņainajiem etniskajiem konfliktiem.

Tito tuvais līdzgaitnieks (sākot ar 1939.–1940. gadu) un vēlākais opozicionārs Milovans Džilass savās 80. gados Rietumos publicētajās kritiskajās atmiņās²⁰ demitoloģizēja “liberālo” Tito, norādot, cik kvēls un dogmatisks staļinists viņš bijis 30.–50. gados un cik apmierināts bijis, ka izdevies iznīcināt DKP “frakcijas”, izdarīt pakalpojumu PSRS. M. Džilass, protams, nemin pats savu negatīvo lomu 40. un 50. gados, vien atzīmē interesantu faktu, ka sadarbošanās ar PSRS drošības orgāniem tika uztverta kā pagodinājums. Viņš neizslēdz iespēju, ka Tito pat sadarbojies ar NKVD, taču neuzskata, ka viņam būtu bijusi kāda nozīme “tīrīšanās”, jo visu jebkurā gadījumā izlēma Maskava. Džilass turklāt galveno uzmanību koncentrē uz to, lai atklātu, ka Tito savā darbībā pret politiskajiem oponentiem bijis nežēlīgs staļinists, manipulators bez karavadoņa talanta.²¹ Viņš, būdams Tito oponents, ne tikai attēlo viņu negatīvi, bet pirmkārt mēģina atņemt diženuma oreolu.

Koncentrējot uzmanību uz Tito noziegumiem, kurus tas pastrādājis Otrā pasaules kara laikā un arī pēc “shizmas” ar Staļinu, pazīstamās “Komunisma melnās grāmatas” autori garāmejot atzīmē, ka Tito ir bijusi sava loma arī 30. gadu Staļina “tīrīšanās”.²²

Slovēņu izcelsmes komunistu un PSRS izlūkdienestu darbinieks Josips Kopiničs (*Josip Kopinič*) (1911–1997), kurš turpināja

strādāt Maskavas labā arī pēc “Staļina–Tito shizmas”,²³ savās atmiņās uzsver, ka “Maskavas posmā” Tito pats bijis apdraudēts un tas, ka viņš būtu ziņojis par saviem biedriem un piedalījies “Staļina tīrīšanās”, ir NKVD (KGB) mēģinājums novelt vainu no Staļina uz nacionālo partiju vadītājiem, kā Tito vai Palmiro Toljati (*Palmiro Togliatti*, 1893–1964, ilggadējs itāļu komunistu vadītājs).²⁴

Līdz pat Dienvidslāvijas sabrukumam 90. gadu sākumā Tito savas dzīves “Maskavas posmam” pieskārs maz, to darija viņa bijušie sabiedrotie savos memuāros un publicistikas darbos, kuri turklāt (Dedijera un Džilasa gadījumā) nebija piedalījušies Tito darbībā Maskavā. Viņa saikne ar NKVD tika minēta kā iespējamība bez dokumentāliem pierādījumiem.

Te maza atkāpe, lai īsumā palūkotos, kā funkcionēja PSRS attiecībās ar nacionālajām komunistiskajām partijām un kādā vidē darbojās Tito 30. gadu otrajā pusē. Šis aparāts balstījās uz diviem pilāriem – politisko un policejisko. Politiskā līmenī strādāja Kominterne, kuru vadīja bulgārs Georgijs Dimitrovs (*Georgi Dimitrov*, 1882–1949).²⁵ Kominternes struktūrā liela loma bija 1932. gadā izveidotajam Personāla departamentam, kas atbildēja gan par kadru selekciju un skološanu, gan par stingru komunistu un komunistisko partiju kontroli. Kopš 1934. gada Kominternes ietvaros plašu darbību izvērta NKVD/OGPU (šajā gadā OGPU no pakļautības NKVD tika tieši ietverta šajā komisariatā). Vienu daļu vadīja Kontroles komitejas vadītājs bulgārs Georgijs Pirvanovs Damjanov-Belovs (*Georgij Pyrvanov Damjanov-Belov*, 1892–1958),²⁶ kurš bija atbildīgs par nacionālo kompartiju ģenerālsēkretāru iecelšanu, otro daļu – arī bulgārs Ivans Karaivanovs-Špiners (1889–1960) un Meijers Trilissers-Moskvinis (1883–1940),²⁷ kuri bija atbildīgi par kadru uzticamību un par dienestu (OGPU/NKVD) darbību Kominternes ietvaros.

90. gadu sākumā turpinājās tendence, ka par Tito interesējās nevis profesionāli vēsturnieki, bet publicisti. Tas skaidrojams ar to, ka šai tēmai piemita “sensationāls raksturs”. Tāpat arī tobrīd vēl bijušās Dienvidslāvijas sabiedrībām bija citas prioritātes – tās tieši vai netieši bija iesaistītas 90. gadu karos (kas cita starpā sagrāva līdz tam pastāvējušo zinātnes sistēmu), cīnījās ar šo karu ekonomiskajām, sociālajām un politiskajām sekām vai arī pievērsās iestāšanās procesam ES/NATO.

Taču, sākot jau ar 80./90. gadu miju, par Tito “Maskavas gadiem” aktīvi sāka rakstīt liberālais serbu žurnālists, publicists Pero Simičs (*Pero Simich*). Pēc paša vārdiem, viņš gan Belgradas, gan Maskavas arhīvos meklējis un atradis pierādījumus, kurus arī citējis, par to, kā Tito aktīvi un cītīgi rakstījis NKVD adresētus negatīvus raksturojumus DKP vadošajiem biedriem – īpaši par savu politisko “aizbildni” M. Gorkiču, kā arī denuncējis citus intelektuāli spilgtus DKP darbiniekus, kuri nepiekrita Staļinam.²⁸ P. Simičs bez jau iepriekš minētā, proti, ka Tito 30. gadu nogalē bijis staļiniskāks nekā Staļins, uzsvēra Tito sadarbību tieši ar NKVD. Faktiski Tito nokļuvis nevis Kominternes, bet tieši NKVD pārstāvju I. Karaivanova un kāda virsnieka, uzvārdā (segvārdā) Jakubovičs, aizgādībā. No “tīrīšanu” upura Tito kļuva par aktīvu, brīvprātīgu to dalībnieku.²⁹ Serbu žurnālists gāja vēl tālāk – viņš uzskatīja, ka Tito jau Pirmā pasaules kara gados cariskajā Krievijā, karagūstekņu nometnē,³⁰ nodibinājis sakarus ar slepenajiem dienestiem, kurus nav pārtraucis līdz pat 40. gadu nogalei.³¹ To gan viņš nepierāda ar avotiem, un tas daļā vēsturnieku (piemēram, sk. turpmāk par Ņikitu Bondarevu) raisa neuzticību P. Simiča rakstītajam. Turklāt pastāv vēl fantastiskākas teorijas, ka Staļina tīrīšanu laikā Tito, līdzīgi kā citi Austrumeiropas komunistu vadītāji, ticis likvidēts un viņa vietā iecelts Maskavas

ieliktenis.³² Tomēr P. Simiča apgalvojumi netika ignorēti un iegāja aprītē, ar tiem sāka rēķināties. Horvātu vēsturnieks Ivans Očaks (*Ivan Očak*), kurš ilgus gadus nodzivoja PSRS, uzskatīja, ka šos raksturojumus Tito 1937.–1939. gadā sniedza, pakļaujoties Kominternes spiedienam boļševiku disciplīnas vārdā, no kuras viņš nevarēja riskēt atkāpties.³³

Pirmais profesionālais vēsturnieks, kurš pētīja Tito “Maskavas posmu” (un uzbūvēja savu zinātnisko karjeru), bija Ņikita Bondarevs (*Nikita Bondarev*, 1977) – ar Krievijas Ārējās izlūkošanas dienestu (*Sluzhba vneshnej razvedki Rossijskoj Federacii (SVR)*) saistītā Krievijas Stratēģisko pētījumu institūta (*Rossijskij Institut Strategičeskijh Is-sledovanij*) pētnieks, Balkānu speciālists.³⁴ Ņ. Bondarevs iezīmē Tito kā ambiciozu, taču nenozīmīgu figūru, kuras “Maskavas gadu” galvenais sasniegums bija saistība ar Kominternē esošajiem NKVD pārstāvjiem, kas viņam pašam paglāba dzīvību “tīrīšanās”. Ņ. Bondarevs pieļauj, ka zināma aizbildniecība bijusi no I. Karaivanova puses, bet šī personīgā pazišanās tam nav ļāvusi neko vairāk kā tikai 1) tikt iekļautam DKP delegācijas sastāvā VII Kominternes kongresā 1935. gadā; 2) palikt dzīvam un ieņemt augstāko amatu DKP, jo visa vadība gluži vienkārši tika likvidēta. Tito ir rakstījis gan autobiogrāfiju, gan citu partijas biedru vērtējumus, parakstot tos kā **Valters** (pilnā versijā: **Fridrihs Fridrihovičs Valters**), šādu pseidonīmu viņš konsekventi lieto saziņā ar Kominterni, un tā ar viņu. Iespējams, Tito ticis apmācīts Kominternes militārajā specskolā (*Partizanskaja akademija (voenno-politicheskie kursy)*). Taču krievu vēsturnieka darbos nenozīmīgais Tito ir pretnostatīts spēcīgajai PSRS izlūkdienestu mašīnērijai, kura faktiski visu regulē, un Tito gluži vienkārši izdodas tajā izdzīvot. Viņa pētījums polemizē ar P. Simiča rakstīto, kurā Tito ir

atspoguļots kā “NKVD cilvēks”, kuram ir svarīga loma kā denuncētājam NKVD darbā, “tīrot” DKP. Ņ. Bondarevs uzskata serbu žurnālista secinājumus par nepamatoti tālejošiem, spekulatīviem, faktiski atbalstot M. Džilasu 80. gados izteiktos pieņēmumus par to, ka Tito nebija nekādas ietekmes 30. gados; visu noteikusi Maskava.³⁵ Kaut arī denuncēšana nav nekas neparasts PSRS, Ņ. Bondarevs iezīmēja, ka Tito sakari, pazišanās ar NKVD jau bija izveidojušies pirms “tīrīšanām” – uzreiz ierodoties Maskavā.

Šajā vietā izdarāma nākamā atkāpe, lai saprastu, kāda hronoloģiski bija Tito darbība Maskavā, cik to ļauj nabadzīgā literatūra par šo posmu.

- 1935.–1936. gads – Tito strādā Kominternē, un parādās viņa pirmie kontakti ar Personāla departamentu, tajā skaitā arī pazišanās ar OGPU/NKVD pārstāvjiem.
- 1936. gada nogale – 1937. gada sākums – Tito ir atbildīgs par dienvidslāvu brīvprātīgo transportēšanu pa jūras ceļu uz Spānijas pilsoņu karu. Operācija izgāžas, un brīvprātīgos arestē Dienvidslāvijas policija.³⁶
- 1937.–1938. gada vidus – Tito regulāri ar viltotiem dokumentiem dodas no Maskavas uz Dienvidslāviju, kā arī Parīzi. Parīzē pēc DKP vadītāja M. Gorkiča likvidēšanas 1937. gadā Francijas Komunistiskās partijas paspārnē ir izveidojies “paralēlais centrs”, kurā nerimstas iekšējās ķildas. Tas pats notiek arī Dienvidslāvijā cietumos esošo komunistu vidū (nonāk līdz pat fiziskiem dažādu “frakciju” dalībnieku izrēķināšanās gadījumiem³⁷). Kominternei pār to nav kontroles. Pastāv plāni DKP vispār likvidēt, līdzīgi kā tas tika izdarīts ar Polijas Komunistisko partiju (Polijas komunisti ieņēma otro vietu aiz VK(b)P pēc likvidēto biedru skaita).³⁸ Taču Kominternes kandidāts (arī Francijas komunistu atbalstīts) uz DKP

vadītāja amatu Petko Miletičs (*Petko Miletić*, 1897–1943) pagaidām atradās cietumā (arestēts un miris Maskavā neskaistros apstākļos jau Otrā pasaules kara laikā). Kominternes vadītājs G. Dimitrovs, kura attieksme tolaik pret Tito bija neitrāla, sūta Tito risināt problēmas Francijā un Dienvidslāvijā.³⁹

- 1938. gada nogale – pēc neveiksmīgiem mēģinājumiem atrisināt DKP iekšējos strīdus (tiek uzskatīts, ka Tito nebaida nedz G. Dimitrova, nedz DKP un arī ne franču komunistu respektu) viņu apsūdz trockismā, nodevībā, kā arī uzurpācijā (Tito it kā dēvē sevi par DKP vadītāju, kaut arī Kominterne viņu par tādu nav iecēlusi). Viens no argumentiem ir, ka, tulkojot Staļina “VK(b)P vēstures īso kursu” no krievu uz serbhorvātu valodu, viņš esot apzināti pieļāvis kļūdas. Tito pārmet arī attiecības ar kādu Kominternē strādājošu vācieti, kuru arestē kā “gestapo aģenti”. Viņš pats ir ļoti tuvu arestam, kas gandrīz noteikti draudētu ar nošaušanu. Tomēr apsūdzības tiek atsauktas. Kā vienu no apsūdzībām minot “Partijas īsā kursa” tulkojuma neprecizitāti, tiek nošauts cits, pazīstamāks komunist – horvāts Vladimirs Čopičs (*Vladimir Čopić*, 1891–1939). Serbu žurnālists P. Simičs un piesardzīgāk arī Ņ. Bondarevs šādu izglābšanos uzskata par NKVD ietekmi. Vēlāk Tito izglābšanā sev nopelnus piedēvēs NKVD darbinieks slovēnis J. Kopiničs (tas gan ir apšaubāmi, jo J. Kopiničs tolaik bija jauns telegrāfists).⁴⁰
- 1939. gada sākums – Tito kļūst par pagaidu DKP vadītāju, bet tā paša gada septembrī atkal tiek apsūdzēts. Pakāpeniski DKP redzamākos biedrus NKVD izsauc uz Maskavu, kur tos arī likvidē, taču Tito nav radījis pārliecību Kominternes acīs, ka spēj tikt galā ar “frakciju cīņām”. Šoreiz pret Tito tiek vērstas gan

jaunas, gan arī jau iepriekš izteiktas apsūdzības: “trockisms”, attiecības ar sievietēm, kas izrādījušās Vācijas spiedzes, neveiksmīgais mēģinājums nogādāt brīvprātīgos uz Spāniju, “buržuāziskas manieres ikdienas dzīvē” (par partijas vēstures isā kursa tulkojumu Tito nāves sprieduma vietā saņēmis dāsnu honorāru, par kuru uzreiz iegādājies briljanta gredzenu – tas bijis kā rezerve nebaltai dienai, lai pārdotu jaunu sarežģījumu gadījumā). Vienlaikus no cietuma bija iznācis Tito konkurents P. Miletičs, uzsākot cīņu par DKP vadītāja amatu. P. Simičs, balstoties uz interesantām, bet ar piesardzību uztveramām NKVD aģenta J. Kopiniča atmiņām, iet tālāk un to interpretē kā NKVD un Kominternes sadursmi jautājumā par to, kam ir jāvada DKP (piemēram, rūdīts staļinists Dmitrijs Manuilskis (1883–1959) un daudzi citi bijuši noskaņoti pret Tito). Arī šoreiz neskaidros apstākļos Tito paglābjas.⁴¹

- Galu galā 1940. gada oktobra nogalē (PSRS aizvien ir Vācijas sabiedrotā un jau tā mazo DKP ir pametuši vilušies DKP biedri) Tito DKP 5. kongresā Zagrebā kļūst par partijas vadītāju.⁴²

Te, protams, galvenais jautājums polemikā ir Tito rakstītie ziņojumi. Ņ. Bondarevs nenoliedz un P. Simičs uzsver, ka **visu** posmu no 1935. līdz pat 1939. gadam Tito raksta ziņojumus par DKP biedriem. Kominternes vadītāji G. Damjanovs-Belovs un G. Dimitrovs pēc kara ar zināmu rūgtumu atzinuši, ka Tito kļuvis par DKP vadītāju nevis ar Kominternes, bet gan NKVD svētību.⁴³ P. Simiča skatījumā Tito denunciācijas bija instruments cīņā par kāroto mērķi – DKP vadību, kamēr krievu vēsturnieks, nenoliedzot Tito ambiciozitāti, primāri redz NKVD lomu visos procesos, un Tito pats ir gandrīz nejaus instruments. Tieši tāpat kā DKP iekšējie oponenti, tajā skaitā P. Miletičs, analogiski rīkojās attiecībā

pret pašu Tito – visas apsūdzības pret Tito tika balstītas uz ziņojumiem, kurus rakstīja citi dienvidslāvu komunisti (kaut gan zināms, ka par Tito tika rakstīti ziņojumi tikai pēc tam, kad Tito bija uzsācis savus mēģinājumus “likvidēt frakcijas”). Diez vai tas bija mākslīgi inspirēts – tā bija normāla tā brīža prakse. No tā izriet nākamais jautājums – NKVD ietekme (pateicoties Tito denunciācijām) uz paša Tito izpestīšanu no nāves un viņa “karjeras izaugsmi”.

Savdabīgs šo abu tendenču apkopojums ir vēl viena nevēsturnieka – slovēņu izcelsmes austriešu slāvista un filozofa Silvina Eileta (*Silvin Eiletz*)⁴⁴ darbs “Tito mīklainie gadi Maskavā. 1935–1940”⁴⁵. Lai gan darbs publicēts tikai slovēniski un horvātiski, tas izraisījis visai plašas diskusijas sava stila, informācijas un dokumentu interpretācijas dēļ (grāmatu izdevusi poliski labēja, ar Slovēnijas Katoļu baznīcu cieši saistīta izdevniecība). Kaut arī S. Eileta darbs ir haotisks, emocionāls antikomunistisks vēstījums (un līdz ar to selektīvi citē Ņ. Bondarevu, kurš nekritizē PSRS represīvo aparātu), darba vērtība ir pirmo reizi **publicētie** Krievijas Valsts sociālās un politiskās vēstures arhīva (*Rossijskogo gosudarstvennogo arhiva social'noj i političeskoj istorii (RGASPI)*) dokumenti. Arhīva 495. fonda 277. aprakstā apkopoti ziņojumi un to noraksti, kuros NKVD aģents Valters (Tito) rakstījis negatīvus raksturojumus un ziņojumus par citiem DKP biedriem. Visai liela daļa norakstu, kuri parāda Tito kā ziņotāju, ir veikti tieši 1948. gadā, kad Dienvidslāvija sarauj attiecības ar PSRS.⁴⁶ S. Eilets, balstoties uz to, ka Tito daudz un detalizēti rakstījis DKP biedru raksturojumus (arī par tiem, ko pazinis maz, jo gluži vienkārši ne visi viņu pazina), ir ļoti kategorisks un redz tajā pirmkārt paša Tito iniciatīvu: “Ja nepieciešams raksturot vēl kādu citu, ko neesmu minējis šeit, lūdzu, man to norādīt, un sniegtu raksturojumu.” Viņš uzskata, ka neietekmīgais, bet ambiciozais Tito

vienīgi sadarbībā ar NKVD redzējis iespēju kļūt par DKP vadītāju un nav nošķīris sevi no NKVD, bet pat lepojies ar to.⁴⁷ Kā pierādījumu viņš min to, ka gan J. Kopiničs, kurš sev pieraksta Tito izglābšanu (aizliekot labu vārdu par viņu vadībai), gan I. Karaivanovs pēc Otrā pasaules kara apmetās uz dzīvi Dienvidslāvijā – tātad tā esot bijusi zināma pateicība no Tito puses.⁴⁸ Slovēņu autors visa darba garumā citē Valtera nomelnojošos ziņojumus un uzsver, ka Tito bijis amorāls, nodevīgs karjerists un uzcītīgs Staļina metožu piekritējs, kurš nekautrējās izcelt sevi uz sāncensu fona. Autors mēģina vilkt līdzības starp to, kā Tito ar NKVD svētību atbrīvojies no lielākās daļas savu līdzgaitnieku 30. gadu nogalē un to, kā 50. gados izrēķinājies ar politiskajiem pretiniekiem Kailās salas (*Goli otok*; Horvātija) koncentrācijas nometnē un arī agrāk – jau 1944.–1951. gadā nometnēs izrēķinoties ar komunistiskās varas pretiniekiem, tajā skaitā mazākumtautībām.⁴⁹

* * *

Jāsecina, ka it kā neliels, tomēr dramatisks dzīves elements – “Maskavas gadi” visai interesantā Austrumeiropas politiķa Tito dzīvē modina tieši neprofesionālu vēsturnieku interesi. Tas vispirms saistīts ar komunisma novērtēšanu kopumā. Dienvidslāvijā komunismam ar tā savdabīgo ekonomisko un arī nacionālo modeli starp 1945. un 1991. gadu bija ne tikai piešķirta īpaša loma, bet arī daļā sabiedrības tam bija autentiska cieņa. Līdz ar to Tito darbībai Maskavā 30. gados ir “sensationāla pievilcība”, jo katrs tajā var atrast kaut ko sev būtisku – ir gan iespēja demitoloģizēt Tito kultu, viņa režīmu un komunisma ideoloģiju bijušās Dienvidslāvijas valstīs, gan izcelt PSRS varenību un ietekmi. Vienlaikus tam ir **mūsdienu politisks konteksts** – Balkānu valstu gadījumā tā ir netieša valdošās elites kritika. Šī elite ir daļēji veidojusies uz DKP pamatiem, kā arī Dienvidslāvijas

karu laikā 90. gados ne bez kriminālo elementu dalības (izņēmums ir tikai Slovēnija). 90. gadu karu cēloņi tiek meklēti Tito personībā, kas radījusi režīma nacionālo un arī represīvo politiku, kura nevis atrisināja problēmas, bet vienkārši tās slēpa. Saskaņā ar krievu vēsturnieku vēlme izcelt vēsturisko kontinuitāti Krievijas ietekmei Balkānos. Paradoksāli, ka NKVD Tito gadījumā parādās kā pragmatisks spēlētājs (iepretim dogmatiskajai Kominternei), kas turklāt izskolo Tito partizānu kara vešanas taktikā. Tiek radīts iespaids, ka, pateicoties NKVD, par Dienvidslāvijas komunistu vadītāju kļuva Tito, kurš komunistiskajā pasaulē bija pat progresīvs ekonomiskajos jautājumos, raugoties no mūsdienu viedokļa. Ņ. Bondarevs polemizē ar P. Simiču ne tik daudz par to, cik tālejoši secinājumi izdarāmi, pamatojoties uz Tito rakstītajiem ziņojumiem (vai Tito tiešām bijis NKVD ziņotājs), cik par to, vai Tito bija autonomš savā darbībā.

Tito bija staļinists, karjerists un sadarbojās ar NKVD. Uzmanību piesaista tas, ka viņš netika likvidēts ne par pārlieku lielu ziņošanas aktivitāti (kā mēdza notikt), ne par punktiem, kuros divas reizes (!) tika apsūdzēts – turklāt apsūdzības “tīrīšanu” apstākļiem bija smagas. Viņš 30.–40. gadu mijā uz zināmu laiku nonāca pozīcijā, kur viņam nebija konkurences. Dzīvi palikušie komunisti bija viņa “skolnieki”, taču viņi ātri aizpildīja vakuumu ap viņu. Tito nebija vienīgais, kas rakstīja ziņojumus, – to darīja arī citi DKP biedri, gluži vienkārši Tito izdevās izdzīvot, taču tas nenozīmē, ka denuncēšanas kultūra nebija zināma viņa “skolniekiem”, kuri nepiedalījās “tīrīšanās”. Josips Brozs jeb Tito ir lielā mērā demitoloģizēts. Taču, pat ņemot vērā Tito personības īpašo vietu citu Austrumeiropas politiķu vidū, savā darbībā un noziegumos pēc 1939. gada viņš vairs **nebija viens**.

Līdz ar to komunistiskie noziegumi aizvien modina emocijas, jo ir tieši vai

pastarpināti saistīti ar mūsdienu politiskajiem procesiem. Taču pieejamā informācija ir fragmentāra – Tito fenomens pats par sevi neizskaidro visus notikumus, kas seko pēc viņa. Krievijā un arī Latvijā joprojām atrodas dokumenti, kas attiecas uz komunistiskā

režīma posmu un kas nav pieejami. Šiem dokumentiem kļūstot pieejamiem, interpretāciju (manipulāciju ?) iespējamība nezudīs, tomēr arī pašreizējā situācija ļauj pagātnes notikumus dažādi pasniegt un interpretēt, tā radot **“jaunu realitāti”**.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ Piemēram: International Herald Tribune, 22.10.2007., p. 3; KSENJA HAHONINA. Povojni poboji. “Treba je priznati smrt” [Pēckara slepkavības. “Nāve ir jāatzīst”]. In: Mladina (Ljubljana) 2001, Nr. 42, pp. 28–29; MICHAEL LEES. The rape of Serbia: The British role in Tito’s grab for power, 1943–1944. Harcourt 1990, pp. 3–4.

Šajā kontekstā interesants ir mazāk zināmais Slovēnijas piemērs (salīdzinājumā ar Horvātiju vai Serbiju). Horvātija Otrā pasaules kara gados saistās ar ustašu/vācu/itāļu cīņām pret komunistiem, bet Serbija ar sarežģītām četniku, vāciešu/itāļu, provāciskās ģenerāļa Milana Nediča (*Milan Nedić*) valdības un komunistu attiecībām. (Par komunistu sadarbību ar ustašām un vāciešiem pret četņikiem sk.: WALTER R. ROBERTS. Mihailovic. Tito and the Allies. 1941–45. Duke 1987, pp. 107–108; VLADISLAV B. SOTIROVIĆ. Anti-Serbian Collaboration between Tito’s Partisans and Pavelić’s Ustashi in World War II. Balkan Studies (Institute for Balkan Studies in Thessaloniki) 2014/2015, Nr. 49, pp. 113–156.)

Slovēnija piedzīvoja gan itāļu, gan vācu okupāciju, komunistisko un nekomunistisko pretestības kustību, kā arī itāļu un vācu pusē karojošo antikomunistu vienību darbību. Tās bija *Milizia volontaria anticomunista* (MVAC), kas pēc Itālijas kapitulācijas 1943. gada septembrī sāka sadarboties ar četniku kustību, un 1943.–1944. gadā vācu iestāžu veidotais Tēvzemes sargu leģions jeb *Domobranska legija* vienība (ap 13 000). JAMES GOW, CATHIE CARMICHAEL. Slovenia and the Slovenes. A small state and the New Europe. London 2000, pp. 45–50; SABRINA S. RAMET. The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation 1918–2005. Indiana 2005, pp. 135–137; JOZO TOMASEVICH. War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration. Stanford 2001, pp. 109–111.

² Šai kustībai saknes meklējamas jau 19. gs. cīņās pret Osmaņu impēriju. Šajā gadījumā domāti serbu ģenerāļa Dragoļuba Mihailoviča (*Dragol’ub “Drazha” Mihailovich*) vadītie “Dienvidslāvijas bruņotie spēki dzimtene” – tā bija nacionālistiska un monarhistiska pretošanās kustība Otrā pasaules kara laikā, kura atbalstīja “Lielserbijas” ideju un dažādos posmos gan cinījās pret vācu, itāļu, horvātu nacionālistu un komunistu partizānu vienībām, gan sadarbojās ar tām.

³ Ustaše (no horvātu valodas darbības vārda *ustat* – “sacelties, celt nemieru”) – pastāvēja no 1929. līdz 1945. gadam, horvātu separātistu (“Lielhorvātijas” ideju pārstāvoša), antidienvidslāviska, antisemitiska organizācija, kuru ietekmēja itāļu fašistu ideoloģija, nozīmīga loma tajā bija Katoļu baznīcai. Ustašu vadītājs Ante Paveličs (*Ante Pavelić*) vienlaikus arī bija “Neatkarīgās Horvātijas valsts” vadītājs (1941–1945), tā bija atkarīga no Itālijas, vēlāk no Vācijas.

⁴ THIERRY MUDRY. Histoire de la Bosnie-Herzégovine. Faits et controverses [Bosnijas un Hercegovinas vēsture. Fakti un polemikas]. Paris 1999, pp. 201–205, 340.

⁵ Latviešu valodā pieejamā literatūrā sk., piem.: DŽOZEFS ROTČAILDS. Valstis Viduseiropas austrumos starp diviem pasaules kariem. Rīga 1999, 309. lpp.

⁶ ALEKSA DJILAS. Tito’s Last Secret: How did he keep the Yugoslavs together? In: Foreign Affairs 74, 1995, July/August, No. 4 (autors ir M. Džilasa dēls).

⁷ Īsu brīdi pirms nonākšanas cietumā 1928. gadā viņš bija DKP Zagrebas nodaļas sekretārs. Tas būtu uzskatāms par nozīmīgu amatu, taču 30. gadu otrajā pusē partijas biedru skaits bija vien ap pāris tūkstošiem, kaut arī isajā legālās darbības posmā 1920.–1921. gadā DKP bija liela (60 000 biedru), populāra un parlamenta trešā lielākā partija. Tobriid liela daļa partijas biedru

atradās Dienvidslāvijas cietumos vai bija krituši Spānijas pilsoņu karā. Pārējie bija emigrācijā Vīnē, Parīzē vai Maskavā, kur tos savukārt drīz skāra Staļina represijas (līdz 800). IVICA RADOŠ. Cinkanjem i preko leševa do šefa KPJ [Ar “stučisanu” un pāri liķiem līdz Dienvidslāvijas kompartijas vadītājam]. In: Jutrajni list (Zagreba), 11.01.2009.; ROTČAILDS, Valstis Viduseiropas austrumos, 247.–248. lpp.; IVO BANAC. With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism. New York 1988, p. 67.

⁸ Represijas nebija noslēpums jau laikabiedriem, un dienvidslāvu komunistu gadījumā pat 1940. gadā Belgradā tika izdota Ž. Pavloviča grāmata (viņš bija vilies PSRS politikā), tā tolaik gan nenokļuva pārdošanā, jo Dienvidslāvijas karaliste bija uzsākusi attiecību normalizēšanu ar PSRS. ZHIVON PAVLOVIČ. Bilans sovjetskog termidora: prikaz i otkricha o delatnosti i organizaciji Staljiniskog terora [Padomju terminora bilance: Staļina terora darbības un organizācijas atspoguļojums un atklājumi]. Belgrad 2003 (trešais izdevums), s. 115–130.

⁹ Čehu izcelsmes komunisti (dzimis *Josef Čižinský*), 1904.–1937. gads. No 1932. gada līdz savai nošaušanai Maskavā bija DKP vadītājs un redzams Kominternes darbinieks.

¹⁰ Viņš kopā ar savu Tito līdzgaitnieku Milovanu Džilasu (*Milovan Djilas*, 1911–1995) 40. gadu nogalē aktīvi mudināja Tito saraut saites ar Staļinu, bet 1954. gadā nostājās opozīcijā Tito “jaunās šķiras” (“sarkanās buržuāzijas”) ietekmei DKP. Abi tika izslēgti no partijas un zināmu laiku turēti ieslodzījumā, taču, sākot ar 60. gadiem, viņiem netika liegts darboties publicistikā.

¹¹ Kā uzskata franču vēsturnieks Alāns Bezansons, “(anti)fašisms” komunistu izpratnē bija ļoti veiksmīgs izgudrojums. Fašismu varēja ērti piedēvēt gan Dienvidslāvijas karalistei, gan Salazara režīmam Portugālē, gan de Gola prezidentūras posmam Francijā. V. Mincenbergs 1936. gadā runājis nevis par “antinacismu”, bet “antifašismu” tieši tādēļ, lai izvairītos nostādīt divus totalitārus, līdzīgus, salīdzināmus režīmus vienu pret otru (Staļinu un Hitleru). Par ļauniem tika pasludinātas visas labējās, lielākoties nedemokrātiskas valdības, kuras gan savā starpā bieži apvienoja tikai viena iezīme – antikomunisms. ALAIN BESANÇON. Le mur du silence n'est pas encore tombé [Klusēšanas mūris vēl arvien nav sabrucis]. In: Le Figaro. Histoire 2015 Décembre – 2016 Janvier, Nr. 23, pp. 9–10.

¹² “Frakciju cīņas” un iekšējie strīdi bija labi zināma DKP iezīme jau kopš tās izveidošanās 1919. gadā (sākumā tā saucās Dienvidslāvijas Sociālistiskā darba partija; slovēņu sociāldemokrāti, kuri simpatizēja Padomju Krievijai, pievienojās 1920. gadā). 20. gadu sākumā centrālās nesaskaņas bija taktiska rakstura – starp “centristiem”, kuri piedāvāja iet pakāpenisku, legālu ceļu (1920. gadā 30. decembrī DKP tika aizliegta), cīnoties par sociālo taisnīgumu. Viņi neredzēja revolūcijas iespējamību, tā ka par revolūcijas pamatu pieņēma industrializācijas pakāpi, un tā Dienvidslāvijā bija zema. “Centristi” sākotnēji bija vadošā grupa partijā. Otrās grupas – “revolucionāru” – kodolu lielā mērā veidoja dienvidslāvi, kuri, būdami Austroungārijas armijas karagūstekņi, bija piedzīvojuši boļševiku apvērsumu 1917. gada novembrī. Viņi uzskatīja, ka revolucionārā situācija ir nobriedusi un centralizētai, augsti disciplinētai partijai ir jāagrāb vara valstī, izmantojot arī teroru. Viņus atbalstīja Kominterne. Daļa “centristu” izstājās no DKP un izveidoja atsevišķu Sociālistisko partiju, jo nebija mierā, ka partiju faktiski savu ārpolitisko mērķu īstenošanai vada Maskava/Kominterne. 1928. gadā Kominterne “centristus”, kā arī sociāldemokrātus pielīdzināja fašistiem. Oficiāli 1935. gadā sociāldemokrāti atkal kļuva par komunistu sabiedrotajiem pret nacistiem un fašistiem (“Tautas frontes”), bet faktiski komunistu vidū simpatizēšana “labējiem” (sociāldemokrātiem) tika izmantota kā “vaina” Staļina “tīrīšanās”. (VLADIMIR DEDIJER. Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita [Jauni papildinājumi Josipa Broza Tito biogrāfijai]. Vol. 1. Rijeka 1980, pp. 81–86; Istorija Saveza komunista Jugoslavije [Dienvidslāvijas Komunistu savienības vēsture]. Beograd 1985, s. 104–107.)

Otrais problēmu loks arī pamatā saistījās ar šo Kominternes ietekmi un taktikas maiņām – DKP vadība atradās emigrācijā (Vīnē, Prāgā, vēlāk Parīzē vai Maskavā), bet biedru vairākums uz vietas Dienvidslāvijā. Saikne starp emigrācijā esošo vadību un biedriem Dienvidslāvijā zuda, trūka tiešas, klātesošanas kontroles. Tā radās dažādas interpretācijas biedru vidū. Sociāldemokrāti tika dēvēti par “labējiem” un “fašistiem”, taču veidojās arī “kreisās” grupas (t. s. “vabahīti”), kuras

uzsvēra brutālu spēku esošās iekārtas laušanā, “sarkano diktatūru” bez intelektuālas procesu analīzes (BANAC, With Stalin against Tito, p. 66).

¹³ Vēl viens problēmu loks, ap ko veidojās šķelšanās DKP, bija “nacionālais jautājums”. Komunisti neatzina monarhiju, taču uzskatīja, ka savu mērķu īstenošanai tā ir labāka par federāciju. Sākotnēji tika uzskatīts, ka unitāra Dienvidslāvija, kas apvieno visas “ciltis”, ir labs pamats strādnieku cīņai par sociālo taisnīgumu. Bet 1923. gadā iezīmējās ideja par slovēņu-horvātu-serbu-melnkalniešu federāciju (bosniešus tolaik ignorēja) vai pat par sadalīšanos atsevišķās valstīs pēc etniskā principa. Īpaši horvātu komunistu vidū (kuri atšķirībā no serbiem nāca no industrializētas, nevis agrāras vides) bija izteikti nacionāli noskaņojumi pret serbu dominēšanu. Tika uzsvērtā nevis “serbu buržuāzijas vaina”, bet tieši etniskais princips un horvātu komunisti (sk., piem.: Ibidem, pp. 47–48). To ļoti atbalstīja PSRS, kura “Versaļas Dienvidslāvijā” un citās reģiona monarhijās redzēja ienaidnieku, kas jāsašķeļ mazākās valstīs pēc etniskā principa. Pastāvēja idejas par “Balkānu federācijas” izveidi, tā aptvertu Dienvidslāvijas, Bulgārijas, Albānijas un arī Rumānijas, Grieķijas teritorijā dzīvojošās tautas. Turklāt etnisko pretrunu veicināšana izraisītu sociālos nemierus – tāpat arī revolūciju. 30. gadu nogalē PSRS, apzinoties, ka Vācija un Itālija apdraud Centrāleiropu un Austrumeiropu, pārtrauca jebkādu atbalstu nacionālajām kustībām Balkānos. Kominterne, īpaši pēc 1939. gada, kad Itālija padarīja Albāniju par savu protektorātu, zinot Itālijas atbalstu horvātu nacionālai kustībai, iestājās par Dienvidslāvijas vienotību (par komunistu lomu un izmaiņām nacionālo kustību uzskatos sk.: IVO BANAC. The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics. New York 1988, p. 306; MLIVOJ BESHILIN. Jugoslovenski komunisti i Srpsko nacionalno pitanje [Dienvidslāvijas komunisti un serbu nacionālais jautājums]. In: Kultura polisa (Novi Sad) 2008, No. 8/9/10, s. 86–89).

Maskava 1941. gada aprīlī, kad tā vēl bija Berlīnes sabiedrotā, bet abu lielvalstu starpā jau brieda nesaskaņas, paredzēja, ka vienotu, serbu vadītu Dienvidslāviju, kura ir ļoti nobijusies no Vācijas un Itālijas, izdosies izmantot savā diplomātiskajā cīņā, lai atturētu Vāciju no iesaistīšanās Balkānos. (No diplomātisko cīņu viedokļa tas atzīmēts arī: HENRIJS KISINDŽERS. Diplomātija. Rīga 2001, 372. lpp.)

¹⁴ ENVER REDŽIĆ. Bosnia and Herzegovina in the Second World War. London / New York 2005, pp. 197–199.

¹⁵ Par ideoloģiskajiem konfliktiem DKP sīkāk: BANAC, With Stalin against Tito, pp. 45–73.

¹⁶ Piemēram, JURIJ GIRENKO. Stalin – Tito. Moskva 1991, s. 70.

¹⁷ DEDIJER. Novi prilozi za biografiiju Josipa Broza Tita. Vol. 2. Rijeka 1981, pp. 333, 339; Tito pats atzina, ka, būdams Maskavā, vienmēr bažījies, ka var tik arestēts jebkurā brīdī. GIRENKO, Stalin – Tito, c. 70; JOSIP BROZ TITO. Autobiogrāfiska kazivanja [Autobiogrāfiskie stāsti]. Tom 1. Cetinje, Skopje, Beograd, Ljubljana 1982, c. 211.

Jau Otrā pasaules kara gados Tito brīdinājis M. Džilasu, pirms tas devās uz Maskavu, no NKVD “viltībām”, īpaši sievietēm. GEOFFREY SWAIN. Tito: A biography. London 2011, p. 70.

¹⁸ DEDIJER. Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. Vol. 1, p. 136, Vol. 2, pp. 322, 323, 325, 339, 552 (80. gados tika izdots papildināts 50. gadu izdevums); PERO SIMIČ. Tito, agent Kominterne [Tito, Kominternes aģents]. Beograd 1990, s. 78, 178; JOSIP BROZ-TITO. Autobiogrāfiska kazivanja. Tom 1, c. 214; PERO SIMIČ. Tito, tajna veka [Tito – gadsimta noslēpums]. Beograd 2009, s. 99.

¹⁹ SILVIN EILETZ. Titova skrivnostna leta v Moskvi 1935–1940 [Tito noslēpumainie gadi Maskavā]. Celovec (Klagenfurt) 2008, p. 93.

²⁰ MILOVAN DJILAS. Druženje s Titom [Draudzība ar Tito]. Harrow, Middlesex 1980, s. 167; vācu val.: M. DJILAS. Tito. Eine kritische Biographie. Molden 1980, p. 349.

²¹ DJILAS, Druženje s Titom, s. 14–15; DZHILAS. Glavy iz knigi “Druzhba s Tito”. In: Problemy Vostochnoj Evropy, No. 5–6. Vashington 1982, c. 261–262; BANAC, With Stalin against Tito, pp. 69–70.

Šis tēls latviešu vēstures literatūrā: DAINA BLEIERE. Pasaules vēsture III. 10. nodaļa. Pēckara pasaule. Rīga 1999, 16.–17. lpp.

- ²² STÉPHANE COURTOIS, NICOLAS WERTH, JEAN-LOUIS PANNÉ, ANDRZEJ PACZKOWSKI, KAREL BARTOŠEK, JEAN-LOUIS MARGOLIN (eds.). Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania [Komunisma melnā grāmata. Noziegumi, terors, vajāšanas]. Warszawa 1999, p. 287.
- ²³ Cita starpā 1946.–1949. gadā viņš bija PSRS vēstniecības tirdzniecības atašejs Turcijā un KGB rezidents Vidējos Austrumos. EILETZ, Titova skrivnostna leta, p. 111.
- ²⁴ VJENCESLAV CENČIĆ. *Enigma Kopinič [Mikla – Kopiničs]. Vol. 1. Beograd 1983, pp. 96–98.*
- ²⁵ Bulgāru komunisti. Sākotnēji komunistisko arodbiedrību aktīvistis, Kominternes izpildkomitejas vadītājs (1935–1943), komunistiskās Bulgārijas vadītājs (1946–1949).
- ²⁶ Bulgāru komunisti, NKVD darbinieks. Kominternes personāla departamenta direktora vietnieks (1937–1942), šī departamenta vadītājs (1942–1943), Bulgārijas aizsardzības ministrs (1946–1950).
- ²⁷ Viņam bija loma GPU 1922.–1926. gada antiļoļševiku un monarhistu likvidēšanas operācijā – provokācijā “Trests”; līdz 1929. gadam vadīja GPU Ārzemju nodaļu. Par viņa lomu Latvijas Komunistiskās partijas likteņos sk.: OJĀRS NIEDRE, VIKTORS DAUGMALIS. Slepens karš pret Latviju. Komunistiskās partijas darbība 1920.–1940. gadā. Rīga 1999, 144 lpp.
- ²⁸ SIMIČ, Tito, agent Kominterne, s. 112, 129–132; SIMIČ. Svetac i magle [Svētais un migla]. Beograd 2005, s. 77.
M. Gorkičs līdz pat 30. gadu nogalei, būdams gan Kominternes aģents, gan DKP vadītājs, nepiekrita (un nepakļāvās) PSRS politikai par Dienvidslāvijas vienotības sagraušānu. BANAC, With Stalin against Tito, pp. 64–65.
- ²⁹ SIMIČ, Tito, agent Kominterne, s. 174; SIMIČ, Tito – tajna veka, s. 360; SIMIČ. Tito je fasciniral ves svet [Tito fascinēja visu pasauli]. In: Dobro jautro, 05.08.2010., pp. 12–14, here p. 13; ALBERT SVETINA. Od osvobodilnega boja do banditizma [No atbrīvošanas cīņām līdz banditismam]. Ljubljana 2004, p. 60.
- ³⁰ Viņš augstākā virsreržanta pakāpē Pirmā pasaules kara laikā dienēja Austroungārijas armijā, tajā skaitā izlūkošanā, un 1915. gadā krita krievu gūstā.
- ³¹ Uz to norādot fakts, ka negatīvajos raksturojumos par saviem partijas biedriem Tito sniedz ziņas par viņu darbību jau 20. gadu sākumā. Tito 20. gadu sākumā nebija tādā statusā, lai detalizēti zinātu katra vadošā komunistu biogrāfiju. P. Simičs uzskata, ka ziņas viņš smēlās no kontaktiem spēcīgos (SIMIČ, Tito je fasciniral ves svet, p. 12–14). Tas gan izklausās fantastiski, jo diez vai Pirmā pasaules kara gados viņš, būdams militārās izlūkošanas apakšvirsnieks un nonācis saskarē ar politiski kreisajiem aģitatoriem, tos detalizēti iegaumētu. Vēl mazticamāka būtu viņa kontaktēšanās ar ne-PSRS dienestu (piemēram, Dienvidslāvijas karalistes) aģentiem. Drīzāk ticams, ka viņam kā darbiniekam, iespējams, bija pieejama Kominternes kartotēka par DKP biedriem.
- ³² MUDRY, Histoire de la Bosnie-Herzegovine, p. 198; par poļu komunistu “dubultniekiem” sk.: MARCIN SZYMANIAK. Towarzysze matroszki [Biedri matrjoškas]. In: Focus. Historia 2015, Nr. 12 (103), pp. 31–34.
- ³³ IVAN OČAK. Jugoslavenska emigracija v Sovjetskem savezu i staljinske čistke [Dienvidslāvijas emigrācija PSRS un “Staļina tīrīšanas]. In: kriza socialnih idej. Britovškov zbornik. Ljubljana 1996, pp. 375–397, here p. 395.
- ³⁴ Šis vēstures zinātņu kandidāts komentē arī aktuālos politiskos notikumus Balkānos Krievijas televīzijas “Rossija-24” raidījumā *Mezhdunarodnoe obozrenie* (“Starptautiskais apskats”), tajā skaitā velkot paralēles starp “Krimas tiesībām izvēlēties” un “Kosovas ziemeļu daļā dzīvojošo serbu tiesībām atdalīties no nelikumīgās Kosovas”.
- ³⁵ NIKITA BONDAREV. Iosip Broz Tito na sluzhbe Kominterny 1935–1936 gg. In: Rodina. Moskva 2007, No. 7, s. 90–94. (Žurnālu 1993. gadā dibinājusi Krievijas Federācijas valdība, kā arī prezidenta administrācijas). Vēlāk Ņ. Bondarevs izdevis grāmatu: Zagadka Tito. Moskovskie gody Iosipa Broza (1935–1937 gg.). Moskva 2012, s. 240.
- ³⁶ Kominternes izmeklēšana: EILETZ, Titova skrivnostna leta v Moskvi, pp. 197–198.

- ³⁷ Piemēram, BANAC, With Stalin against Tito, p. 67.
- ³⁸ COURTOIS et al., Czarna księga komunizmu, p. 286; WOJCIECH ROSZKOWSKI. Historia Polski. 1914–1998 [Polijas vēsture, 1914–1998]. Warszawa 1999, p. 78.
- ³⁹ EILETZ, Titova skrivnostna leta v Moskvi, pp. 18, 172.
- ⁴⁰ CENČIĆ, *Enigma Kopinič*, Vol. 1, pp. 103, 105; BONDAREV, Iosip Broz Tito na službe Kominternu, s. 93; SIMIĆ, Svetac i magle, s. 70.
- ⁴¹ Šajā sakarā pastāv kāda cita sensacionāla teorija: Francijā ilgus gadus dzīvojošs poļu trockists un *Le Monde diplomatique* poļu versijas redaktors Z. M. Kovaļevskis (dzimis 1943. gadā) uzskata, ka šoreiz Tito glābis tas, ka NKVD aģents, kurš pret viņu formulējis apsūdzības, Beogradā nonācis Gestapo rokās, tā diskreditējot šīs apsūdzības. Diemžēl viņš nemin ne šī aģenta vārdu, ne avotu, no kā smēlies šo informāciju. ZBIGNIEW MARCIN KOWALEWSKI. Jugosławia między Stalinem a rewolucją [Dienvidslāvija starp Staļinu un revolūciju]. In: *Le Monde diplomatique* (Edycja polska) 2013, Nr. 7/89, pp. 32–35.
- ⁴² CENČIĆ, *Enigma Kopinič*, Vol. 1, pp. 82, 84, 97, 99, 113; DEDIJER, Novi prilozi za biografiju, p. 333; SIMIĆ, Tito, agent Kominterne, s. 177; EILETZ, Titova skrivnostna leta v Moskvi, p. 230.
- ⁴³ SIMIĆ, Tito, agent Kominterne, s. 186.
- ⁴⁴ 1928. gadā dzimušā zinātnieka biogrāfija ir gana interesanta: 1955. gadā Krievijas pētniecības institūtā (*L'Institut des études russes*) Parīzē viņš pabeidza apgūt krievu valodu un Krievijas vēsturi; 1969. gadā Berlīnes Brīvajā universitātē (*Freie Universität Berlin*) ieguva doktora grādu padomju filozofijā, bet 1971. gadā Vīnes Universitātē – doktora grādu krievu filozofijā. 1976. gadā Vīnē pabeidza psihoanalīzes studijas. 1970.–1973. gadā strādāja Buenosairesas Jezuitu universitātē, pasniedzot marksisma filozofiju. Trīs reizes – 1969., 1970. un 1972. gadā – pētniecības braucienos apmeklēja PSRS. 1974.–1976. gadā Vīnē pasniedza padomju filozofiju un psihoanalīzi, bet karjeru noslēdza 2002. gadā Slovēnijā, Mariborā, kā vēstures profesors. Cita starpā rakstījis par boļševiku un ķeizariskās Vācijas sadarbību Pirmā pasaules kara laikā, kā arī par Kominternes vēsturi.
- ⁴⁵ EILETZ, Titova skrivnostna leta v Moskvi 1935–1940, p. 282.
- ⁴⁶ Ibidem, pp. 180–275.
- ⁴⁷ Ibidem, pp. 47, 58.
- ⁴⁸ Ibidem, pp. 93, 101, 111.
- ⁴⁹ Ibidem, pp. 121–155; MILKO MIKOLA. Povojna koncentracijska in delovna taboriščav Sloveniji [Pēckara koncentrācijas un darba nometnes Slovēnijā]. In: Večer (Ljubljana), 18.04.2008., p. 25; MILKO MIKOLA. Communist concentration camps and labour camps in Slovenia. In: crimes committed by totalitarian regimes. Ljubljana 2008, pp. 145–155.

SUMMARY

Yugoslavia's dictator Josip Broz-Tito (1892–1980) still remains a controversially perceived person both in Balkans, as well as in a wider historic context. On the one hand, he is still regarded as a positive figure due to bringing stability, independence both from the capitalist and the socialist camps. On the other hand, he and his regime during and after the Second World War is responsible for political repressions and thousands of deaths of those who were opposing the communism. From the late 2000s an increasing amount of literature is dedicated to the complex situation during and after the Second World War in Yugoslavia and the negative role of Communists.

The focal point of the current article is the historiography of the lesser known Tito's period, which he spent in Moscow between 1935 and 1940 (experiencing "Stalin purges") working for Comintern. His close supporter and later opponent – M. Djilas in his memories

mentioned rumours that Tito was in collaboration with the Soviet political police – People’s Commissariat for Internal Affairs (NKVD) by possibly writing denunciations on other Yugoslav Communist party (YCO) members. Other narratives (by an ethnic Slovenian, a member of NKVD, who after 1945 returned to Yugoslavia) reject that as a KGB propaganda plot.

Nevertheless, after 1989/1991, the literature regarding this issue is still scarce (one of the explanations is that the local societies were focusing on war, its economic consequences and integration into EU/NATO). Mainly journalists and other “nonprofessional” historians have written about that, as it has an aspect of sensation. Serbian P. Simic has actively pursued this theme for the last 25 years, on the basis of archive materials, portraying Tito as cynical careerist, who voluntarily and actively became involved into cooperation with NKVD (Personnel Management department of Comintern, which is said to be *de facto* a “branch office” of NKVD in Comintern), in order to become the YCP leader. In this light, Tito ceases to be the victim of Stalin’s purges (in communist Yugoslavia, Stalin’s purges were not a secret after the 1948 “Stalin-Tito split”). He was an active member of this process. By doing so, he twice (!) eluded arrest/death sentence and obtained NKVD support for assuming the leading position at YCP.

In the late 2000s, Russian historian N. Bondarev (employed at the Russian Institute of Strategic Studies which is connected to the government and intelligence institutions) is so far a unique historian who has paid close attention to this aspect of Tito’s life/history of Yugoslavia. He portrays Tito (who was using the cover name “Walter”) as an ambitious individual, but still more as an instrument in the hands of the powerful NKVD and assesses that Tito’s connections with NKVD merely saved his life during the purges. Slovenian-Austrian slavist and philosopher S. Eilitz in 2008 published documents (known to P. Simic and N. Bondarev) from the Russian state archive of socio-political history (RGASPI) – negative rapports/characteristics written by “Walter” about other YCP members. They tend to show Tito’s proactive approach to the matters of denunciation.

The conclusion of this brief survey is that this historic episode is underpinned by a willingness of each researcher to deal with contemporary political aspects – 1) Tito’s “Moscow period” shaped him and, thus, the entire Yugoslavia after 1945. Consequently, he is indirectly responsible for the wars of 1990s, creating local elites which continued to rule even after 1991 ?; 2) Russians tend to see strong NKVD (Russia) vs. weak Tito (partners); 3) in a wider perspective, “Tito’s phenomenon” is not explaining everything. Assuming he adopted Stalin’s methods, he was not alone in using them; and he was not unique in writing denunciations. Nevertheless – there still remain materials in Russia and Latvia, connected to Communist period, which are not accessible. Therefore it yields opportunities for different interpretations, a creation of “new realities”.

Afrocentrisma fenomens ASV: ideju kontinuitāte mūsdienās un definēšanas problemātika

Phenomenon of Afrocentrism in USA: Continuity of Ideas Today and Problems of Definition

Roberts Saulītis, *Mg. hist.*

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte

Lomonosova iela 1a, Rīga, LV-1019

E-pasts: robertssaulitis@inbox.lv

Afrocentrisma aizsākumi ASV ir saistīti ar melnādaino sociālpolitisko un ekonomisko situāciju Dienvidu štatos un cīņu par līdztiesību 20. gs. vidū, kad uzplauka melnādaino nacionālisms. Pētījumā analizēti ASV vēsturnieku afrocentriskie darbi par afroamerikāņu vēstures sasniegumiem, afrikāņu kultūrām un panafrīkānisma idejām, pierādīta šo ideju kontinuitāte mūsdienu afrocentristu darbos, kā arī secināts, ka afrocentrismam kā alternatīvam pasaules uzskatam un kultūras ideoloģijai ir bijusi ievērojama nozīme afroamerikāņu kopienas pašapziņas celšanā un valdošās eurocentriskās vēstures interpretācijas pārvērtēšanā. Par lielāko trūkumu historiogrāfijā joprojām tiek uzskatīta nespēja skaidri definēt afrocentrisma jēdzienu.

Atslēgvārdi: afrocentrisms, etniskā vēsture, afroamerikāņi, pilsoņtiesību kustība, ideju vēsture, melnādaino nacionālisms, panafrīkānisms.

The emergence of Afrocentrism in the US historiography was entailed by social-political and economic situation of black people in Southern states and the fight for equality in the middle of the 20th century, unleashing black nationalism. The research provides analysis of the Afrocentric groundwork done in the US historiography about Afro-American past achievements, African cultures and the inherited ideas of Pan-Africanism, and demonstrates the continuity of these ideas in the modern Afrocentrist works. The research concludes that Afrocentrism as an alternative world view and cultural ideology has had a prominent significance in raising the African-American communities' self-confidence and revising the dominant Eurocentric interpretation of history. The inability to clearly define the concept of Afrocentrism is still considered to be the greatest deficiency in historiography in this regard.

Keywords: Afrocentrism, ethnic history, African-Americans, civil rights movement, history of ideas, black nationalism, Pan-Africanism.

Ievads

Amerikas Savienoto Valstu etniskās vēstures pētniecībā un akadēmiskajās aprindās nozīmīgu vietu ieņem pētījumi par melnādaino kopienu, tās kultūru, Āfrikas saknēm un vēsturi. Etniskās vēstures pētnieku vidū līdz pat mūsdienām izceļas savrupa zinātnieku grupa, kas par savas pētniecības objektu ir izvirzījusi melnādaino ASV iedzīvotāju vēsturi, antropoloģiju, kultūru un psiholoģiju, cenšoties pārvērtēt vairāk nekā simts gadu laikā iesakņojušos stereotipus par afroamerikāņiem, kurus modelējuši baltie zinātnieki. Aktivizējoties melnādaino nacionālismam¹ intelektuāļu vidū, 19. gs. beigās ASV uzplauka panafrīkānisma (*Pan-africanism*) kustība. Tā par savu galveno mērķi noteica afroamerikāņu kā kopienas pašapziņas un vienotības stiprināšanu – tās pamatā bija ideja, ka afrikāņiem gan Āfrikā, gan ārpus tās ir kopīga vēsture un liktenis. 20. gs. vidū, izvēršoties atklātai politiskai cīņai par melnādaino līdztiesību, šīs idejas daļēji pārņēma pilsoņtiesību kustības līderi, modificējot atbilstoši sociālpolitiskajai situācijai. Šis uzskatu kopums, pārņemot panafrīkānisma idejas kultūrā, filozofijā un vēsturē, ir ietekmējis socioloģijas, politoloģijas, teoloģijas, starpkultūru komunikācijas un Āfrikas vēstures izpēti ASV un tiek definēts kā afrocentrisms.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, cik lielā mērā mūsdienu amerikāņu afrocentristu darbos un idejās ir vērojama agrīno afroamerikāņu intelektuāļu un panafrīkānisma ideju kontinuitāte, kā arī izanalizēt ASV historiogrāfijā pastāvošos viedokļus par afrocentrisma kā vēstures un kultūras fenomena definīciju. Lai vispusīgi aptvertu pētāmo laika posmu, parādīta vēsturisko fenomenu un zinātnisko skolu pēctecīga attīstība un veikta historiogrāfijas skolu salīdzinoša analīze.

Pētījuma aktualitāte un nozīmīgums saistās ar to, ka melnādaino ASV iedzīvotāju diasporas vēstures pētniecība, ko veikuši afroamerikāņu pētnieki, ir kļuvusi par nozīmīgu ASV etniskās vēstures elementu. Mūsdienu Latvijas vēstures zinātnē afrocentrisma ideju būtība un afroamerikāņu vēstures attīstība ir maz pētīta², bet ASV historiogrāfijā šo pētniecības objektu analīzē ir vērojama izteikta tendenciozitāte.

Pētījuma avotu bāze ir prominentāko afroamerikāņu intelektuāļu, kopienas līderu un mūsdienu afrocentristu monogrāfijas un raksti akadēmiskos žurnālos. Analizējot avotus, jākonstatē, ka to apmērs ir praktiski neizsmeļams, tāpēc darbā analizēti tikai tie pētījumi, kuros izteiktās idejas ir sekmējušas afrocentrisko uzskatu izveidi un attīstību, kuri ir aizsākuši jaunu pētniecības diskursu vai apstrīdējuši historiogrāfijā iepriekš pastāvošos eurocentriskos kanonus. Šajā ziņā īpaši jāizceļ tādi akadēmiskie žurnāli kā "Melnādaino Pētniecības Žurnāls" (*The Journal of Black Studies*) un "Nēģeru Vēstures Žurnāls" (*The Journal of Negro History*), kuri kļuvuši par melnādaino intelektuāļu publikāciju galveno placdarmu. Ievērojamākās monogrāfijas, kuras veicinājušas pastāvošo uzskatu pārvērtēšanu un devušas zīmīgu ieguldījumu afroamerikāņu vēstures un afrocentrisma pētniecībā, sarakstījuši tādi ievērojami melnādainie intelektuāļi kā Džordžs Vašingtons Viljamss (*George Washington Williams*), Viljams Edvards Burghards Dibuā (*William Edvard Burghard DuBois*), Kārteris Gudvins Vudsons (*Carter Goodwin Wudson*) un Molefi Kete Asante (*Molefi Kete Asante*).

Afrocentriskās idejas agrīno melnādaino intelektuāļu darbos

Pēc verdzības atcelšanas ASV turpinājās melnādaino iedzīvotāju apspiešana ar tā saukto "Džima Krova" (*Jim Crow*) likumu³

izdošanu, leģitimizējot rasu segregāciju, kā rezultātā strauji kritās melnādaino iedzīvotāju sociālais stāvoklis Dienvidu štatos. Paralēli sarežģītajai melnādaino iedzīvotāju sociālpolitiskajai situācijai attīstījās jauna melnādaino elite, kas situāciju Dienvidu štatos saskatīja kā cīņu starp verdzību un brīvību. Tā bija cīņa par ASV demokrātisko ideju īstenošanu dzīvē. Par diviem galvenajiem demokrātisko pamatprincipu pilāriem melnādainie uzskatīja visiem iedzīvotājiem pieejamas publiskas izglītības sistēmas izveidi un melnādaino pagātnes sasniegumu izziņāšanu, tomēr pirms tam bija nepieciešams panākt pilntiesīgu pilsonības un līdzvērtības atzišanu no pārējās sabiedrības daļas.

Balto dienvidnieku nespēja pieņemt afroamerikāņus kā sociāli un tiesiski līdzvērtīgus sabiedrības elementus spieda melnādainos solidarizēties un apzināties sevi kā daļu no kopienas, ne Amerikas sabiedrības. Šajā laika posmā uzplauka *race pride* jeb melnādainās rases lepnuma ideja, kuras primārais mērķis bija pierādīt baltajiem līdzcilvēkiem, ka afroamerikāņi nav zemāka rase, kas nespēj iekļauties sabiedrībā.⁴ Historiogrāfijā šos centienus vēsturnieki raksturo kā izteiktu etnocentrismu.⁵

19. gs. otrajā pusē paralēli politiskajiem centieniem aktivizējās melnādaino jeb afroamerikāņu pētniecība (*Black studies, Afro-american studies*). Par spīti faktam, ka afroamerikāņi deva zīmīgu ieguldījumu ASV demokrātijas izveidē, baltie vēsturnieki šim apstāklim nepievērsa uzmanību rasistisko uzskatu dēļ, tāpēc jau no 19. gs. 70. gadiem palielinājās melnādaino intelektuāļu publikāciju skaits, kurās plaši tika izmantoti vēsturiskie, antropoloģiskie un teoloģiskie pētījumi. Nozīmīgākais šī laika domātājs bija rakstnieks un diplomāts Edvards Vilmots Blaidens (*Edward Wilmot Blyden*) – viņa idejas par melnādaino sasniegumiem pagātnē, ietekmi uz Ēģiptes civilizāciju un islāma pozitīvo iespaidu uz

Āfrikas civilizāciju nebalstījās uz zinātniskiem pierādījumiem, taču tās mudināja 20. gadsimta beigu afrocentriskos pētniekus pievērst uzmanību afroamerikāņu vēsturei un meklēt afrocentrisma elementus šī laika posma autoru darbos.⁶ E. V. Blaidens bija pirmais melnādainais intelektuālis, kurš savā darbā aprakstīja “afrikāņu nošķirto raksturu”, ar to saprotot afrikāņu īpatnējo dvēseli, mentalitāti, personību un garīgo bagātību. Tāpat kā visi šī laika posma melnādainie domātāji, arī E. V. Blaidena darbu pamatmērķis bija Āfrikas izcelsmes cilvēkos radīt lepnumu par savu rasi, atspēkot izteikumus, ka melnādainajiem piemīt zemāks intelektuālais potenciāls, un kļiedēt mītu, ka verdzībai ir bijusi audzināša funkcija. Tomēr mūsdienu historiogrāfijā E. V. Blaidena intelektuālā darbība tiek vērtēta pretrunīgi nepastāvīgo uzskatu, repatriācijas ideju un darbu propagandiskā rakstura dēļ.⁷

Pirmais vēsturiski zinātniskais melnādainā ASV intelektuāļa darbs par afroamerikāņu vēsturi tika izdots divas dekādes vēlāk – 1882. gadā. To divos sējumos izdeva politiķis, advokāts, žurnālists un vēsturnieks Dž. Vašingtons Viljamss: “Nēģeru rases vēsture Amerikā no 1619. līdz 1880. gadam: Nēģeri kā vergi, kā karavīri un kā pilsoņi” (*History of the Negro Race in America from 1619 to 1880: Negroes as Slaves; as Soldiers; and as Citizens*).⁸ Viljamsa darba nozīmīgumu apliecina fakts, ka nereti viņu dēvē par “afroamerikāņu vēstures tēvu” un melnādaino pētniecības pamatlicēju.¹⁰ Līdzīgi kā iepriekšējie melnādainie intelektuāļi, arī Dž. Vašingtons Viljamss aprakstīja afroamerikāņu pagātnes sasniegumus, tomēr darba zinātniskumu apliecina vairāk nekā divpadsmit tūkstoši izmantoto arhīvu materiālu un bagātīgs zinātniskais aparāts. Balstoties uz Hērodota darbiem, autors apgalvoja, ka senie ēģiptieši nebija melnādainie, tomēr tiem bija tumša ādas krāsa, kas ietvēra zināmu “melno

elementu”.¹¹ Grāmatas “Nēģeru rases vēsture Amerikā no 1619. līdz 1880. gadam” izdošana ieguva līdz tam laikam nepieredzētu ažiotažu un nozīmi.

Šādā sarežģītā sociālpolitiskā un tiesiskā situācijā, pastāvot “Džima Krova” likumiem, kas nodrošināja *de jure* un *de facto* segregāciju Dienvidos, izvirzījās divi jauni melnādaino kopienas līderi – Būkers Vašingtons (*Booker T. Washington*) un V. E. B. Dibuā. Lai arī abu intelektuāļu starpā radās domstarpības un diametrāli pretēji viedokļi par afroamerikāņu kopienas turpmākās attīstības pamatjautājumiem, tomēr B. T. Vašingtona un V. E. B. Dibuā debates aizsāka diskusiju, kas modelēja melnādaino intelektuālo domu ASV līdz Pirmajam pasaules karam un kļuva par pamatu turpmākai afroamerikāņu kultūras, psiholoģijas un vēstures pētniecībai. Vašingtons uzskatīja, ka melnādaino kopienai trūkst līderu – “rūpniecības vadītāju” (*Captains of Industry*)¹², taču V. E. B. Dibuā elite bija “talantīgais desmitnieks” (*The Talented Tenth*) – melnādainie, kas ir ieguvuši augstāko izglītību un kļuvuši par grupu līderiem, viņiem vajadzētu atgriezties dzimtajā kopienā, lai strādātu par pedagogiem un izglītotu atlikušo sabiedrības daļu, vadītu tās intelektuālo domu un sociālās kustības. Neņemot vērā domstarpības, abu autoru intelektuālās debates deva pozitīvu grūdienu afroamerikāņu izglītības veicināšanai, jo divdesmit gadu laikā, no 1890. līdz 1910. gadam, analfabētu skaits afroamerikāņu vidū bija samazinājies no 81% līdz 39%¹³, bet laika posmā no 1900. līdz 1910. gadam augstākajās izglītības iestādēs studējošo melnādaino skaits divkāršojās.¹⁴

Tieši afroamerikāņu kopienas līdera V. E. B. Dibuā darbos paustās idejas, ka melnādainajiem nepieciešams sevi apzināties ne tikai kā ASV pilsoņus, bet arī kā senas, augsti attīstītas Āfrikas kultūras pēcnācējus, ļāva izveidoties jauna veida identitātei “jaunais nēģeris” (*New Negro*).

Lai arī “jaunā nēģera” tipāžu apraksti atšķirās, tomēr, kā uzskata vēsturnieks Augusts Meiers (*August Meyer*), tos vienoja pašlepnums, izglītība, turība, lepnums par rasi, neatkarība un cīņas griba, pieprasot pilsonisko līdztiesību. Arī pastiprināta interese par Āfrikas vēsturi bija daļa no melnādaino solidarizēšanās un identitātes veidošanas koncepcijas. Piemēram, V. E. B. Dibuā apgalvoja, ka reliģiskie rituāli, ģimenes modelis, bērnu un kāzu tradīcijas, ekonomiskās sadarbības principi un melnādaino mākslinieku talants ir Āfrikai raksturīgo pazīmju palieku atspoguļojums afroamerikāņu kopienā.¹⁵

Savas intelektuālās karjeras augstākajā punktā V. E. B. Dibuā attīstīja panafrīkānisma ideju – visas pasaules melnādaino iedzīvotāju vienotības pamatdomu, kas balstījās uz pārliecību, ka afrikāņiem gan kontinentā, gan diasporā ir ne tikai kopīga vēsture, bet arī vienots liktenis.¹⁶ Ne velti tieši V. E. B. Dibuā mēdz dēvēt par “panafrikānisma intelektuālo tēvu”.¹⁷

Situācijā, kad, transformējoties afroamerikāņu elitei, pastiprinājās Āfrikas vēstures elementu izpēte un specializētas, melnādainajiem skolēniem piemērotas izglītības sistēmas izveide, līdzās V. E. B. Dibuā kā afroamerikāņu kopienas līderis izcēlās arī K. G. Vudsons, kura galvenais devums afrocentrisko uzskatu izpētē ir saistāms ar melnādainajiem nepiemērotas izglītības pārvērtēšanu. Par “nēģeru izglītības tēvu”¹⁸ dēvētā K. G. Vudsona veikto pētījumu pamatā bija pārliecība, ka ASV publiskā izglītības sistēma ir izslēgusi no mācību programmām afroamerikāņu kultūras un tradīciju pētniecību, to vietā pasniedzot Eiropas civilizāciju sasniegumus. Atsaucoties uz K. G. Vudsona fundamentālo darbu “Nēģeru kļūdainā izglītība” (*The Mis-education of Negro*), mūdienu afrocentristi uzsver, ka “kļūdainās izglītības” psiholoģiskā un ideoloģiskā ietekme ir veicinājusi balto amerikāņu rasisisko pārkumu izglītības iestādēs.¹⁹ 21. gs.

ievērojamākais afrocentrists M. K. Asante, atsaucoties uz K. G. Vudsona darbiem, norāda, ka viņa aktivitātes “*devušas impulsu afrocentriskās vēstures pieejas attīstībai un vairāki principi, kas sekmējuši afrocentrisko ideju izveidi izglītībā, pirmoreiz lasāmi Vudsona darbos*”.²⁰

20. gs. 40. gados aktualizējās afrikānismu analīze – tie ir tādi ārpus Āfrikas atklāti kultūras elementi, kuru saknes meklējamas Āfrikā. Šajā pētniecības laukā lielāko ieguldījumu ir sniedzis ebreju izcelsmes antropologs Melvils Herskovits (*Melville Herskovits*), iezīmējot afroamerikāņu pētniecības starpdisciplināro raksturu. 1941. gadā izdotajā monumentālajā darbā “Mīts par nēģeru pagātni” (*The Myth of the Negro Past*) M. Herskovits pirmais identificēja afrikānismu klātbūtni Dienvidamerikā un Ziemeļamerikā, afroamerikāņu kultūru raksturojot kā Āfrikas un Eiropas tradīciju sintēzi. Savos darbos autors pierādīja Āfrikas kultūru elementu pārmantojamību ne tikai afroamerikāņu kultūrā, bet arī balto amerikāņu sabiedrībā – mūzikā, Dienvidu štatu iedzīvotāju runas izloksnē, kulinārijā un reliģiskajos rituālos.

Laika posmā no verdzības atcelšanas līdz Otrajam pasaules karam afroamerikāņu intelektuālajā domā tika likti pamati melnādaino vēstures un izglītības pārvērtēšanai, kas cieši saistīti ar kopienas smago sociālpolitisko stāvokli sabiedrībā.

Afroamerikāņu pētniecības un pilsoņtiesību kustības nozīme afrocentrisko ideju attīstībā

Otrais pasaules karš un ASV dalība tajā ieviesa pārmaiņas ne tikai pasaules politiskajā situācijā, bet arī ASV iekšpolitikā, fundamentāli pārveidojot starprasu attiecības un amerikāņu sabiedrību gan Ziemeļos, gan it īpaši Dienvidos. Militārā konflikta radītās ideoloģiskās pretrunas pastiprināti

motivēja afroamerikāņu kopienu iesaistīties protesta akcijās, jo, riskējot ar savu dzīvību demokrātijas vārdā, viņi uzskatīja, ka ir pelnījuši baudīt ciņas augļus savā dzimtenē. Rasisms un demokrācija kļuva par diviem nesavienojamiem jēdzieniem, un melnādainie līderi apzinājās, ka balto amerikāņu attieksme pret afroamerikāņiem var aizkavēt ASV ceļā uz lielvaras statusu un neļaut atrast sabiedrotos starp jaunizveidotajām Āfrikas valstīm.²¹ Iekšpolitiski “Džima Krova” likumu atstātais negatīvais psiholoģiskais iespaids, afroamerikāņu ekonomiskā ekspluatēšana, protesta literatūras radīšana un linčošana veicināja solidaritāti afroamerikāņu vidū, sekmēja pilsoņtiesību kustības protestu masveida raksturu un jauniešu pakāpenisku radikalizēšanos.²²

Pēc Otrā pasaules kara par afroamerikāņu kopienas līderi izvirzījās Džons Houps Frenklins (*John Hope Franklin*), kura 1947. gadā izdots darbs “No verdzības uz brīvību” (*From Slavery to Freedom*) tiek dēvēts par “Melnādaino vēstures Biblii”.²³ Dž. H. Frenklins bija “jaunā nēģeru” tipa produkts un savos darbos slavēja priekšgājēju – B. T. Vašingtona, V. E. B. Dibūa un K. G. Vudsona – devumu afroamerikāņu vēstures un kopienas izpētē, kā arī solidaritātes un rases lepnuma veicināšanā.

Iekšpolitisko situāciju ASV fundamentāli izmainīja nevis akademiķu centieni padziļināt Āfrikas un afroamerikāņu izpēti, bet ciņa politikajā sfērā – Rouzas Pārksas (*Rosa Parks*) incidents, tam sekojošais afroamerikāņu sabiedriskā transporta boikots un Nacionālās apvienības krāsaino cilvēku attīstībai (*National Association for the Advancement of Colored People*) aktivitātes, ieskaitot slaveno tiesas prāvu “Brauns pret Topekas izglītības pārvaldi” (*Brown vs. Topeka Board of Education*), kas deva nepieciešamo psiholoģisko impulsu un juridisko pamatu sagraut doktrīnu “nošķirti, bet līdztiesīgi”.²⁴ Mērenu nevardarbīgu pretošanos rasu segregācijai ASV piedāvāja jaunais

pilsoņtiesību kustības līderis, baptistu mācītājs Martins Luters Kings Jr. (*Martin Luther King Jr.*), bet radikālo spārnu pārstāvēja aktivists, bijušais ieslodzītais, "Islāma nācijas"²⁵ (*Nation of Islam*) biedrs Malkolms Litls (*Malcolm Little*), kurš pēc iestāšanās organizācijā pieņēma pseidonīmu Malkolms X (*Malcolm X*). Kā savā autobiogrāfijā norāda vēlākais pilsoņtiesību aktivists, X simbolizēja viņa nezināmo afrikānisko izcelsmi.²⁶

Tieši Malkolma X paustā retorika saistībā ar melnādaino cīņu par pilsoņtiesībām visvairāk ir ietekmējusi mūsdienu afrocentristu uzskatus. Viņa kareivīgā nostāja pret balto amerikāņu pārākumu un harismātiskās oratora spējas, argumentējot par labu afroamerikāņu vēstures sasniegumiem un kultūrai, kā arī rasisma atstātajām negatīvajām psiholoģiskajām sekām, piesaistīja jaunus aktivistus cīņai par līdztiesību.²⁷ Malkolms aicināja pārvērtēt tradicionālo afroamerikāņu vēstures interpretāciju, popularizējot ideju identificēties ar Āfriku, tādā veidā veicinot panafrikānisma ideju kontinuitāti.²⁸ Ietekmējoties no Markusa Gārvija (*Marcus Garvey*) nacionālisma idejām, Malkolms popularizēja termina "afrikānis" lietošanu un aicināja lepoties ar Āfrikas saknēm, par spīti tam, ka līdz 20. gs. vidum šim terminam bija negatīva nokrāsa. Pēc mūsdienu ievērojamākā afrocentrista M. K. Asantes domām, "Islāma nācijas" līdera idejas bija pamatā kultūras nacionālisma uzplaukumam afroamerikāņu vidū.²⁹

Redzot, ka diskriminācijas atcelšana un balto iedzīvotāju attieksmes maiņa noris pakāpeniski, afroamerikāņu jauniešu un nacionāli noskaņoto organizāciju vidū bija vērojama strauja radikalizēšanās.³⁰ Apsīkstot politiskajai cīņai 60. gadu beigās, ko veicināja abu iepriekš minēto afroamerikāņu līderu pārgrābta nāve, melnādaino nacionālisma retorika uzplauka kultūras un akadēmiskajā dzīvē. Jauna mākslinieku

paaudze radīja literatūras, tēlotājmākslas un mūzikas darbus, kuros cildināja melnādainos, aicināja tos godināt savas Āfrikas saknes un afrikāņu kultūru atstāto mantojumu, kā arī piederību pie negroīdās rases uzskatīt nevis par kauna, bet skaistuma simbolu.³¹ Akadēmiskajā vidē radikālie studenti sāka pieprasīt jauno ideju integrēšanu augstākās izglītības iestādēs. Abas grupas vienoja kopīgs mērķis – radīt darbus un popularizēt idejas, kuros atšķirībā no pastāvošā eurocentriskā skatpunkta tiktu piedāvāts afrocentrisks redzējums, izvirzot Āfriku pasaules vēstures centrā. Afrikāņu pagātnes sasniegumiem gan kontinentā, gan ārpus tā bija jākļūst par jauno radikālo ideju katalizatoru.

Afrocentrisma definēšanas problemātika

20. gs. 70. gadu sākumā popularitāti afroamerikāņu studentu un aktivistu vidū saglabāja melnādaino nacionālisma idejas. To, ka konservatīvā ASV sabiedrības daļa pārvērtēja kulturālos aizspriedumus, un izmaiņas dzimumu savstarpējās lomās izmantoja arī afroamerikāņi, kuri feministu kustību saistīja ar afrikāņu ģimeņu maternālo raksturu un "Āfrikas mātes" kā simbola popularizēšanu. Līdz 20. gs. 70. gadiem autori, kas apgalvoja, ka to darbi ir modelēti pēc afrocentriskā pasaules uzskata, nebija definējuši afrocentrismu, trūka arī izstrādātas struktūras, metodoloģijas un darbu pētišanas pamatprincipu. Šie nepieciešamie elementi afroamerikāņu pētniecībā tika pārņemti no senegāliešu vēsturnieka Čeika Antas Diopa (*Cheikh Anta Diop*), kurš afrocentrismu definēja jau 20. gs. vidū. Č. A. Diops visa mūža garumā izstrādāja savu ideju konceptu, un viņa tēzes iespējams apkopot pāris teikumos: cilvēces bioloģiskās saknes un civilizāciju aizsākumi meklējami Āfrikā. Senās Eģiptes

civilizācija viennozīmīgi bija melnādaino sabiedrība, kuras kultūra apvienoja visu Āfrikas kontinentu. Šī kulturālā sistēma bija atbildīga ne tikai par cilvēku sociālo, bet arī intelektuālo attīstību; no kopienām, kas apdzīvoja Eirāziju, tā atšķīrās matriarhālā rakstura, garīguma, miermīlības un humānisma ziņā. Senā Grieķija un līdz ar to visas pārējās Eiropas civilizācijas savu vērtību sistēmu ir pārņēmušas no afrikāņu un ēģiptiešu kultūras.³²

Fundamentālu devumu afrocentrisma terminoloģijas un teorijas izstrādē sniedzis par afrocentrisma teorijas pamatlicēju dēvētais M. K. Asante. 1980. gadā izdotajā Asantes darbā "Afrocentriskums: sociālo pārmaiņu teorija" (*Afrocentricity: The Theory of Social Change*) pirmoreiz ASV historiogrāfijā analizēta šī termina izcelsme un attīstība, kā arī definēts pētniecības ietvars, metodoloģija un teorētiskās vadlīnijas. Vairāki autori, arī Vilsons Mozess (*Wilson Moses*), norāda, ka M. K. Asante savos darbos neatrisina afrocentrisma definēšanas problemātiku, bet drīzāk sarežģī to, laika gaitā mainot savu definīciju vairākas reizes.³³ Jau darba ievadā M. K. Asante sniedz vairākus afrocentrisma skaidrojumus, definējot to kā ideoloģiju, kas pozitīvi ietekmē afrikāņu pašapziņu, kā teoriju, kas skaidro afrocentriskos uzskatus, un filozofisku perspektīvu, kas saistīta ar afrikāņu izcelsmi un vēstures aktualizēšanu kulturālo aspektu kontekstā. Tomēr par afrocentrisma pamatdefinīciju M. K. Asante atzinis šādu: tas ir domāšanas un rīcības veids, kura centrā ir afrikāņu intereses, vērtības un perspektīva.³⁴ Pēc vēsturnieces Mias Bejas (*Mia Bay*) domām, M. K. Asantes uzskatus ir sarežģīti apkopot, jo tie ir neskaidri un dezorganizēti, arī viņa izpratne par afrikāņu kultūru laika gaitā ir mainījusies. Darbā "Afrocentriskums" M. K. Asante iedrošina topošos afrocentristus kultivēt afrikāņu vērtības, vadoties pēc "Njia"³⁵ mācībām un publicista Mualanas Karengas (*Mualana Karenga*)

izstrādātās "Kawaida"³⁶ teorijas, taču 1987. gadā izdotajā darbā "Afrocentriskā ideja" (*The Afrocentric Idea*) centrālā jau ir afrocentrisma retorika "Nommo" jeb vārdu spēks kā afrikāņu filozofijas un kultūras pamatelements. Tuvāk tūkstošgades mijai M. K. Asante pastiprinātu uzmanību sāka pievērst Senajai Ēģiptei kā melnādaino civilizācijai.³⁷ Kaut arī afrocentrisma pamatlicējs nespēja skaidri formulēt savas domas un definēt afrocentrisma jēdzienu, gan M. K. Asante, gan afrocentristi uzsver, ka kultūrai ir galvenā nozīme autora uzskatu sistēmā. Pēc M. K. Asantes domām, kultūra atrodas visu vērtību centrā, pastāv vieno-ta afrikāņu kulturālā sistēma, kas balstās uz vēsturi, izglītību un pieredzi.³⁸ Viņš piedāvā savu kultūras definīciju: "Vienota afrikāņu kultūra sevī ietver kopīgu izpratni, attieksmi un rīcību visās dzīves situācijās, kas ļauj cilvēkiem organizēt savu pieredzi pēc noteiktiem kritērijiem."³⁹

Attīstot un modificējot M. K. Asantes izstrādāto terminoloģiju, afrocentrisma proponenti un kritiķi ir izstrādājuši atšķirīgus skaidrojumus, pat pieņemot, ka afrocentrisms kā termins ir pašpaskaidrojošs un to definēt nav nepieciešams.⁴⁰ Afrocentristu visbiežāk izmantotie termini ir: pasaules uzskats, aksioloģija, estētika, epistemoloģija, kultūras strāvājums, ideoloģija un mācība. V. Mozess raksturo afrocentrismu kā melnādaino un balto autoru centienus manipulēt ar vēsturi un mītiem, dzeju un mākslu, folkloru un reliģiskajām tradīcijām neatkarīgi no to izcelsmes, lai sekmētu Āfrikas iedzīvotāju pašapziņas celšanu.⁴¹ Viņam oponentu opone Ħovarda Universitātes profesors Kains Houps Felders (*Cain Hope Felder*), kā argumentu minot, ka Āfrika un afrikāņi gan kontinentā, gan diasporā būtu jāskata kā aktīvi savas vēstures objekti, ne pasīvi Rietumu vēstures subjekti. Afrocentrisms nozīmē, ka Āfrika un afrikāņi atrodas pasaules vērtību sistēmas centrā, bet netiek noniecināti citu kopienu vēsturiskie sasniegumi pasaules

civilizācijas attīstībā.⁴² Stīvens Hovs (*Stephen Howe*) darbā “Afrocentrism” ir centies definēt afrocentrismu tā plašākajā formā, proti, afrocentrismā tiek uzsvērts, ka visiem melnādainajiem ir kopīgas afrikāņu saknes, kas veicina lepnumu par rasi un interesi par afrikāņu vēsturi un kultūru, kā arī tam raksturīga ticība, ka kļūdainie eiropcentriskie vērtējumi ir sagrozījuši un bloķējuši izpratni par afrikāņu vēsturi un kultūru.⁴³ Turpretī sociologs Roberts Vašingtons (*Robert Washington*) afrocentristu darbus saista ar nošķirtas kultūras ideoloģijas veidošanu.⁴⁴

Pēc iepazīšanās ar afrocentristu formulēto afrocentrisma definīciju, jāsecina, ka afrikāņu kultūra un tai raksturīgo elementu kopums, kurā ietilpst vēsture, lingvistika, reliģiskie uzskati, sabiedrības un kopienas organizētība, melnādaino spēju un atziņu kopums, ir pētniecības centrālais objekts.⁴⁵ Autoru zinātniski tendenciozie pētījumu rezultāti liecina par afrocentrisma ideoloģisko raksturu – tā ir afrikāņu uzskatu sistēma, kas nepieciešama, lai stiprinātu etniskās kopienas intereses. Līdz ar to afrocentrisms atbilst kultūras ideoloģijas raksturojumam, kas ir pamatā vienotai afrikāņu uzskatu sistēmai.

Afrocentrisko ideju kontinuitāte mūsdienu afrocentristu darbos

ASV historiogrāfijā līdz mūsdienām joprojām raisās diskusijas par afrocentrisma kā akadēmiskas disciplīnas idejiskajiem pamatiem. Vairāki autori savos darbos ir nolieguši 19./20. gs. afroamerikāņu intelektuāļu pausto uzskatu kontinuitāti afrocentristu pētījumos, piemēram, sociologs R. Vašingtons uzskata, ka par afrocentrisma pirmsākumiem var runāt tikai ar 20. gs. 80. gadiem, kad ASV universitātēs radās un attīstījās melnādaino pētniecības departamenti, kas veicināja afrocentrisko ideju integrēšanu mācību programmās.

Lai arī vairākus afrocentrisma aspektus ir iespējams sasaistīt ar V. E. B. Dibuā panafrikānisma idejām un antropologa M. Herškovita pētījumiem par afrikānismiem ASV kultūrā, tomēr R. Vašingtons uzskata, ka būtu kļūdaini skatīt afrocentrismu kā šo ideju sintēzes produktu vai mūsdienām pielāgotu uzskatu kopiju. Tomēr nenoliedzama ir šo ideju ietekme afrocentrisma kā idejiska strāvojuma modelēšanā.⁴⁶ Ideju pārmantošanu noliedz arī M. Beja, atšķirību no agrīno autoru darbiem saskatot “afrocentrisko metožu trūkumā”.⁴⁷ Par būtisku atšķirību M. Beja uzskata mūsdienu afrocentristu tiekšanos pēc idealizētas Āfrikas pagātnes, kas nav raksturīgi nevienam agrīnajam autoram.⁴⁸

Lai arī daļa afrocentrisma kritiķu un apskatnieku noliedz ideju kontinuitāti mūsdienu afrocentristu darbos, tomēr idejiskā saistība ir acīmredzama. Nevar noliegt, ka daudzi agrīno afroamerikāņu akademiķu uzskati ir transformēti vai pielāgoti vēsturiskajai realitātei, tomēr afrocentrisko ideju pamats ASV historiogrāfijā tika ielikts jau 19. gs. beigās. Jau ar pirmajiem afroamerikāņu intelektuāļu darbiem (E. Blaidens, Dž. Vašingtons Viljamss) afroamerikāņu pētniecībā tika popularizētas panafrikānisma idejas, ka visiem melnādainajiem gan Āfrikā, gan diasporā ir vienota pagātne, kultūra un kopīgi senči, un tās tieši ir pārņēmuši mūsdienu afrocentristi. Par panafrikānisma ideju galveno atbalstītāju 20. gs. kļuva ievērojamais akademiķis V. E. B. Dibuā, iestājoties pret afroamerikāņu pilnīgu integrāciju sabiedrībā un diskrimināciju no balto puses. Kā uzskata M. K. Asante, tieši šī ievērojamā panafrikānista darbi ir pamatā mūsdienu afrocentrisma ideoloģijai. V. E. B. Dibuā attīstītā “talantīgā desmitnieka” koncepcija bija paraugs turpmāko afroamerikāņu intelektuāļu izglītošanai un veicināja melnādainās kopienas saliedētību.⁴⁹ Tomēr V. E. B. Dibuā nav iespējams uzskatīt par afrocentristu, jo viņa analīze

un izmantotā metodoloģija bija izteikti eurocentriskā – tas saistīts ar viņa studijām Hārvardā.

Liekot pamatus afrocentrisma idejām izglītības iestāžu mācību programmās, visplašāk mūsdienu afrocentristi ir pārņēmuši K. G. Vudsona idejas par specializētas izglītības nepieciešamību afroamerikāņiem, lai izvairītos no melnādaino audzēkņu emocionālas un psiholoģiskas degradēšanas, – tās paustas 1933. gadā izdotajā Vudsona darbā “Nēģeru kļūdainā izglītība”. Vudsonu un mūsdienu afrocentristus vieno centieni meklēt alternatīvu veidu, kā skolēniem mācīt afroamerikāņu vēsturi un kultūru, sniedzot pretsparu balto pārākuma ideoloģijai.

Tā kā mūsdienu afrocentristi uzskata, ka šī vēsturiskā fenomena pamatā ir kultūra, tad nepieciešams izcelt baltā antropologa M. Herskovita nopelnus afroamerikāņu kultūras popularizēšanā un panafrikānisma idejiskā pamatojuma izveidē. M. Herskovita pētījumi par afrikānismu klātbūtni gan afroamerikāņu, gan balto amerikāņu kultūrā ļāva melnādainajiem intelektuāļiem 20. gs. vidū pārvērtēt verdzības nospiedošo ietekmi uz afroamerikāņu kultūru. Herskovits ne tikai lika pamatus panafrikānisma ideju popularizēšanā ASV akadēmiskajā vidē, bet arī iestājās par vienotas afrikāņu kultūras esamību, ko mūsdienās postulē afrocentristi, atsaucoties uz seno nūbiešu un ēģiptiešu civilizācijām.

Agrīno afroamerikāņu intelektuāļu idejas afrocentrisma filozofijā tika pieņemtas bez modificēšanas, taču, sākot ar 20. gs. vidu, turpmāko akademiķu un intelektuāļu idejas tika transformētas un pielāgotas vēsturiskajai realitātei. M. L. Kinga Jr. pārliecība par pilnīgas afroamerikāņu kopienas integrāciju amerikāņu sabiedrībā tika noraidīta jau “Melnā spēka” darbības laikā, tāpēc afrocentristi no M. L. Kinga nav pārņēmuši nevienu elementu. Atšķirīga

situācija izveidojusies saistībā ar “Islāma nācijas” lideri Malkolmu X – viņa runās plaši izskanēja panafrikānisma un melnādaino nacionālisma idejas apvienojumā ar afrikāņu kultūras popularizēšanu. Afroamerikāņu lideris noraidīja eurocentriskās idejas un aicināja melnādainos atbrīvoties no balto ideoloģiskajiem uzskatiem. Malkolma X aicinājums pretoties apspiešanai un cīnīties par līdztiesību sabiedrībā “ar visiem iespējamiem līdzekļiem” sekmēja atbrīvošanos no mentālās verdzības paliekām afroamerikāņu apziņā un iekšējām šaubām par savu vienlīdzību. Atsakoties no eurocentriskiem uzskatiem, Malkolms uzskatīja, ka afroamerikāņu pagātnes sasniegumu izvērtēšanā nepieciešams afrocentrisks skatpunkts.

Tā kā idejiskās vadlīnijas tika pārņemtas no afroamerikāņu intelektuāļiem un antropologa M. Herskovita pētījumiem, afrocentrismam trūka izstrādātas metodoloģijas un ideoloģiskās iestrādes – tās pirmoreiz definētas M. Karengas pētījumos. M. Karengas nopelnus afrocentrisma izveidē saistās ar ideoloģijas *Kawaida* izstrādi un afrocentriskā skatpunkta teorētisko pamatu noformulēšanu. Iedvesmojusies no Malkolma X, M. Karenga aicināja afroamerikāņus meklēt afrikānismus un piekopt afrikāņu tradīcijas ģērbšanās stilā, uzvedībā un attieksmē pret sevi un apkārtējo pasauli, balstoties uz *Kawaida* pamatiem. Kā norāda M. K. Asante, viens no afrocentrisma balstiem – *Kawaida* – ir afroamerikāņu kultūras ideoloģijas augstākā attīstības pakāpe.⁵⁰ M. Karengas un M. K. Asantes galvenais nopelnus ir afrocentrisma kā akadēmiskas disciplīnas izveide afroamerikāņu pētniecības departamentos ASV koledžās un universitātēs, kā arī afrocentrisko uzskatu integrēšana valsts finansēto skolu mācību programmās, piedāvājot alternatīvu skatījumu ne tikai uz antīko, bet arī moderno kultūru līdzāspastāvēšanu.

Secinājumi

Pateicoties mūsdienu afrocentristu unikālajiem pētījumiem par afrikāņu kultūrām un Āfrikas civilizācijām, etniskās vēstures pētniecība ASV historiogrāfijā ieņem ievērojamu vietu, pētnieki ignorē tradicionālos zinātnes sasniegumus un apšaubā Eiropas vēstures un civilizācijas neadekvāti lielo nozīmi pasaules vēstures kontekstā.

Afrocentrisko ideju rašanās ASV 19. gs. beigās vistiešākajā mērā bija saistīta ar afroamerikāņu sociālpolitisko un tiesisko stāvokli Dienvidu štatos, kur dzīvoja vairākums melnādaino. Apspiestība, atklāts rasisms, fiziska un emocionāla vardarbība, kā arī nošķirtu sabiedrisko iestāžu pastāvēšana mudināja kopienas līderus sākt politisku cīņu, lai iegūtu līdztiesību, bet izglītotie afroamerikāņi ar akadēmisku pētījumu palīdzību centās pierādīt melnādaino ieguldījumu ASV neatkarības nostiprināšanā un izcelt afroamerikāņu pagātnes sasniegumus. 19./20. gs. mijā, aizsākoties afroamerikāņu pētniecībai, agrīnie intelektuāļi iestājās par to, ka jāizzina afrikāņu radošā un praktiskā domāšana, izturēšanās, kultūras un zinātnes sasniegumi, mentalitāte un unikālā pasaules uztvere. Viņi lielu uzmanību pievērša terminoloģijai, aicinot lietot apzīmējumu "afrikānis", lai izceltu kopienas vēsturisko vienotību ar Āfrikas kontinentu. E. V. Blaidena un citu agrīno akadēmiķu darbos tika izcelta Āfriku apdzīvojušo seno civilizāciju vēsturiskā nozīmība, kas veicināja panafrikānisma ideju popularizēšanu. Uzsverot kultūras centrālo lomu, par afrocentristu darbu zinātnisko un metodisko pamatu ir padarīti antropologa M. Herskovita pētījumi par atšķirīgajām afrikāņu kultūrām un afrikānismu klātbūtni Dienvidos.

20. gs. vidū aktivizējās pilsoņtiesību kustība, kas fundamentāli izmainīja starprasu attiecības ASV un afroamerikāņu stāvokli sabiedrībā. Attīstoties jaunai sociālpolitiskajai situācijai, melnādainie

līderi – M. L. Kings un Malkolms X – pārņēma iepriekšējo līderu idejiskās pamatlīnijas un, pielāgojot tās vēsturiskajai realitātei, sekmēja afroamerikāņu kopienas solidaritāti un pašlepnumu.

Turpmākajās divās desmitgadēs, pateicoties pētniecības departamentu izveidei un akadēmisko žurnālu izdošanai, tika aktīvi izdoti afrocentriski darbi. Par galveno trūkumu līdz 20. gs. 80. gadiem tika uzskatīta afrocentrisma metodoloģijas, terminoloģijas un pētniecības struktūras neesamība, tāpēc 80. gadu sākumā M. K. Asante darbā "Afrocentriskums" trūkstošos elementus padziļināti aprakstīja no afrocentriskā skatpunkta. Tieši M. K. Asante arī uzskatāms par mūsdienu afrocentrisma pamatlicēju. Viņš savos darbos ietekmējies no V. E. B. Dibūā, M. Herskovita, Malkolma X un M. Karengas idejām, izstrādājot afrocentrisko teoriju, kurā galvenā nozīme piešķirta afrikāņu mentalitātes, kultūras, filozofijas un pasaules uzskata jautājumiem. Historiogrāfijā afrocentrisms definēts kā idejisks strāvojums, ideoloģija, uzskatu sistēma, mācība, alternatīvs paņēmiens, kā pētīt melnādaino vēsturi, vai pretstats ASV historiogrāfijā pastāvošajam eurocentrisma un rasismam, tomēr pētījumu saturs liecina par atbilstību kultūras ideoloģijai.

Tā kā historiogrāfijas pētījumos trūkst afrocentrisma idejiskās bāzes analīzes un nav pamatota uzskatu kontinuitāte, šajā pētījumā pierādīts, ka mūsdienu afrocentristu darbu idejisko pamatu veido agrīno afroamerikāņu intelektuāļu, panafrikānisma ideju popularizētāju, pilsoņtiesību kustības līderu un radikālo melnādaino akadēmiķu atziņas. Lai arī ideju kontinuitāte ir notikusi, transformējot, sintezējot un pielāgojot idejas vēsturiskajai realitātei, to izpētes pamats ir palicis nemainīgs. Par nozīmīgiem trūkumiem afrocentrisma ideoloģijā joprojām var uzskatīt vienotas terminoloģijas trūkumu, kas sekmētu auglīgu polemiku afrocentristu un to kritiķu starpā.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ Historiogrāfijā melnādaino nacionālisms tiek raksturots kā sociāla un politiska kustība, kas propagandē afroamerikāņu vienotības un solidaritātes idejas.
- ² Afroamerikāņu pētniecībai Latvijas akadēmiskajā pētniecībā veltīti tikai daži pētījumi, saturiski tuvākais: LILITA ZEMĪTE. Afroamerikāņu vēstures literatūra: pavērsiens mūsdienu Amerikas Savienoto Valstu historiogrāfijā. In: Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki 74/75, 2009, Nr. 2/3, 100.–105. lpp.
- ³ Džima Krova likumi tika ieviesti pēc Dienvidu štatu rekonstrukcijas posma, kas *de jure* iedibināja rasu segregāciju likumus skolās, sabiedriskajā transportā un citās publiskajās institūcijās, kā arī ierobežoja balsstiesības. Situāciju pastiprināja arī Augstākās tiesas 1896. gada lēmums lietā “Plesijs pret Fergusonu” (*Plessy vs. Ferguson*), pieņemot “nošķirti, bet līdztiesīgi” (*separate but equal*) doktrīnu.
- ⁴ AUGUST A. MEIER. Negro Thought in America 1880–1915. B.v. 1963, p. 51.
- ⁵ Ibidem, p. 13.
- ⁶ APOLLON DAVIDSON. Pax Africana: Kontinent i diaspora v poiskah sebja. Moskva 2009, s. 16.
- ⁷ Sikāk sk.: VIERA PAWLIKOVA-VILHANOVA. The African Personality or the Dilemma of the Other and the Self in the Philosophy of Edward W. Blyden, 1832–1912. In: Asian and African Studies 7, 1998, Nr. 2, pp. 162–175, here p. 166; BENYAMIN NEUBERGER. Early African Nationalism, Judaism and Zionism: Edward Wilmot Blyden. In: Jewish Social Studies 47, 1985, Nr. 2, pp. 151–166.
- ⁸ DICKSON D. BRUCE. The Ironic Conception of American History: The Early Black Historians, 1883–1915. In: The Journal of Negro History 69, 1984, Nr. 2, pp. 53–62, here p. 54.
- ⁹ The JBHE Foundation, Inc. The Forgotten Pioneer of African-American History. In: The Journal of Blacks in Higher Education 1998, Nr. 18, pp. 88–101, here p. 93.
- ¹⁰ STEPHEN HOWE. Afrocentrism: Mythical Pasts and Imagined Homes. New York 1999, p. 56.
- ¹¹ Ibidem, p. 40.
- ¹² MEIER, Negro Thought in America 1880–1915, p. 104.
- ¹³ ROBIN D. KELLEY, EARL LEWIS (eds.). A History of African Americans: Vol. 2. Oxford 2005, p. 81.
- ¹⁴ MEIER, Negro Thought in America 1880–1915, p. 207.
- ¹⁵ WILLIAM E. B. DUBOIS. The Negro. New York 1915, p. 111.
- ¹⁶ GREG WIGGAN. Afrocentricity and the Black Intellectual Tradition and Education: Carter G. Woodson, W. E. B. Dubois, and E. Franklin Frazier. In: The Journal of Pan African Studies 3, 2010, Nr. 9, pp. 128–149, here p. 134.
- ¹⁷ DANIEL WALDEN. Dubois’ Pan-Africanism, a Reconsideration. In: Negro American Literature Forum 8, 1974, Nr. 4, pp. 260–262, here p. 262.
- ¹⁸ DAVID LEVINE. Carter G. Woodson and the Afrocentrists: Common Foes of Mis-education. In: High School Journal 84, 2000, Nr. 1, pp. 5–13, here p. 5.
- ¹⁹ Ibidem, p. 9.
- ²⁰ MOLEFI K. ASANTE. The Afrocentric Idea in Education. In: Journal of Negro Education 60, 1991, Nr. 2, pp. 170–180, here p. 173.
- ²¹ ALDON D. MORRIS. A Retrospective on the Civil Rights Movement: Political and Intellectual Landmarks. In: Annual Review of Sociology 1999, Nr. 25, p. 522.
- ²² Ibidem, pp. 517–539, 518–523.
- ²³ DARLENE C. HINE. John Hope Franklin and Black History in Transition. In: The Journal of African American History 94, 1994, Nr. 3, pp. 354–361, here p. 359.
- ²⁴ MUALANA KARENGA. Introduction to Black Studies. Los Angeles 2010, p. 186.

- ²⁵ Organizācija "Islāma nācija" sludināja melnādaino rases pārākuma ideju apvienojumā ar ortodoksālā islāma elementiem, balstoties uz melnādaino kristīgo organizāciju struktūru.
- ²⁶ MOLEFI K. ASANTE. *Malcolm X as Cultural Hero & Other Afrocentric Essays*. Trenton 1993, p. 26.
- ²⁷ KELLEY, LEWIS, *A History of African Americans*, pp. 200, 240.
- ²⁸ ROBERT L. HARRIS. *Coming of Age: The Transformation of African-American Historiography*. In: *The Journal of Negro History* 67, 1982, Nr. 2, p. 108.
- ²⁹ ASANTE, *Malcolm X as Cultural Hero & Other Afrocentric Essays*, pp. 107–121, here pp. 25–29.
- ³⁰ STEVEN F. LAWSON, CHARLES PAYNE. *Debating the Civil Rights Movement, 1945–1968*. Lanham 2006, pp. 144–145.
- ³¹ 60. gadu otrajā pusē afroamerikāņu vidū tika popularizēta frāze "melns ir skaists" (*black is beautiful*), uzsverot, ka negroīdās rases piekoptā kultūra un fiziskās pazīmes (tumša ādas krāsa, tipiski sejas vaibsti un sprogaini mati) ir skaistas un līdzvērtīgas ar baltajiem amerikāņiem. Pēc aktivistu domām, melnādaino zemajai pašapziņai bija negatīva ietekme uz cilvēku psihi, tas palīdzēja plaukt internalizētam rasismam.
- ³² HOWE, *Afrocentrism: Mythical Pasts and Imagined Homes*, pp. 165–166.
- ³³ WILSON J. MOSES. *Afrotopia: The Roots of African American Popular History*. Cambridge 1998, p. 2.
- ³⁴ MOLEFI K. ASANTE. *Afrocentricity: The Theory of Social Change*. Chicago 2003, pp. v, 2, 3.
- ³⁵ Darbā "Afrocentriskums" Asante piedāvā uz afrocentriskajiem uzskatiem un vērtībām balstītu mācību "Njia: Ceļš" (*Njia: The Way*), kuru, pēc autora domām, nevajadzētu interpretēt kā reliģiju, bet kā kolektīvu afrikāņu pieredzi. Sīkāk sk.: ASANTE, *Afrocentricity: The Theory of Social Change*, pp. 1, 137–148.
- ³⁶ Karengas izstrādātās filozofijas pirmsākumi meklējami melnādaino nacionālisma uzplaukuma periodā 20. gs. 60. gados, kad tika definēti septiņi afrikāņu apziņas pamatprincipi: brīvība, taisnīgums, ciņa, pašnoteikšanās, vienotība, kopiena un "melns spēks". Filozofijas pamatā ir afrikāņu kultūra. Karenga nodala sešas kultūras izpausmes sfēras: vēsture, reliģija (garīgums un ētika), sociālā struktūra, ekonomiskā struktūra, radošums (māksla, mūzika un literatūra) un etnoss. Visu elementu mērķis ir sasniegt kolektīvu pašapziņu. Sīkāk sk.: KARENGA, *Introduction to Black Studies*, pp. 314–317.
- ³⁷ Asante, atsaucoties uz Seno Ēģipti, izmanto terminu *Kemet*, kas ēģiptiešu valodā nozīmē "melnā zeme", tādā veidā asociējot Ēģiptes civilizāciju ar melnādainās rases elementu klātbūtni; MIA BAY. *The Historical Origins of Afrocentrism*. In: *Amerikanstudien/American Studies* 45, 2000, Nr. 4, pp. 501–512, here pp. 503–504.
- ³⁸ ASANTE, *Afrocentricity: The Theory of Social Change*, p. 4.
- ³⁹ ASANTE. *Kemet, Afrocentricity and Knowledge*. New Jersey 1990, p. 9.
- ⁴⁰ AMA MAZAMA. *The Afrocentric Paradigm: Contours and Definitions*. In: *Journal of Black Studies* 31, 2001, Nr. 4, pp. 387–405, here p. 389.
- ⁴¹ MOSES, *Afrotopia: The Roots of African American Popular History*, p. 226.
- ⁴² CAINE H. FELDER. *Afrocentrism, the Bible, and the Politics of Difference*. In: *The Princeton Seminary Bulletin* 15, 1994, Nr. 2, pp. 45–56, here p. 47.
- ⁴³ HOWE, *Afrocentrism: Mythical Pasts and Imagined Homes*, p. 1.
- ⁴⁴ ROBERT WASHINGTON. *The Civil Rights Movement after Three Decades*. In: *International Journal of Politics, Culture, and Society* 7, 1993, Nr. 2, pp. 259–285, here p. 263.
- ⁴⁵ ROBERTS SAULĪTIS. *Verdzības modelis Dienvidu štatos un tā vērtējums ASV historiogrāfijā*. Bakalaura darbs. Latvijas Universitāte. Rīga 2013, 51. lpp.
- ⁴⁶ WASHINGTON, *The Civil Rights Movement after Three Decades*, p. 262.
- ⁴⁷ BAY, *The Historical Origins of Afrocentrism*, p. 506.

⁴⁸ BAY, *The Historical Origins of Afrocentrism*, p. 509.

⁴⁹ ASANTE, *Malcolm X as Cultural Hero & Other Afrocentric Essays*, p. 18.

⁵⁰ ASANTE, *Afrocentricity: The Theory of Social Change*, pp. 28–29.

SUMMARY

The article is devoted to the US ethnic history section, which focuses on African-American history and the research social problems. Its purpose is to analyse Afrocentrism as a historical and cultural phenomenon, its importance in the research of African-American history and culture, and the identity-making of community. To reveal this complex phenomenon, this research concentrates on two of its facets – the continuity of Afrocentric ideas today and the problem of definition, which has become a fruitful field for academic discussions. The study argues that the roots of modern day Afrocentrism are traceable in the 19th century African-American intellectual works, wherein Pan-African and “linked fate” ideas have been emphasized. These ideas are supplemented with the need for solidarity in the community, a customized educational system for African-Americans, cultural recognition and achievement of equality of rights. An important role in genesis of these questions is played by Black Nationalism. These ideas, adapted to socio-political reality, are present in today’s most prominent moderate Afrocentrist works.

The second part of the study analyzes the problem of defining Afrocentrism – the discussion about what this term includes, its ways of expression, framework of research, methodology and theoretical guidelines persists to this day. If several authors believe that the term “Afrocentrism” is self-explanatory, the most prominent contemporary Afrocentrist Molefi Kete Asante explains it as an ideology that positively influences African self-esteem, Afrocentric theory of beliefs and philosophical perspective, associated with African origins, history and culture. Other authors interpret it as a way of thinking and a course of action, which focuses on African interests and values. Using comparative and historiographic methods to analyse Afrocentrist works, it can be concluded that Afrocentrism as a term best of all can be described as a cultural ideology, which aims to display the Africans in the continent and in the Diaspora as active objects in world politics, opposing the reigning Eurocentric approach.

The integration of Afrocentric ideas in the US public school curriculum could still be perceived as their greatest achievement, however, it cannot be denied that the vast majority of African-Americans struggle to accept cultural elements of African tribes and fail to see themselves as Africans, because not all the Afrocentrist findings are evidence-based.

Krievijas Federācijas prezidenta Vladimira Putina “pazušana” 2015. gada martā

“Disappearance” of the President of Russian Federation Vladimir Putin in March 2015

Toms Zariņš, Bc. sc. comm.

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes
vēstures maģistra studiju programmas II kursa students

Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: tomszarins2@gmail.com

Rakstā aplūkota Krievijas prezidenta Vladimira Putina “pazušana” 2015. gada martā, kas izraisīja apjukumu ne vien Krievijā, bet visā Eiropā. Rekonstruējot “aizdomīgas” prombūtnes indikācijas un galvenās reakcijas iezīmes publiskajā telpā (iekļaujot ārvalstu analītiķu viedokļus), rakstā analizēts, kā Krievijā izplatījās baumas un minējumi par Vladimira Putina spēju pildīt amata pienākumus. Šie minējumi un apsvērumi raksturo Krievijas mūsdienu politisko sistēmu Vladimira Putina vienpersoniskās varas apstākļos, parādot tās nestabilitāti un atkarību no nejaušiem faktoriem.

Atslēgvārdi: Vladimirs Putins, Kremļis, Krievijas Federācija, mediji, cīņa par varu.

The current article is dedicated to exploring the public absence of Vladimir Putin, the President of the Russian Federation, that took place in March of 2015 and caused confusion not only in Russia, but all over the Europe. By reconstructing “suspicious” indications of “absence” and the main reaction in public sphere (including the opinions of foreign analysts), the article examines how the rumour and guesses concerning the capacity of Vladimir Putin started to spread across Russia. These conjectures and considerations characterize the situation of the political system in Russia under personal power of Vladimir Putin, demonstrating its instability and dependence on accidental circumstances.

Keywords: Vladimir Putin, Kremlin, Russian Federation, media, power battle.

“[...] Nevar Putins slimot, ja viņam ir tāds torss.”¹

(Rafs Šakirovs. *Radio Svoboda*, 12.03.2015.)

“Kā būtu, ja nebūtu Putina” – pēc Krievijas prezidenta Vladimira Putina “atrašanās” rezumējoši vēstīja virsraksts Latvijas laikraksta

“Diena” pielikumā “Sestdiena”. Šī raksta ievadā tika precīzi secināts, ka neparastā situācija, kad Putins uz vismaz desmit dienām nozuda no Krievijas un pasaules sabiedrības acīm, ļāva nedaudz apjaust potenciālo haosu vai vismaz neziņu, kas varētu draudēt brīdī, kad Putina ērai būs pienākušas beigas.

Notikumu gaita un Krievijas oficiālie paziņojumi

Žurnālisti Vladimīru Putinu pēdējo reizi bija redzējuši 2015. gada 5. martā, kad Putins Kremlī tikās ar Itālijas premjerministru Mateo Renzi. Baumas par Putina veselības stāvokli sākās 11. martā, kad tika atcelta tajā pašā nedēļā paredzēta vizīte Kazahstānā, kurā notiktu trīspusēja tikšanās ar Kazahstānas un Baltkrievijas vadītājiem. Kazahstānas valdības pārstāvis, saglabājot anonimitāti, aģentūrai *Reuters* pauda: “*Šķiet, ka Putins būs saslimis.*”² Lai gan 11. martā Vladimīra Putina preses sekretārs Dmitrijs Peskovs informāciju par vizītes atcelšanu apstiprināja, apgalvojot, ka “*trīs valstu līderi pieņēma lēmumu pārceļt Astanā paredzēto tikšanos par dažām dienām*”³, Kazahstānas anonīmā pārstāvja izteikums *Reuters* rakstā drīzāk liecina par viopusēju Krievijas pieprasījumu pēc Eirāzijas Ekonomiskās savienības samita pārceļšanas.

Divainības tikai vairojās, kad federālie televīzijas kanāli 11. martā pārraidīja Putina tikšanos ar Karēlijas gubernatoru Aleksandru Hudilainenu, apgalvojot, ka tā notikusi tajā pašā dienā, lai gan patiesībā bija ierakstīta jau 4. martā.⁴ “*Bija vai nebija tikšanās šodien vai pirms nedēļas, bet to varēja izlikt Kremļa mājaslapā, bet pēc tam “kastē” (Pirmajā kanālā) tikai tādēļ, lai pārādītu: Putins neslimo, viņš ir ierindā, ir uz kājām. Jo šodien Reuters paziņoja, ka Putins neaizbrauca uz Kazahstānu slimības dēļ. Prezidenta preses sekretārs Peskovs šis naidīgās*

baumas pārlicināti noraidīja. Bet viņiem nez kādēļ ievadadzējās prezidentu atrādīt publikai. Tam tad arī pievilka Karēlijas gubernatoru,” 11. martā blogā sprieda radio “Brīvā Eiropa” žurnāliste Jeļena Rikovceva.⁵

Situācijas fonu joprojām noteica sakaitētais starptautiskais stāvoklis, kurā tobrīd vislielākā uzmanība bija pievērsta Krievijai⁶, kā arī tikai divas nedēļas agrāk notikusī un plašu starptautisku rezonansi izraisījusī opozicionāra Borisa Ņemcova slepkavība uz Lielā Moskvoreckas tilta iepretī Kremlim 2015. gada 27. februārī⁷. Mediju analītiķis un kādreizējais laikraksta *Kommersant* galvenais redaktors Rafs Šakirovs 12. martā radio “Brīvā Eiropa”, atsaucoties uz šiem apstākļiem, pauda, ka “*atteikums vizītei draudzīgā valstī Krievijas izolācijas, sankciju [apstākļos] [...] bez iemeslu izskaidrošanas rada likumsakarīgu interesi masu medijos*”.⁸

No 11. uz 18. martu tika pārceļta⁹ paredzētā Putina tikšanās ar Dienvidosetijas prezidentu Leonīdu Tibilovu¹⁰, kura arī noteikti būtu uzskatāma par ko vairāk nekā ikdienišķu tikšanos – tajā tika apspriests un vēlāk arī svinīgi noslēgts pirmais līgums starp Krievijas Federāciju (turpmāk arī – KF) un 2008. gada augustā okupēto [Gruzijas autonomo] Dienvidosetijas Republiku “par savienību un integrāciju”, un tas uzskatāms “par bāzi pakāpeniskai ciešākas sadarbības nodibināšanai [...] starp Krieviju un Dienvidosetiju, saglabājot Dienvidosetijas suverenitāti”¹¹.

Tāpat 11. martā bez Vladimīra Putina klātbūtnes sekretāra Nikolaja Patruševa vadībā norisinājās Krievijas Federācijas Drošības padomes sēde, kurā apsprieda ekstrēmisma un terorisma apkarošanas stiprināšanu.¹²

“*Krievijas Federācijas Drošības padome – tas ir mūsdienu Politbirojs, kura sanāksšana bez prezidenta izskatās galēji aizdomīgi. Lūk, savācās vienreiz padomju Politbirojs*

bez Hruščova – un viss, viņš jau Krimā pār-
lūko savu dārzu, nevis Kremli pārvalda val-
sti. Turpat, Drošības padomes sēdē, satikās
divi varenākie valsts cilvēki (pēc paša Puti-
na) – Drošības Padomes sekretārs Nikolajs
Patruševs un Čečenijas galva Ramzans Ka-
dirovs. Par ko viņu runāja sava bosa prom-
būtnē, zināms ir tikai viņiem pašiem. Kas
liekas iezīmīgi – sēdē bez Putina nebija vēl
viena tās pastāvīgā dalībnieka – Drošības
padomes direktora Aleksandra Bortņikova,
kurš pēc Borisa Ņemcova slepkavības iestā-
jās stingrā pretstāvē ar Kadirovu, bet tas
laikam jau ir atsevišķas sarunas temats.”¹³

12. martā par Putina veselības stāvokli
virmojošās baumas pirmoreiz komentēja
Peskovs, kurš pauda: “Tiklīdz pavasarī pa-
rādās saule, tikko kā sāk smaržot pēc pava-
sara, sākas dažādi saasinājumi. Kādam rā-
dās Sečīna atstādināšana, kādam – valdības
atstādināšana, bet vēl kāds dažas dienas pa
televīzoru nav redzējis prezidentu Putinu.”¹⁴
Šī paziņojuma pārraidīšanu televīzijā¹⁵
R. Šakirovs vērtē kā izgāšanos, jo tie, kuru
pienākumos būtu situāciju mikstināt, to
izpūtuši lielāku, radot paaugstinātu inte-
resi arī tajā sabiedrības daļā, kura nelieto
internetu.

12. martā Putinam bija jāpiedalās
arī ikgadējā Federālā drošības dienesta
(Federal'naja sluzhba bezopasnosti, turpmāk – FDD) kolēģijas sēdē (cik zināms,
Putins tās apmeklēja vienmēr¹⁶), taču tas
nenotika. To, ka Putins sēdē patiešām
nepiedalīsies, apstiprināja Peskovs, taču
nespēja nopietni pamatot šādas rīcības mo-
tivāciju.¹⁷ Peskova intervija radio *Jeho Mos-
kvy* kļuva par izsmieklā objektu sociālajos
tīklos, jo uz žurnālistes vēsturiski motivēto
ironizējošo jautājumu par Putina rokas-
spiedienu Peskovs atbildēja ar sarkastisku
frāzi “[tik spēcīgs, ka] lauž rokas”¹⁸.

*“Pēdējā ironiskā piezīme, Jeļcina ēras pa-
rafrāze, sader ar fiziski izturīga līdera tēlu*

*ne bez mačisma iezīmēm – to Putins centīgi
kultivēja. [...] Vēl vairāk – prezidents nekad
nav nolīcis savu preses sekretāru neveiklā
stāvoklī, kad viņam būtu jāpaskaidro viņa
neesamība un jānoliedz ļaunākie pieņēmumi.
Visas valdīšanas laikā viņš tikpat kā ne-
kad nepazuda no redzesloka. Izņemot dažas
krīzes situācijas, viņš nepazuda no TV ekrā-
niem ilgāk par diennakti.”¹⁹*

Dienu vēlāk, 13. martā, federālie tele-
vīzijas kanāli pārraidīja Putina tikšanos ar
Augstākās tiesas priekšsēdētāju Vjačeslavu
Lebedevu²⁰, taču ar to nebija pietiekami,
lai kļiedētu baumas; vēl vairāk – jau atkal
radās jautājumi par uzņemtā materiāla
patieso datējumu un Putina veselības stā-
vokli, spriežot pēc materiālā redzamās iz-
turēšanās (sociālajos tīklos sprieda, ka Pu-
tina kustības ir “neveselas”).²¹ Vienlaikus
Peskovs, atbildot uz žurnāla *Forbes* lūgumu
komentēt Rietumeiropas tabloīdos izskanē-
jušās baumas par Putina un olimpietes Alī-
nas Kabajevas bērna piedzimšanu, atkal iz-
platīja komentāru, kurā pauda, ka Putinam
“viss ir kārtībā”, savukārt “*informācija par
bērna piedzimšanu neatbilst īstenībai*”²². Pe-
skovs jokoja, ka “*plāno vērsties pie cilvēkiem,
kuriem ir nauda, ar lūgumu rīkot konkursu
par labāko žurnālistikas “odziņu”*”²³.

15. martā telekanāls *Dozhd'* ziņoja, ka
saskaņā ar tā avotiem Putins ir saslimis
ar gripu un vairākas dienas nav uzturējies
Maskavā.²⁴ Peskovs šos apgalvojumus ko-
mentēt atteicās. Vienlaikus medijs atgādinā-
ja Kremļa 13. martā publicēto informāciju
par to, ka 16. martā Putinam Pēterburgā
paredzēta tikšanās ar Kirgīzijas prezidentu
Almazbeku Atambajevu, kad, kā tagad zi-
nāms, Putins atkal atgriezās sabiedrības acu
priekšā, izbeidzot aptuveni divas nedēļas
ilgo minējumu un baumu periodu.

Ši nav pirmā reize, kad izplatījušās
baumas par Putina veselības stāvokli vai
privāto dzīvi. Līdzīga situācija izveidojās
arī 2012. gada rudenī, kad viņš atteica vai

pārcēla ārvalstu vizītes uz gandrīz diviem mēnešiem²⁵, lai gan amatpersonas, ieskaitot premjerministru Dmitriju Medvedevu, atkārtoti noliegušas, ka Putins būtu slims vai ārstētu muguras sāpes²⁶. Peskovs gan toreiz atzinis, ka 2012. gada septembra sākumā APEC (*Asia-Pacific Economic Cooperation*) samītā Putinam “*tiešām bija sāpīgi staigāt*”²⁷. Muguras traumu, kas gūta džudo nodarbību laikā, 2012. gada decembrī visbeidzot komentēja arī pats Putins: “*Baumas ir izdevīgas politiskajiem oponentiem, kuri cenšas apšaubīt te varas leģitimitāti [acimredzot, domāts 2012. gada martā notikušo prezidenta vēlēšanu kontekstā], te ricībaspēju. Uz jautājumu par veselību varu atbildēt tradicionāli: nesagaidisiet!*”²⁸

Versijas

Lai gan minējumu un baumu atmosfērā tika piedāvāts daudz dažādu versiju, tikai divas no tām ir uzskatāmas par nopietnām. Kā konstatēja britu laikraksta *The Guardian* Maskavas korespondents Šons Valkers (*Shaun Walker*), “*ticamas publiskās informācijas trūkums novedis pie situācijas, kurā tiek piedāvāta virkne jebkādu mežonīgu minējumu, bet ir maz pārliecinošu pierādījumu, lai kādu no tiem apstiprinātu*”²⁹. *The New York Times Magazine* ārštata autore, agrākā izdevumu *Foreign Policy* un *The New Yorker* Maskavas korespondente Jūlija Jofe (*Julia Ioffe*) norādīja: “*Nav pārsteigums, ka šī kombinācija – [zināma] aktivitāte un šķietami izmisīga faktu slēpšana, kā arī plakans noliegums, ka kaut kas nav kārtībā – ir perfekti piemērota internetam. [...] Krievijas blogosfēra sāka pārspriest teorijas, kas noticis dārgajam puskailajam līderim, un katra nākamā versija ir uzjautrināšāka par iepriekšējo.*”³⁰

Kamēr sociālo tīklu lietotāji izplatīja baumas par Putina “nāvi”, “insultu” vai jaunu plastisko operāciju, Rietumeiropas tabloīdi, atsaucoties uz anonīmiem avotiem,

paklupa aiz versijas par Soču olimpietes Kabajevas un Putina mīļākās kopīgā bērna dzemdībām Šveicē.³¹ Tabloīdi Britu salās tikmēr izplatīja bijušā britu vēstnieka Krievijā sera Tonija Brentona bezjēdzīgos apgalvojumus, ka Putins ir vienkārši “noguris” no sava amata ikdienas rutīnas un augstākā līmeņa ierēdniecības [*top office*].³² Izskanēja arī daudzi citi pieņēmumi, kuri balstīti uz anonīmiem avotiem. Kā reālākās šo neskaitāmo pieņēmumu kontekstā iezīmējās vienīgi versijas par jebkādam reālistiskām veselības problēmām (gripa, problēmas ar agrāk traumēto muguru) vai par apvērsumu Kremli, tās dažos gadījumos tiek saprastas arī kā saistītas (slimība apvērsumu darītu iespējamāku nekā *status quo* apstākļos).

Slimība

Versiju par Putina veselības problēmām kā iespējamu apsprieda Krievijas neatkarīgie un starptautiskie mediji, un kā nosacīti ticamu variantu pieļāva arī daļa analitiķu. “*Šī lielā mērā ir Kremļa [komunikācijas] krīze. Ja Peskovs nevar panākt Putina atkalparādīšanos, būtu pašsaprotami sagādāt kādu ticamu [notiekošā] izskaidrojumu [...] Bet [tas] nav iespējams divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, vīrišķīgi vīrieši neslimo. Putina uzmanīgi kultivētais tēls balstās [uz ideju] nekad neizrādīt vājumu. [...] Otra problēma ir tā, ka neviens neticētu Peskovam. Gripa [kā izskaidrojums] kļūtu par joku [meme], un cilvēki interpretētu to kā slēptu paziņojumu par slēptu Putina nāvi, slēpjamu sirdstrieku vai audzēju. Tas ir tāpēc, ka Kremlis šādu izlikšanos ir piekopis jau agrāk [īpaši Jeļcina prezidentūras laikā],”³³ norāda J. Jofe. Līdzīgi raksta viena no pazīstamākajām Kremļa pētniecēm, monogrāfijas *Putin's Russia* un vairāku citu monogrāfiju autore Lilija Ševcova: “*Kad līderis ir vienīgā institūcija valstī, viņš nevar izrādīt nekādu vājumu. Viņš nevar saslimt.*”³⁴ Jofes un Ševcovas argumentāciju gan apstrīd publicists, Hārvarda Universitātes*

Krievijas un Eirāzijas studiju Deivisa centra (*Harvard University's Davis Center for Russian and Eurasian Studies*) absolvents Metjū Kupfers (*Matthew Kupfer*): “*Jofes viedoklis nešķiet pilnībā pārlicinošs. Vai atzišanās, ka “prezidentam šonedēļ ir gripa”, tiešām liktu Kremļa pamatiem drebēt? Vai Krievijas sabiedrība zaudētu ticību Putinam [tikai] tāpēc, ka viņam ir gripa? Tas šķiet neticami.*”³⁵

“Ticības Putinam” kontekstā ir vērts atzīmēt arī L. Ševcovas piezīmi par, viņasprāt, “patiesi daiļrunīgu notikušā detaļu”, proti, faktu, ka, par spīti formāli 85% augstam Putina atbalstam un “plaši izplatītajām baumām” Krievijas sabiedrībā, neviens nav “pieprasījis Putina atgriešanos. Tas ir tā, it kā viņiem vispār nerūpētu, kas ar viņu noticis”³⁶. Uz sabiedrības nogaidošo vienaldzību un bailēm, taču drīzāk apātības un vēsturiski deformētās sabiedriskās apziņas kontekstā emocionāli norādīja arī laikraksta *Novaja gazeta* politikas un ekonomikas nodaļas redaktors Kirils Martinovs:

*“Šeit vissvarīgākā ir šī brīža politiskā jēga. Miris ir nevis Putins, bet jūs – ja domājat, ka viņa nāve darīs jūs brīvākus. Ja jūs domājat, ka brīvību vai izmaiņas, demokrātizāciju vai sociālo progresu mūsdienīgu pasaulē var sasniegt [...] pārļaižot grūtus laikus, klusējot, atsakoties no solidaritātes, sagaidot oficiālas bēres un svētkus mūsu ielā. Ja domājat, ka tāda uzvara būs kā vērtā, tad Putins ir dzīvs, jo ir panācis visu, par ko vien ir varējis sapņot. Putins nekad nenomirs, jo dzīvosiet jūs, par viņa nāvi priecīgie. Tāpēc, ka [tieši] jūs arī [patiesībā] esat Putins.”*³⁷

Apvērsums, “klanu cīņas”

Versiju par to, ka Kremlī tādā vai citādā veidā ir noticis apvērsums vai “klanu cīņas”, aplūkojuši daudzi analītiķi.

Vispārliciecinātāk par “ģenerāļu sazvērsetību” rakstīja bijušais Putina padomnieks ekonomikas jautājumos Andrejs Illarionovs, kura skatījumā prezidents bija pazudis t. s.

hardlaineru jeb “stingrās līnijas” piekritēju (ģenerālpulkveža Sergeja Ivanova vadībā) īstenota apvērsuma rezultātā.³⁸ Tomēr uzskatīt, ka “sazvērestībā” piedalītos tikai ģenerāļi vai tikai *siloviki*³⁹, nozīmētu nedaudz vienkāršot situāciju, norādījis Illarionovs. Viņš uzskatīja, ka gadījumā, ja viņa pieņēmumi (kas galvenokārt balstīti uz notikumiem īsi pirms un pēc Ņemcova slepkavības) izrādītos pareizi, tuvākajās dienās vispirms būtu bijusi gaidāma Dmitrija Medvedeva atstādināšana. Līdzīgu uz faktiem nebalstītu versiju īsi izteica vadošais speciālists Austrumeiropas valstu, īpaši Krievijas un Ukrainas, ekonomikas jautājumos, Dinu Patriciu Eirāzijas centra (*Dinu Patriciu Eurasia Center*) vadošais pētnieks Anderss Oslunds (*Anders Åslund*), savā tverta kontā ierakstot: “*Liela varas cīņa Kremli. Putins, Kadirovs, MVD, Sečins vs. Ivanovs, FSB, Patruševs, Bortņikovs, FSO, Nariškins, Pareizticīgā baznīca. Nopietni!*”⁴⁰ Mērenāku pozīciju ieņēma Š. Valkers: “*Viena no Krievijas medijos pārraidītām versijām pieņem, ka Ņemcova slepkavība ir novedusi pie divu ietekmīgu Krievijas elites grupu pretstāves: Kadirova un viņa klana, kuram vienmēr bijusi Putina personiskā “aizmugure”, un visaugstākajiem drošbīnīkiem, kuri patiesi izmeklē Ņemcova slepkavību un ir nolēmuši pārbaudīt Kadirova acimredzamo neuzvaramību. Ticību šīm teorijām rada neparasti bieža noplūžu sērija Krievijas publikācijās, kura norāda uz to, ka slepena cīņa [par varu] notiek.*”⁴¹

Virkne analītiķu uz varas cīņu aspektu skatījušies skeptiski. “*Ļoti grūti, gandrīz neticami iztēloties kara izcelšanos starp FDD un Grozniju [...] ar nosacījumu, ka Putins ir pie veselības apziņas un skaidras atmiņas. Acimredzot situāciju Krievijā šobrīd kontrolē kāds cits, ja vispār kāds kaut ko kontrolē,*”⁴² rakstīja žurnālists Ivans Jakovina. Ir analītiķi, piemēram, *Bloomberg View* komentētājs Leonīds Beršidskis, kuri puča versiju sauc par “konspiroloģisku”: “*Ir satraucoši, [...] ka Peskovs ir stingri noliedzis, ka ar Putinu*

jebkas nebūtu kārtībā. Tas ir radijs dzīres konspirāciju teoriju autoriem. Andrejs Illarionovs, Putina bijušais adjutants, ir izteicies [...] ka prezidentu pils pučā varētu būt no-devuši hardlaineri, prezidenta administrācijas vadītāju Sergeju Ivanovu ieskaitot.”⁴³ Arī žurnālists Aleksandrs Meļņikovs pauda, ka Illariona pieņēmumi “diez vai [...] kļūs par ko vairāk kā tikai konspiroloģisku teoriju”.⁴⁴ Vienlaikus Meļņikovs tomēr neuzskata, ka bažām nebūtu pamata, jo Ņemcova slepkavība novedusi pie tieša FDD un Čečenijas galvas Ramzana Kadirova konflikta: “Kadirovs galarezultātā attaisno iespējamās slepkavas, nosaucot tās par Krievijas patriotiem. Kā arbītram un paša veidotās politiskās sistēmas moderatoram Putinam jāsamierina likumi, cilvēktiesības un cīņa ar opozīciju, pa savam saprotoša sprādzienbīstama reģiona galva un FDD pārstāvji, kuri ir noguruši pieciest patvaļu un pazemojumu, kas izriet no tiešām vai netiešām pirmā darbībām. Tas viss ved uz destabilizāciju un pie atsevišķu “partiju kara” dalībnieku neapmierinātības.”⁴⁵

Arī pieredzējušais Krievijas pētnieks Marks Galeoti (*Mark Galeotti*) nebija pārliecināts par puču kā patieso Putina pazušanas iemeslu: “*Es nojaušu, ka kādu dienu Putins kritis politiska apvērsuma rezultātā; tas man šķiet daudz ticamāk nekā vēlme pensionēties [...] vai atkāpties pēc zaudējuma vēlēšanās (ha!). Jebkurā gadījumā [pučš šobrīd] man šķiet pārāk drīzs. Tas drīzāk līdzināsies gājienam, pēc kāda izstūma Hruščovu, jauna elites konsensa atspoguļojums, un mēs neesam pat tuvu nekam tamlīdzīgam. Lai kas tāds kļūtu par iespējamību, lietām jākļūst vēl sliktākām.”⁴⁶ Galeoti pamato savu viedokli arī ar to, ka neredz pazīmes, kuras liecinātu par apvērsuma gatavošanu: “*Ja tas notiktu vai būtu iespējams, mēs redzētu karaspēka pārvietošanos, nepaskaidrotas atlaišanas vai “negadījumus” un atbilstošu publisko retoriku. Nekas tamlīdzīgs nenotiek.”⁴⁷**

Ševcova uzskata, ka versija par apvērsumu Kremli kā Putina pazušanas “atslēgas

izskaidrojums” (proti, pazušana ir daļa no Putina cīņas, lai atrisinātu konfliktu starp viņa silovikiem un spēcīgo R. Kadirovu) izskatās pēc “apzināti vienkāršota naratīva un sūta uztraucošu signālu, ka krievu zirnēķļu tīklā čečenu pretorieši ir “absolūtais ļaunums”, kas jāsaturs”.⁴⁸

Par spīti kritikai, uzskats, ka konflikti Kremļa iekšienē pastāv un ir kļuvuši īpaši redzami kopš Ņemcova slepkavības, ir izplatīts. Pati Ševcova raksta, ka Ņemcova slepkavība ir “atnesusi katastrofiskas beigas Kremļa izlikšanās spēlei, atklājot ne tikai tā cinismu [...], bet arī bailes no atbildības un Kremļa līdera neizlēmību. Dīvaino Ņemcova slepkavības teoriju kņada, kas nāk no Kremļa, mums ko saka: līderis [...] zaudē kontroli [...] un [viņam] ir grūtības samierināt Kremļa karojošos klanus”⁴⁹.

Secinājumi

Sakāpinātā interese par Putina pazušānu, visdrīzāk, ir saistāma ar krīzes situāciju, kas valda Krievijā. Tomēr interesi ietekmējusi arī virkne citu apstākļu: paša Putina īstenotā politika, medijos radītais tēls, varas monocentrisms Putina personā, jau minētā ārpolitiskā un iekšpolitiskā krīze, kas sevišķi saasina uzmanību uz valdības un valsts vadītāja rīcību (īpaši ņemot vērā faktu, ka mediji ik dienas paši šādu uzmanību varas uzdevumā veicinājuši). Līdzīgi, vērtējot Krievijas sabiedrības reakciju uz Putina pazušānu, uzskata arī psihologi: “*Sabiedrībā sen sabiezinās psiholoģiskās krāsas – karš, revolūcija, bads. Tādā situācijā cilvēks prasa sev atskaiti par to, ka viņš pārvalda situāciju. Ieslēdzas kompensējošā hiperkontrolē: kad man ir bail, gribas zināt, ka viss ir kārtībā, bet pārliecības par to nav un nākas sekot notikumiem un būvēt dažādas hipotēzes. [...] To var salīdzināt ar atrašanos lidmašīnā. Parastā stāvoklī pasažieris ir aizņemts ar ēdienu, žurnāla lasīšanu. Trauksmes situācijā*

viņš nodarbojas ar hiperkontroli – klausās dzinēju troksnī, uzmanīgi skatās uz stjuaršu sejām, piesūķir īpašu nozīmi gaisa kuģa kapteiņa balsij. [...] Šibrīža reakcija – rādītājs, ka sabiedrībā ir augsts trauksmes līmenis.”⁵⁰ Ļoti iespējams, ka šādu starptautisku interesi veicināja arī iepriekš notikusi Ņemcova slepkavība, kas jau bija saasinājusi pasaules uzmanību uz norisēm Krievijas politikā. Ir iespējams izdalīt trīs aspektus, kurus pirmoreiz vai atkārtoti izcēlusi Putina “pazušana” 2015. gada martā.

Varas centralizācija, vienas personas valsts un “rokas vadība”

Varas centralizācija Krievijā ir bijis gan vēsturisks, gan vispārēji attīstījies, gan Putina paša apzināti veicināts process. Vēsturiski šajā kontekstā minama gan noslēpumainība saistībā ar PSRS vadītāju veselības stāvokli vai to nomaiņas laikā (kā Hruščova un Gorbačovā gadījumā), gan vairāku analītiķu pieminētās atsaucis uz Jeļcina tieksmi ik pa laikam pazust, kam par iemeslu bijis alkoholisms un vājā sirds.⁵¹

Visu šo laiku varas centralizācija ir tikai veicināta, īpaši pēdējo trīs gadu laikā – demokrātiskās institūcijas un neatkarīgie mediji ir cieši kontrolēti vai iznīcināti, bet valsts institūcijas darbojas t. s. “rokas vadības” režīmā. “Krievijā ir tikai viena persona, kas rada politiskās ziņas. Tieši tāpēc Putina neesamība bija tik dīvaina.”⁵² “Krievijā nav vairāku varas centru – viss ved pie viena vienīgā, “aiz mūra”, un jautājums par viņa dzīvotspēju – jautājums par Krievijas nākotnes pastāvēšanu, par ko atklāti paziņoja prezidenta administrācijas vadītāja vietnieks Vjačeslavs Volodins (“Nav Putina – nav Krievijas”).”⁵³

Taču, kā norāda A. Meļņikovs, “autoritārisms ir tikai pusbēda. Ir zināms arī Krievijas politiskās sistēmas fundamentālais trūkums – nespēja mainīt varu ar vēlēšanām (Krievija sevi pozicionē kā demokrātisku valsti). Lai gan mūsdienu Krievijas būtība ir tajā, ka autoritārā vara ne tikai nav uzbūvējusī strādājošu

varas nodošanas mehānismu, demokrātisku vai ne, bet ir arī iznīcinājusi visus institūtus personālistiska [varas] režīma labad. Turklāt par šī režīma atbalstītājiem ir kļuvuši 86% krievu [...] Nesenas piemērs ar virknes “Taisnīgās Krievijas” deputātu ierosinājumu atņemt valsts galvam tiesības vienpersoniski ieviest sankcijas pret citām valstīm parādīja: uz mēģinājumiem atjaunot institucionālās likumdevēja varas funkcijas negatīvi reaģēs ne tikai Kremli, bet arī 86% sabiedrības. Deputāti, kuri negrib būt “satrakoļies printeris”, kas balso par likumiem, kuri nolaiesti no augšas, bet patstāvīgs orgāns, pilnvērtīgs varas atzars, pateicoties propagandai televīzijā, tiek uzverti kā tautas ienaidnieki”⁵⁴.

Šāds varas centralizācijas process ir bijis Putinam personiski tikams: prezidents, kā skaidroja Krievijas pētnieks M. Galeoti, ir “ļoti greizsirdīgs varas dalīšanā”. Tas viņam ļāvis izvairīties no varas mantinieka meklēšanas savu līdzgaitnieku vidū, jo viņš nevēlas dot šādu varu kādam citam. Galeoti teica, ka neesot “lielāka karjeras iznīcināšanas veida, kā tikt apspriestam par iespējamo Putina sekotāju amatā”.⁵⁵

Putina “pazušanas” laikā Krievija viena reālā varas centra riskus neapzinājās pirmoreiz. Jau Putina pirmās inaugurācijas laikā Valsts dome bija vērsusies Konstitucionālajā tiesā ar lūgumu noskaidrot, vai valsts institūcijas un amatpersonas var pieprasīt informāciju par prezidenta veselības stāvokli. Tiesa šo lūgumu pēc būtības ignorēja, dodot nepietiekamu paskaidrojumu.⁵⁶ Atbilde nav apmierinājusi ne tikai Valsts domi, bet arī Konstitucionālās tiesas tiesnesi Nikolaju Vitruku, kurš paudis atšķirīgu viedokli, proti, ka “jautājums par valsts galvas veselību [...] iegūst arī sabiedriski un konstitucionāli nozīmīgu raksturu”⁵⁷. Domē pat tika iesniegts deputāta Sergeja Jušenkova federālā likuma projekts – saskaņā ar to jebkura no Federālās sapulces palātām būtu tiesīga iniciēt nepārejošas prezidenta rīcības spējas konstatēšanas procedūru

gadījumā, ja prezidents nepilda pilnvaras pilnā apjomā.⁵⁸ Abi ierosinājumi netika īstenoti.

Varas komunikācija, mediji un televīzijas tēlu paralēlā pasaule

Putina “pazušana” iezīmēja vairākas nopietnas problēmas varas komunikācijā. Izsmelošu un godprātīgu paziņojumu neesamība, kā jau tas raksturīgs nedemokrātiskām valstīm, sekmēja baumu un dezorientācijas atmosfēras radišanu. “*No slēgtība un negatīvība, pieredzes neesamība negaidītās situācijās [...] ir sen briedusi tēma. [...] Bet cilvēki, kuriem īpašos brīžos ir jāpieņem kaut kādi lēmumi, to nedara, jo nevēlas uzņemt atbildību.*”⁵⁹

Līdzīgi kā Krievijā ir pārveidota politika, pārmaiņas ir notikušas arī medijos. Federālie televīzijas kanāli, kuru auditorija ir 90% iedzīvotāju, ir ļoti nozīmīgs politisks instruments.⁶⁰ Pašsaprotami, ka šajā kontekstā nav iespējams runāt par medijiem kā alternatīvu varas sniegtajai informācijai, proti, visi mediji šajā krīzē atspoguļoja savu pilnīgo atkarību no varas sniegtās informācijas, tā arī nespējot pašu izteiktos minējumus pierādīt ar faktiem. “*Mums nav veidu, kā zināt, kas notiek Kremli. Putina pazušana un sekojošais informācijas vakuums vairāk nekā jebkas cits iepriekš notikušais skaidri parāda, ka ir tikai viens veids, kā informācija izkļūst no Kremļa: ja tā nāk no Putina vai viņa preses sekretāra.*”⁶¹

Daudzi analītiķi uzskata, ka Putins kļuva par paša radītā individuālā tēla upuri, joprojām neriskējot atklāt, ka ar viņu kaut kas varētu nebūt kārtībā. Telpas politiskiem manevriem trūka arī tādēļ, ka Putins tika atspoguļots ļoti bieži, jo Krievijas sabiedrība apliecinājumus par prezidenta darbību un klātesamību pārsvarā gūst no televīzijas. Putina īpašo lomu medijos ir tikai veicinājusi agresīvā Krievijas ārpolitika, Krimas aneksija un iebrukums Ukrainas austrumos. Šajos apstākļos televīzija teju

pilnībā ir zaudējusi savus tradicionālos uzdevumus, ēterā būvējot kādu citu, nereālu tēlu pasauli. R. Šakirovs velk paralēles ar medijiem padomju periodā: “*Es sajutu, ka mēs dzīvojam pilnīgos padomju laikos. Es dzīvoju Piemaskavā, un jebkurā bārā bija uzraksts: “Uzmanieties, uzdarbojas banda”. Cilvēki savā starpā par šo tēmu komunicēja, bet televīzijā par to nav nekā. Visi ir jau pieraduši pie paralēlās realitātes. Viņi ir pārstājuši paši sevi dzirdēt.*”⁶² Ironiskā kārtā šīs paralēlās pasaules īpaši uzsvērti atklājās arī Putina “pazušanas” laikā, norāda L. Ševcova: “[Putina “pazušanas” laikā pārraidītajā] Krimas dokumentālajā filmā Putins joprojām izskatās kā uzvarētājs⁶³, kurš izbauda draudēšanu Rietumiem savā Pasaules terminatora lomā. Paradoksāli, ka filma tika pārraidīta tieši tajā laikā, kad pasaule sāka interesēties, vai Putins ir miris, pierādot, cik ļoti nedroša viņa pozīcija patiesībā ir.”⁶⁴

Kas sekos pēc Putina aiziešanas?

Vairums ārvalstu mediju, bet jo īpaši analītiķi, pievērsās Putina pēctecības aspektam, izsakot dažādus vērtējumus par Putina “neaizvietojamību” paša radītajā sistēmā. “*Nemot vērā Krievijas izmēru, kodolarsenālu un reģionālo ietekmi, tās līdera aiziešanai būtu nozīmīgas sekas – vienalga, kurš [līderis] tas būtu. Bet Putina nāve būtu īpaši destabilizējoša. [...] Putins visus 15 gadus kopš savas iecelšanas brīža ir pavadījis, centralizējot valsts varu.*”⁶⁵

“*Putins nav vienīgais spēlētājs Krievijas politikā. Viņam ir daudz tuvu, pieredzējušu padomnieku, no kuriem vairāki varētu izpildīt galveno lomu Putina uzbūvētajā sistēmā. Viņa nāve vai rīcībnespēja būtu šokējoša, bet tai nav obligāti jārezultējas fundamentālās politiskās pārmaiņās,*”⁶⁶ uzskata starptautiskās drošības pētniece Emma Ešforda (*Emma Ashford*).

Tomēr vairums analītiķu atzīst Putina ēras beigas par, kā minimums, riskantām. “*Putina mantojums būs biedējošs, praktiski*

negatavs liberalizācijai. Tomēr diktatūras scenārijs arī izskatās apšaubāms: vispirms būtu jābūt pievilcīgai idejai, represīvam aparātam, kas šo ideju vēlētos iemiesot vairāk nekā savas intereses, un iedzīvotājiem, kuri gatavi nest upurus. Krievijai trūkst visu šo komponentu,⁶⁷ raksta L. Ševcova. Viņa uzskata, ka Putina atstātā “korupcijas un pagrimuma” sistēma būs pat vēl lielāks drauds nekā diktatūra.

Maša Gesena norāda, ka prezidenta monopolizētais lēmumu pieņemšanas process (un jo sevišķi īpašās tiesības īstenot lēmumus) ļauj Putinam izvairīties pat no idejas, ka var būt laiks pēc viņa. “Viņš ne tikai ir licis skaidri saprast, ka plāno būt prezidents visu savu atlikušo mūžu, bet viņš arī ir rīkojies saskaņā ar acīmredzamu ticību, ka šī dzīve ilgs mūžīgi.”⁶⁸

“Mēs gandrīz pilnīgi noteikti redzēsim rezultātu, kas būs daudz autoritārāks nekā Putina varas laiks. Ņemot vērā Krievijas ekonomiskās problēmas, Rietumu sankcijas un karu Ukrainā, iespējams, [tā] būs pat militāra hunta,”⁶⁹ paudis Dmitrijs Oreškins, proopozicionārs Maskavas analītiķis. Citiem vārdiem to saka arī J. Jofe: “Liberāļi ir satraukušies, un, kas savādi, cer uz Putina atkalparādīšanos. Pirms divām nedēļām viens no viņu galvenajiem līderiem tika noslepkavots. Otrs, Aleksejs Navalnijs, būtībā ir atzinis, ka opozīcija ir sterilizēta un marginalizēta. Un, ja Putins būs prom, viņi noteikti nebūs tie, kas pārņems varu. Tie būs īsti vīri.”⁷⁰ Par spīti šādiem apgalvojumiem, R. Kadirovs kā konkrēta versija nav nonācis Rietumu analītiķu redzeslokā. Gļebs Pavlovskis, krievu politikas zinātnieks un padomju disidents, Prezidenta administrācijas vadītāja padomnieks (1996–2011), pieļāvis strauju Kadirova ietekmes pieaugumu Putina nāves gadījumā. Viņš norādījis: “Kadirovs būtu spējīgs diktēt savus nosacījumus. [Tomēr] jaunās vadības figūras negribētu ar

viņu ielaisties, jo [tas] būtu smags pārbaudījums drošības dienestu lojalitātei.”⁷¹

Versija par “sliktāko” scenāriju ir populāra arī ārpus analītiķu aprindām. Tā, piemēram, žurnāls *National Review* atsaucas uz Nilu Ušakovu⁷², “etnisku krievu un (atklāti) pro-Putinisku Latvijas galvaspilsētas Rīgas mēru (un, dažu ieskatā, potenciālu “mazo zaļo mēru”)⁷³, kurš 2014. gadā tika aktīvi kritizēts par izteikumiem, ka “alternatīvas Putinam varētu būt vēl sliktākas”. Izdevums norāda, ka “var jautāt par šāda apgalvojuma izteikšanas motīviem, bet ne par pašu diagnozi. Ar marginalizētu “liberālo” opozīciju ir acīmredzamas briesmas, ka tas, kas nāks nākamais, patiešām var būt kas sliktāks”.

A. Meļņikovs precīzi skata Krievijas vēsturisko varas maiņas problēmu pašreizējo krīzes problēmu kontekstā: “[...] pati Putina pēkšņās aiziešanas iespējamība nozīmē neticami augstus riskus visai valstij, kura dzīvo karastāvoklī, daļēji izolācijā, slēgtā un uz sevi vērstā sistēmā bez [varas] institūtiem un varas nomaiņas mehānisma. Jau tas vien, ka sistēma, kur visus gala lēmumus pieņem viens cilvēks, var palikt rīcībnespējīga, bet vienmēr taču paliek arī risks, ka aiz pelēkajiem atnāks melnie.”⁷⁴

Putina “pazušanas” gadījums izraisīja plašas diskusijas, kuras caurvij apziņa par nespēju pārzināt un ietekmēt Kremli notiekošos procesus. Demontējis vai padarījis rīcībnespējīgus formāli pastāvošos varas institūtus ar noteiktām konstitucionālām funkcijām krīžu gadījumā, pārvērtis mediju par propagandas instrumentu un iznīdējis opozīciju, Putins arvien straujāk ved Krieviju nevienam (iespējams, arī pašam) nezināmā virzienā. Pat ja pieņem, ka Putina prombūtni šoreiz izraisīja visparastākā gripa, viņa “pazušana” ar visām tās sekām bija desmit dienu izmēģinājums precei, kuru sauc par Putina varas beigām.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ Ne mozhet Putin bolet' s takim torsom.
- ² Russia's Putin cancels planned visit to Astana – Kazakh source. Pieejams: <http://uk.reuters.com/article/kazakhstan-putin-idUKL5N0WD22420150311> (skatīts 14.01.2016.).
- ³ Vstrecha Putina, Nazarbaeva i Lukashenko v Astane perenesena na neskol'ko dneĵ. Pieejams: <http://tass.ru/politika/1819919> (skatīts 15.01.2016.).
- ⁴ Vladimir Putin s konca proshloj nedeli ne pojavljalsja na publike. Pieejams: <http://www.rbc.ru/politics/11/03/2015/550069bb9a7947fd834cec7e> (skatīts 16.01.2016.).
- ⁵ ELENA RYKOVCEVA. Na manezhe. Pieejams: <http://www.svoboda.org/content/blog/26894574.html> (skatīts 14.01.2016.).
- ⁶ Vēlāk to nomāca bēgļu krīze Vidusjūrā un terorisma uzliesmojumi Eiropā.
- ⁷ V Moskve ubit Boris Nemcov. Pieejams: <https://meduza.io/news/2015/02/28/v-moskve-ubit-boris-nemtsov> (skatīts 14.01.2016.).
- ⁸ Zhiv, zdorov, bolen, umer? Pieejams: <http://www.svoboda.org/content/transcript/26896116.html> (skatīts 14.01.2016.).
- ⁹ Kremlin says Putin healthy, dismisses illness rumors. Pieejams: <http://www.reuters.com/article/us-russia-crisis-putin-health-idUSKBN0M816620150312> (skatīts 15.01.2016.).
- ¹⁰ Vstrecha s Prezidentom Juzhnoj Osetii Leonidom Tibilovym. Pieejams: <http://kremlin.ru/events/president/news/47873> (skatīts 15.01.2016.).
- ¹¹ Ibidem.
- ¹² ALEKSANDR MEL'NIKOV. Putin propal iz vidu. Pochemu otsutstvie pervogo lica na publike – plohoj znak. Pieejams: <http://kapital-rus.ru/articles/article/276229/> (skatīts 16.01.2016.).
- ¹³ IVAN JAKOVINA. Zagadochnoe ischeznovenie Vladimira Putina. Pieejams: <http://glavcom.ua/articles/27350.html> (skatīts 16.01.2016.).
- ¹⁴ Peskov ob"jasnjaet sluhi ob otstavke Sechina i bolezni Putina vesennim obostreniem. Pieejams: <http://tass.ru/politika/1822551> (skatīts 15.01.2016.).
- ¹⁵ Peskov: so zdorov'em u Putina vse v porjadke, no povestka dnja naprjazhennaja. Pieejams: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2419802> (skatīts 16.01.2016.).
- ¹⁶ JAKOVINA, Zagadochnoe ischeznovenie Vladimira Putina.
- ¹⁷ Pieejams: <http://echo.msk.ru/programs/beseda/1509910-echo/> (skatīts 16.01.2016.).
- ¹⁸ Ibidem.
- ¹⁹ MEL'NIKOV, Putin propal iz vidu.
- ²⁰ Vstrecha s Predsedatelem Verhovnogo Suda Vjacheslavom Lebedevym. Pieejams: <http://kremlin.ru/events/president/news/47847> (skatīts 16.01.2016.).
- ²¹ What happened to Putin? Satirists run riot online. Pieejams: <http://www.reuters.com/article/us-russia-crisis-putin-idUSKBN0M918220150313> (skatīts 16.01.2016.).
- ²² Peskov oproverg sluhi o rozhdenii u Putina rebenka. Pieejams: <http://tass.ru/obschestvo/1827360> (skatīts 16.01.2016.).
- ²³ Ibidem.
- ²⁴ Peskov otkazalsja kommentirovat' mestonahozhdenie Putina. Pieejams: https://tvrain.ru/articles/peskov_otkazalsja_kommentirovat_mestonahozhdenie_putina-383926/ (skatīts 16.01.2016.).
- ²⁵ ALEKSANDR MIRIDONOV. Sindrom otsutstvija Putina. Pieejams: <http://www.fontanka.ru/2015/03/12/146/> (skatīts 16.01.2016.).
- ²⁶ Russia Seeks to Calm Speculation as Putin Meetings Scrapped. Pieejams: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-03-12/russia-seeking-to-calm-nerves-over-putin-after-meetings-scrapped> (skatīts 16.01.2016.).

- ²⁷ Peskov ob"jasnjaet sluhi ob otstavke Sechina i bolezni Putina vesennim obostreniem. Pieejams: <http://tass.ru/politika/1822551> (skatits 16.01.2016.).
- ²⁸ Putin schitaet, chto sluhi o ego plohom zdorov'e vygodny politicheskim opponetam. Pieejams: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/639645> (skatits 16.01.2016.).
- ²⁹ SHAUN WALKER. Putin makes first appearance in 11 days: 'It would be boring without gossip'. Pieejams: <http://www.theguardian.com/world/2015/mar/16/vladimir-putin-makes-first-public-appearance-amid-health-speculations> (skatits 16.01.2016.).
- ³⁰ JULIA IOFFE. This is why it's impossible for the Kremlin to lie about Putin's weird disappearance. Pieejams: <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2015/03/14/this-is-why-its-impossible-for-the-kremlin-to-lie-about-putins-weird-disappearance/> (skatits 16.01.2016.).
- ³¹ Bringt sie Putins Kind im Tessin zur Welt? Pieejams: <http://www.blick.ch/news/schweiz/tessin/heisses-geruecht-um-alina-kabajewa-bringt-sie-putins-kind-im-tessin-zur-welt-id3563547.html> (skatits 16.01.2016.).
- ³² A new baby, plastic surgery or ill-health? No, Putin disappeared because he's BORED. Pieejams: <http://www.express.co.uk/news/world/565307/Vladimir-Putin-disappearance-due-to-boredom-in-top-office> (skatits 16.01.2016.).
- ³³ IOFFE, This is why it's impossible.
- ³⁴ LILIA SHEVTSOVA. Has the Russian System's Agony Begun? Pieejams: <http://www.the-american-interest.com/2015/03/17/has-russias-agony-begun/> (skatits 17.01.2016.).
- ³⁵ MATTHEW KUPFER. Where Was Putin? Does It Matter? Pieejams: <http://www.themoscowtimes.com/opinion/article/where-was-putin-does-it-matter/517562.html> (skatits 16.01.2016.).
- ³⁶ SHEVTSOVA, Has the Russian System's Agony Begun?
- ³⁷ KIRILL MARTYNOV. Putin zhiv, vy umerli. Pieejams: <http://www.novayagazeta.ru/columns/67599.html> (skatits 16.01.2016.).
- ³⁸ Zagovor generalov? Pieejams: <http://aillarionov.livejournal.com/802959.html> (skatits 17.01.2016.).
- ³⁹ Šadi apzīmē politiķus (ierēdņus), kuri darbojas Krievijas drošības vai militārajās struktūrās, piemēram, Federālajā drošības dienestā.
- ⁴⁰ DANIEL VEKSLER. Vladimir Putin remains missing, and no one is sure what's going on. Pieejams: <http://qz.com/362981/vladimir-putin-remains-missing-and-no-one-is-sure-whats-going-on/> (skatits 17.01.2016.). Oslunds atsaucas uz Krievijas Federācijas (turpmāk – KF) prezidentu Vladimiru Putinu, Čečenijas republikas vadītāju Ramzanu Kadirovu, KF Iekšlietu ministriju, Igoru Sečinu (ierēdnis, naftas kompānijas *Rosneft* vadītājs, Putina līdzgaitnieks un nosacītās *Siloviku* frakcijas līderis), Sergeju Ivanovu (augsta līmeņa ierēdnis, atvaļinājies ģenerālpulkvedis, KF Prezidenta administrācijas vadītājs), KF Federālo drošības dienestu, Nikolaju Patruševu (Drošības padomes sekretārs, augsta ranga ierēdnis drošības struktūrās), Aleksandru Bortņikovu (Federālā drošības dienesta direktors), KF Federālo apsardzes dienestu un Sergeju Nariškinu (KF Valsts domes priekšsēdētājs).
- ⁴¹ SHAUN WALKER. Putin makes first appearance in 11 days: 'It would be boring without gossip'. Pieejams: <http://www.theguardian.com/world/2015/mar/16/vladimir-putin-makes-first-public-appearance-amid-health-speculations> (skatits 17.01.2016.).
- ⁴² IVAN JAKOVINA. Zagadochnoe ischeznovenie Vladimira Putina. Pieejams: <http://nv.ua/opinion/yakovina/zagadochnoe-ischeznovenie-vladimira-putina-38679.html> (skatits 17.01.2016.).
- ⁴³ LEONID BERSHIDSKY. Putin Disappears Like a Dictator. Pieejams: <http://www.bloombergview.com/articles/2015-03-12/putin-disappears-like-a-dictator> (skatits 17.01.2016.).
- ⁴⁴ MEL'NIKOV, Putin propal iz vidu.
- ⁴⁵ Ibidem.
- ⁴⁶ MARK GALEOTTI. No Coups Today... Pieejams: <https://inmoscowsshadows.wordpress.com/2015/03/14/no-coups-today/> (skatits 17.01.2016.).

- ⁴⁷ MARK GALEOTTI. No Coups Today... Pieejams: <https://inmoscowshadows.wordpress.com/2015/03/14/no-coups-today/> (skatīts 17.01.2016.).
- ⁴⁸ Ibidem.
- ⁴⁹ SHEVTSOVA, Has the Russian System's Agony Begun?
- ⁵⁰ MIRIDONOV, Sindrom otsutstvija Putina.
- ⁵¹ IOFFE, This is why it's impossible.
- ⁵² MASHA GESSEN. Vladimir Putin's absence proves chaos will be his only successor. Pieejams: <http://blogs.reuters.com/great-debate/2015/03/17/vladimir-putins-absence-proves-chaos-will-be-his-only-successor/> (skatīts 17.01.2016.).
- ⁵³ MEL'NIKOV, Putin propal iz vidu.
- ⁵⁴ Ibidem.
- ⁵⁵ AMANDA TAUB. The very scary reality behind the silly rumors of Putin's death. Pieejams: <http://www.vox.com/2015/3/12/8205193/putin-death-rumors> (skatīts 17.01.2016.).
- ⁵⁶ MIRIDONOV, Sindrom otsutstvija Putina.
- ⁵⁷ Ibidem.
- ⁵⁸ Ibidem.
- ⁵⁹ Zhiv, zdorov, bolen, umer?
- ⁶⁰ MATT SCHIAVENZA. A Russia After Putin. Pieejams: <http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/03/a-russia-after-putin/387814/> (skatīts 17.01.2016.).
- ⁶¹ GESSEN, Vladimir Putin's absence.
- ⁶² Zhiv, zdorov, bolen, umer?
- ⁶³ 2015. gada 15. martā, gadu pēc Krimas anektēšanas, federālajā televīzijas kanālā *Rossija* tika pārraidīta tā dēvētā dokumentālā filma *Krym. Put' na rodinu* ("Krima. Ceļš uz dzimteni"), kurā pirmo reizi publiski tika izklāstīta Krievijas un Putina militārā iesaiste pussalas faktiskajā okupācijā. Filma tika pozicionēta kā ievērojams mediju notikums; īpaša nozīme tika pievērsta faktam, ka Putins filmā sniedz izvērstu un vaļširdīgu interviju par 2014. gada marta notikumiem.
- ⁶⁴ SHEVTSOVA, Has the Russian System's Agony Begun?
- ⁶⁵ SCHIAVENZA, A Russia After Putin.
- ⁶⁶ EMMA ASHFORD. Putin's disappearance: what was that all about? Pieejams: <http://europe.newsweek.com/putins-disappearance-what-was-all-about-315443> (skatīts 17.01.2016.).
- ⁶⁷ SHEVTSOVA, Has the Russian System's Agony Begun?
- ⁶⁸ GESSEN, Vladimir Putin's absence.
- ⁶⁹ What Would Happen To Russia If Putin Died? Pieejams: <http://www.vocativ.com/world/russia/happen-russia-putin-died/> (skatīts 17.01.2016.).
- ⁷⁰ IOFFE, This is why it's impossible.
- ⁷¹ What Would Happen To Russia If Putin Died?
- ⁷² ANDREW STUTTAFORD. Where's Vova? Pieejams: <http://www.nationalreview.com/corner/415422/wheres-vova-andrew-stuttaford> (skatīts 17.01.2016.).
- ⁷³ Raksta autora parafrāze par terminu "zaļie cilvēciņi", tas pirmoreiz tika lietots Krimas okupācijas laikā, attiecinot to uz karavīriem ar Krievijas armijas īpašumā esošo moderno militāro aprīkojumu, tērptus zaļās armijas uniformās bez atpazīstamības zīmēm, kuri faktiski istenoja Krimas pussalas okupāciju.
- ⁷⁴ MEL'NIKOV, Putin propal izvidu. Melņikovs šeit atsaucas uz bieži citētu frāzi no krievu fantastu Arkādija un Borisa Strugacku pazīstamā romāna *Trudno byt' bogom* ("Grūti būt dievam", 1964) – red. piez.

SUMMARY

The current article is dedicated to exploring the public absence of Vladimir Putin, the President of the Russian Federation, that took place in March, 2015, and caused confusion not only in Russia, but all over the Europe. By reconstructing “suspicious” indications of “absence” and the main reaction in public sphere (including opinions of foreign analysts), the article examines how the rumor and guesses concerning the capacity of Vladimir Putin started to spread across Russia.

It was March 5, 2015, when journalists for the last time saw Putin in person. After meeting with the Italian Prime minister Matteo Renzi, Putin was lost to the public eye for 10 days. Following the cancellation of various important, previously scheduled meetings both domestical and foreign was combined with oddities on the State TV channels (for example, recording of a week-old meeting with President that was simulated as “new”) caused an outburst of rumors concerning the health and the political capacity of the leader. Until March 12, no public information regarding the issue was provided. Then, the official denial of the rumors followed, yet without any details regarding the subject of public interest.

Absence of Russian President soon attracted international attention, as it occurred just two weeks after the assassination of the well-known leader of opposition Boris Nemtsov on February 27, 2015. He was murdered just a few meters from the walls of Kremlin, causing vigilance in Europe and the USA. The question of Russian aggression in Ukraine and international sanctions was still topical, as well. The disappearance of the Russian leader on the background of internal and external crisis created grounds for the opinion that an overturn could be taking place in Kremlin.

Despite the extensive range of different rumors, Western analysts argued in favour of two main versions: an illness of the leader and an overturn in Kremlin. For different reasons, both versions were seen as unlikely, yet most of the analysts agreed that even if the overturn was not taking place in Kremlin at the moment, Putin is losing control over various groups in power.

The conclusion reached within the article is that the 10-day-long absence of the leader from the public revealed the three main issues of Putin’s rule. Firstly, the centralisation of power gone so far that Putin himself is the only institution making the political news in the country. Secondly, nation’s dependency on the state media that has been purposefully turned into a propaganda machine and is managed manually by power elite. Thirdly, and it is the main issue in the context of the current article, the uncertainty about the future of Russia, when Putin’s rule for any reason ceases to exist.

Vēstures avots

Historical Document

Stāvoklis Rīgā 1919. gada jūnijā: Lielbritānijas misijas pulkvežleitnanta Harolda Aleksandra ziņojums

Situation in Riga in June 1919:

Report by Lieutenant-Colonel Harold Alexander, British Military Mission

Dokumentu publicēšanai sagatavojis, no angļu valodas tulkojis un komentējis

Translation and commentaries by

Ēriks Jēkabsons, Dr. hist.

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors
Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050

18. novembrī Rīgā tika proklamēta Latvijas Republika, taču tās Pagaidu valdību gaidīja vairāk nekā pusotru gadu ilga, sarežģīta militāra un politiska cīņa par valsts neatkarību un starptautisku atzīšanu. Turklāt bija jācīnās arī pret iekšējo sabrukumu, badu un katastrofālu sanitāro stāvokli. 1918.–1920. gadā Latvijas teritorijā sadūrās un, izpaužoties visdažādākajās formās, savstarpēji savijās topošās Latvijas Republikas, Padomju Krievijas un latviešu boļševiku, vācbaltiešu un karā sakautās, pazemotās Vācijas, pretboļševistiskās Krievijas jeb dažādu krievu pretlielniecisko spēku pārstāvju, jauno un atjaunoto kaimiņvalstu – Igaunijas, Lietuvas, Polijas un Somijas, savu neatkarību tā arī nesaglabājušo republiku – Baltkrievijas Tautas Republikas un Ukrainas Tautas Republikas, visbeidzot – Rietumu lielvalstu intereses (starp šīm pašām lielvalstīm dažkārt savstarpēji atšķirīgās formās). Īpaši sarežģīta bija situācija līdz 1919. gada jūlijam, kad pēc Cēsu kaujām nostiprinājās Kārļa Ulmaņa Pagaidu valdības iespaids. Līdz tam pastāvēja veselas trīs valdības ar saviem bruņotajiem spēkiem. 1919. gada 22. maijā Rīgu ieņēma vācu spēki, kas gandrīz pilnībā kontrolēja situāciju līdz pat jūnija beigām.

Aplūkojamā Latvijas vēstures posma izpēte diemžēl joprojām ir nepilnīga – izpētīti ir vienīgi vairāki atsevišķi jautājumi, taču daudzu tikpat būtisku jautājumu dziļāka analīze vai nu vispār nav uzsākta, vai ir nepietiekama. Turklāt minētais īpaši attiecas uz periodu līdz 1919. gada jūlijam vācu spēku kontrolētajā teritorijā, ieskaitot Rīgu. Tāpēc publicējam unikālu liecību no Stenforda Universitātes Hūvera institūta arhīva krājumiem (ASV) – divus Lielbritānijas misijas locekļa Harolda Aleksandra (*Harold Alexander*) ziņojumus par stāvokli Rīgā 1919. gada jūnijā. Ziņojumu autors, kurš Latvijā ieradies pirmo reizi, sniedz savai priekšniecībai informāciju par situāciju Rīgā – saimnieciskajiem apstākļiem un sociālo situāciju, redzēto pilsētas

ielās un izklaides vietās, attiecībām starp latviešiem un vācbaltiešiem –, turklāt samērā precīzi un visumā pareizi to novērtējot, arī ziņas par vācbaltiešu un vāciešu attieksmi pret pilsētā esošajiem Antantes lielvalstu virsniekiem u. c.

1891. gadā Londonā grāfa ģimenē dzimušais H. Aleksanders, kurš 1919.–1920. gadā bija cieši saistīts ar Latviju, izvēlējās militāro karjeru – 1911. gadā beidza Sendhērstas kara akadēmiju un uzsāka dienestu Īru gvardes pulkā. Viņš jau pašā Pirmā pasaules kara sākumā piedalījās kaujās Francijā, tika ievainots un apbalvots, vēlāk sasniedza majora dienesta pakāpi. 1918. gada oktobrī H. Aleksanders tika iecelts par korpusa virsnieku skolas priekšnieku. Karam beidzoties, 1919. gada sākumā, viņš atsaucās sava bijušā pulka biedra pulkvežleitnanta Stīvena Talenta (*Stephen Tallents*) aicinājumam un tā vadītās misijas sastāvā devās uz Poliju, savukārt 1919. gada maija beigās kopā ar S. Talentu karakuģi no Dancigas brauca uz Latviju. 7. jūnijā H. Aleksanders ieradās Rīgā un palika pilsētā līdz 19. jūnijam, kad saistībā ar krīzi miera sarunās Parīzē un nopietnajiem kara atjaunošanās draudiem Eiropā britu un amerikāņu misiju virsniekiem tika dota pavēle atstāt Rīgu un atgriezties Liepājā, kur viņi vairākas dienas pavadīja uz savu karakuģu klāja. H. Aleksanders gan devās uz Tallinu, no kurienes pa zemes ceļu jau jūlija sākumā atgriezās Rīgā un piedalījās pamiera sarunās starp vācu un igauņu-latviešu spēkiem. 27. jūlijā viņš tika iecelts par reorganizējamā landesvēra – Latvijas armijas Vācu zemes-sargu (faktiski – brigādes) komandieri Tukumā, no augusta beigām – Latgales frontē, turklāt palika šajā amatā līdz 1920. gada martam.¹ Maijā H. Aleksanders atgriezās Anglijā un turpināja militāro dienestu: 1934.–1938. gadā bija angļu karaspēka pavēlnieks Indijā, Otrā pasaules kara laikā komandēja armiju grupas Tunisijā un Itālijā, Sabiedroto karaspēku Vidusjūras rajonā, 1944. gadā tika paaugstināts par feldmaršalu, 1946.–1952. gadā bija Kanādas ģenerālgubernators. Miris 1969. gadā.²

Abi dokumenti (ziņojumi) publicēti vispirms oriģinālvalodā (angļu valodā, saglabājot rakstības īpatnības), pēc tam – latviešu tulkojumā ar komentāriem un skaidrojumiem.

1. dokuments. Lielbritānijas misijas pulkvežleitnanta H. Aleksandera ziņojums par situāciju Rīgā. Rīga, 1919. g. 8. jūn.

Report on Riga by Lt. Col. H. R. Alexander. June 8th, 1919.

Population 1.

- (a) before the war 516 000
- (b) at present time 225 000 (approx.)
 - re (a) 10% of population were Jews.
150 000 – 200 000 were Balts.
Remainder were Russians and Letts.
 - re (b) Owing to lack of reliable statistics it is impossible to state.

Industries 2.

- (a) Before the War
 - Dye Works
 - Saw Mills
 - Textile
 - Glass
 - Cement

Linseed Oil
 Cork
 Iron Foundries
 Manufacture of railway carriages
 India-rubber
 Alcohol
 Breweries
 Flax spinning
 Bricketeries

(b) at present time, the only factory working is the electric plant for lightning the City and running the train system.

When the Russians evacuated the city in 1915 they took all factory machinery with them.

Bolshevik Rule 3.

The people have suffered considerably under the Bolshevik regime, whose leader, Stotchka was particularly ferocious. It is estimated that 500 (approx.) of the people were shot, whilst 5000–6000 died from starvation, disease etc. There are few of the better class who have not been in prison.

Food condition. Up to Jan. 1st, during the German occupation 25 000 were getting free support, but when the Bolsheviks were in Riga, they gave free support cards to their friends, so now it is impossible to estimate how many people should have free support.

In two weeks a new “free support card” will be issued.

During Bolshevik regime – no food was allowed to be sold either in the shops or in the open market – but everyone had a bread card, and the people were fed through the kitchens.

Extra food was obtained by two ways:

- (a) By smuggling in food from the country districts
- (b) By dressing up as peasants and going into the country and obtaining it in exchange for jewellery, money etc.

The following are some interesting prices

(The Russian lb. is 400 grams)

Bread	18	roubles a lb.
Butter	130–150	R. “
Sugar	80	R. a lb.
Flour	35–40	R. a lb.

Food conditions to-day, 4.

There is still a very serious shortage of food and the prices are very high, but owing to American relief conditions are improving and prices are becoming lower.

(a) Some prices now:

Coarse White Flour ...	10	rb. a lb.
Rye Flour ...	7.50	“
Black Bread ...	8	“
Bacon	28	
Pork	24	
Poor Meat	12	

Butter	35-45	
Fish	6-8	
Potatoes	3	
Gritts	10	
Hens Eggs	2.50	
Ducks “	3,50	
Milk	6-6.50	rbs. a stoff
(Stof = 1.2 litres)		
Smoked Herrings	30 for 6	rbs.
Veal	13	rbs a lb.
Beef	13-17	rbs. a lb.
Salmon	40	rbs. a lb.
Sugar	16	“

(b) American Relief. The Americans have brought in the following amounts:

1200 tons of flour.

120 “ Bacon.

104 “ Condensed Milk.

31 tons of beans and cocoa have gone to child relief free.

(c) Card system. The system of cards is done on the index system and apparently works successfully.

There are 80 kitchens and they feed about 187 000 people.

Bread is bought at the shops and costs (1.20 rbs. for ? 5 lbs.) or 80 kopeks for a lb.

Soup was 50 kopeks a portion, but now costs 43 kopeks. A portion being ½ Stof.

Soup is made of the following:

30 grms. of gritts

10 “ vegetables

10 “ flour

10 “ meat cubes

alternately to the cubes, 13 poods of meat are put in for 7300 people.

Hospitals, Sickness, etc. 5.

There is a lot of sickness in Riga, especially amongst the children, who are suffering from rickets and other diseases due to malnutrition.

Spotted typhus and hunger typhus are also prevalent. Very little can be done owing to the scarcity of all medical requirements.

10-15 000 people under medical care.

Shortages 6.

There is a great shortage of everything – Especially:

(a) Linen and all kinds of clothing – (a suit of clothes costs 1000 roubles).

(b) Soap.

(c) Fuel.

(d) All luxuries such as tobacco etc. The price of any kind of cigarette is 2 roubles.

(e) Oils.

(f) Medical Stores.

(g) Leather. (Boots cost 300 roubles a pair).

Finacial state 7.

All banks are closed.

There is a shortage of small notes, with the result that 100 ruble note is difficult to exchange and is not wanted. The Czar Ruble is the most used.

1 Czar Ruble = 1 Est Rble.

or 1 Lett. “

1 Est. Ruble = 2 German Marks.

General Morale 8.

The people look very sallow and underfed, of course, the poor people look really ill.

There are very few shops open and there are not many people in the streets.

Tram cars are running, but finish at 6 p.m.

Everyone has to be in their houses by 8 p.m. unless they have special pass – even those with special passes do not go out after 8 p.m.

There are a very few horse cabs, but of these cabs, the horses are not so poor as might be expected.

The people are in great fear of Germans, who rule the town with iron discipline.

It seems likely, that if the Germans leave before any proper force is here that the Letts and the Balts will fight amongst themselves.

1. Iedzīvotāji.

a) pirms kara 516 000

b) pašlaik 225 000 (apmēram)

Pie a) 10% iedzīvotāju bija ebreji
150–200 000 bija vācbaltieši
Pārējie bija krievi un latvieši.

Pie b) uzticamas informācijas trūkuma dēļ minēto nav iespējams noteikt.

2. Rūpniecība.

a) Pirms kara

Krāsu ražošanas uzņēmumi

Zāģētavas

Tekstils

Stikls

Cements

Linsēklu eļļa

Korķi

Dzelzs lietuves

Dzelzceļa vagonu ražošana

Gumija

Alkohols

Alus darītavas

Linu vērpšana

Ķieģeļnīcas

b) pašreiz vienīgais uzņēmums, kas darbojas, ir elektrības iestāde, kura apgaismo pilsētu un nodrošina tramvaju sistēmu.

Kad krievi evakuēja pilsētu 1915. gadā, viņi aizveda sev līdzīgu visu fabriku iekārtas.

3. Boļševiku varas laiks.

Iedzīvotāji ir ievērojami cietuši no boļševiku režīma, kura līderis Stučka³ bija sevišķi nežēlīgs. Tiek rēķināts, ka 500 (apmēram) cilvēku ir nošauti un 5000–6000 nomira no bada, slimībām utt. Tikai nedaudzi no augstākajām kārtām nenokļuva cietumā.

Vairāki simti sieviešu no augstākajām kārtām tika uz vairākām nedēļām nosūtītas uz salām,⁴ un, kaut arī viņām bija ļoti maz pārtikas, nešķiet, ka viņām tās pietrūka daudz vairāk nekā pārējiem iedzīvotājiem.

Pārtikas situācija.

Līdz 1. janvārim Vācijas okupācijas laikā 25 000 saņēma pārtikas devas par brīvu, bet boļševiku varas laikā Rīgā viņi izsniedza brīvas pārtikas devu kartes saviem draugiem, tādējādi šobrīd nav iespējams pateikt, cik daudziem cilvēkiem pienāktos brīvas pārtikas devas.

Divu nedēļu laikā tiks izsniegtas jaunas “brīvas pārtikas devu” kartes.

Boļševiku laikā netika atļauts pārdot pārtiku ne veikalā, ne atvērtā tirgū, bet katram bija maizes kartiņa un zupas kartiņa, un cilvēki tika paēdināti virtuvēs.

Virsnormas pārtika tika iegūta divos veidos:

- a) Slepus ievēdot pārtiku no lauku rajoniem
- b) Pārģērbjoties par zemniekiem un dodoties uz laukiem, lai maiņas ceļā iegūtu pārtiku pret juvelierizstrādājumiem, naudu u. c.

Lūk, interesantu cenu saraksts:

(Krievu mārciņa ir 400 grami)

Maize – 18 rubļi par mārciņu

Sviests – 130–150 rbļ.

Cukurs – 80 rbļ. par mārc.

Milti – 35–40 rbļ. par mārc.

4. Pārtikas situācija šodien.

Joprojām pastāv ļoti nopietns pārtikas trūkums un cenas ir ļoti augstas, taču, pateicoties amerikāņu palīdzībai,⁵ apstākļi uzlabojas un cenas kļūst zemākas.

(a) Dažas pašreizējās cenas:

Rupjie baltie milti	10 rbļ. par mārc.
Rudzu milti	7,50
Rupjmaize	8
Speķis	28
Cūkgaļa	24
Sliktākas kvalitātes gaļa	12
Sviests	35–45
Zivis	6–8
Kartupeļi	3
Auzu pārslas	10
Vistas olas	2,50 [katra]
Piles olas	3,50 [katra]
Piens	6–6,50 rbļ. par stopu
(stops – 1,2 litri)	
Žāvētas reņģes	30 [reņģes] par 6 rbļ.
Teļa gaļa	13 rbļ. par mārc.
Liellopa gaļa	13–17 rbļ. par mārc.

Lasis 40 rbļ. par mārč.

Cukurs 16

(b) Amerikāņu palīdzība. Amerikāņi ir piegādājuši šādus krājumus:

1200 tonnas miltu

120 “ spēķa

104 “ kondensētā piena

31 tonna pupu un kakao izdalīta palīdzībai bērniem par brīvu

(c) Kartiņu sistēma. Kartiņu sistēma ir veidota saskaņā ar [trūkuma] rādītājiem un acimredzot darbojas sekmīgi.

Strādā 80 virtuves, un tās pabaro apmēram 187 000 cilvēku.

Maize tiek pirktā veikalos, un tā maksā (1,20 rbļ. par ? 5 mārciņām) jeb 80 kapeikas par mārciņu.⁶

Zupas deva maksāja 50 kapeikas, bet tagad maksā 45 kap. Deva ir ½ no stopa.

Zupas deva sastāv no:

30 gramu auzu pārslu

10 “ dārzeņu

10 “ miltu

10 “ gaļas kubiņu

Vai arī kubiņu vietā 13 pudi gaļas tiek izmantoti uz 7500 cilvēkiem.

5. Slimnīcas, slimības u. c.

Rīgā ir daudz saslimšanas gadījumu, īpaši starp bērniem, kas cieš no rahīta un citām slimībām, kuru iemesls ir nepietiekams uzturs.

Ir izplatīts arī izsitumu tīfs un vēdera tīfs.

Ļoti maz iespējams līdzēt, jo trūkst visu nepieciešamo medikamentu.

10 000 – 15 000 cilvēkiem tiek sniegta medicīniskā palīdzība.

6. Trūkstošās preces.

Pastāv visa [nepieciešamā] liels trūkums, sevišķi:

(a) Veļa un visa veida apģērbi (uzvalks maksā 1000 rubļu).

(b) Ziepes.

(c) Degviela.

(d) Visas luksusa preces, tādas kā tabaka u. c., jebkura veida cigaretes cena ir 2 rbļ.

(e) Eļļas.

(f) Ārstnieciskie līdzekļi.

(g) Ādas izstrādājumi. Zābaki maksā 300 rubļu pāris.

7. Finansiālā situācija.

Visas bankas ir slēgtas.

Vērojams mazā nomināla naudas zīmju trūkums, rezultāts ir tāds, ka 100 rubļu naudas zīmi ir grūti izmainīt un to nevēlas pieņemt. Cara rublis ir visizplatītākais.

1 cara rublis – 1 Ostrublis⁷ jeb 1 Latvijas rublis

1 Ostrublis – 2 Vācijas markas

8. Vispārējais morālais stāvoklis.

Cilvēki izskatās ļoti bāli un nepietiekami ēdināti, protams, trūcīgie cilvēki izskatās patiesi slimi. Atvērti ir tikai daži veikali, un uz ielām nav daudz cilvēku.

Tramvaji brauc, taču pārtrauc kustību plkst. 6 pēcpusdienā.

Plkst. 8 vakarā visiem jāatrodas savās mājās, ja viņiem nav izsniegtas speciālas caurlaides, un pat tie, kuriem ir speciālas caurlaides, neiet ārā pēc plkst. 8 vakarā.

Sastopami tikai ļoti nedaudzi ormaņu vezumi, taču šos vezumus velkošie zirgi nav tik slīktā stāvoklī, kā varētu sagaidīt.

Cilvēki ļoti baidās no vāciešiem, kas pārvalda pilsētu ar dzelzs disciplīnu.

Izskatās, ka gadījumā, ja vācieši aizietu, pirms šeit būtu kāds pienācīgs spēks, latvieši un vācbaltieši cīnīsies savā starpā.

2. dokuments. H. Aleksandera ziņojums par stāvokli Rīgā. Tallinā, 1919. g. 21. jūn.

General report on conditions in Riga by Lt. Col. Alexander

This report on my observations covers twelve days. I arrived in Riga on June 7th and left on June 19th.

Since my last report on June 10th economic conditions in Riga have been gradually improving.

1. Morale.

(a) The people look better and happier. Although there is nothing fresh to be bought in the shops, the streets are well peopled with people, especially the parks and boulevards. The grass in the parks is being cut and the gardens are being cared for.

More cafes and restaurants are opening. The well-known teashops were opened about a week ago, viz., the "A.T." at the end of the Alexander Prospekt and the Caffè Reinor. The latter is crowded every afternoon from 4 p.m. to 8 p.m. with German and Baltic officers and with demi-mondaines. Tea, coffee and cakes are sold, and there is a good orchestra.

This café is run by a Balt who came from Germany ten years ago. He served as an interpreter in the German army during the war, on the Western front. He appears very friendly towards British, although like the rest he states emphatically that Germany will never be able to live under the peace conditions, as these would involve her ruin economically.

Prices in all these cafes are much the same – three rubles per glass of chocolate or coffee and three rubles for a very ordinary cake.

A good meal can be procured at restaurants but at a very high price. A dinner of soup, fish, and meat costs anything up to 150 rubles a head. Wine can be bought but is very expensive. Rhine champagne is from 40-80 rubles a bottle. Very indifferent red and white wines can be bought at much the same price.

There are two cabarets open up to 4 a.m. viz., the "Frankfurt" and the "Victoria". These are filled solely with German officers and demi-mondaines, who spend their time in drinking champagne and dancing.

Tobacco is still a luxury, not be bought except at exorbitant prices, and then it is often of the very worst quality.

Nothing fresh, except food, has entered Riga, so that prices and shortages of other staples are much the same as in my last report.

Both Russian and German theatres are running, and concerts are being given in various halls.

Although there are many poor people in the city, very few beggars are seen in the streets. This is no doubt due to German administration.

Passes are still needed to be out at night, but during the last week the hour at which everybody must be indoors has been extended from six to 10 p.m.

2. Food and prices on the market.

Food prices are falling day by day. For example:

<u>June 7th</u>			<u>June 17th</u>		
Good veal	13	Rbls. a lb.	12	Rbls. a lb.	
Beef	13-17	Rbls. a lb.	12-14	Rbls. a lb.	
Best pork	25	Rbls. a lb.	22-24	“	a lb.

This is due to a two causes:

(a) Food is being brought in from the country. For example prices are much lower in Mitau, and the country districts. The Jews are trading by bringing in food to the city.

(b) The arrival of American foodstuffs.

Other examples:

<u>June 7th</u>			<u>June 17th</u>		
Eggs	2.50	Rbls. each	Eggs	1.50	Rbls. each
Butter	30.00	“ a lb.	Butter	14.00	“ a lb.
Fish	5-6	“	Fish	3-5	“

It is interesting to note that not all food prices in districts outside Riga are cheaper than in the city itself. For instance, butter in Wenden costs 25 Rbls. a lb. today, and tobacco is of worse quality and much more expensive.

3. Hospitals & Children's homes.

There are four large hospitals in Riga, all well filled with patients varying in age, the majority suffering from diseases caused by malnutrition. Here is a very well-run children's hospital, where the patients' age varies from three months to 14 years. These children are suffering from spotted typhus and rickets, due to lack of proper food. The great difficulty is to obtain medical requirements, especially soap. It is appalling to see the condition of most of these children, who are never likely to recover from the effects of their sickness. The Americans have done a great deal towards helping the children's hospital, and conditions are better now.

There are 18 different children's homes, mostly Lettish, but a few Baltic, the latter being infinitely better run, as regards discipline, cleanliness, cooking etc. There are also mixed establishments of Letts, Russians and Balts, varying in number. It is impossible to keep an accurate account of the number of sick, as they vary from day to day. The all-important necessities for the hospitals are:

1. Medical requirements, especially soap.
2. Proper food, milk especially.

Prisons.

I have nothing fresh to report as regards conditions, as noted in my last report.

Major Fletcher, in command at Riga, has fulfilled his promises of a fresh court, with the publication in the local papers of the members of the court, and names and cases of the accused. I now feel satisfied that conditions are satisfactory. The prisons are quite clean, discipline is good, and sanitary arrangements fair. There is also a promise of more and better food.

5. German rule in Riga.

(a) Attitude and Bearing

Riga is now entirely dominated by Germans. The streets are crowded by Prussians of many different regiments, mostly infantry, but also cavalry and gunners. Their discipline is improving every day, and their turnout is also much better. Their

attitude to Entente officers is openly hostile. It is novelty to obtain a salute from a private soldier. The men for the most part content themselves with scowling. The officers are much the same but more haughty. The following incidents are typical of their attitude:

- (i) When H.M.S. "Waterhen" was lying alongside the quai June 6th, a German officer collected a party of at least twenty private soldiers, and in the hearing of the British sailors declared her to be a captured German destroyer flying the British flag. This same officer repeated the same story to one of the "Waterhen"'s lieutenants. The story was later circulated round Riga by the German soldiery.
 - (ii) June 10th–12th a party of twenty collected outside the Hotel Petersburg, where the members of the American Food Mission and myself were stopping, and for several hours sang and played German patriotic songs. They were joined by a medical officer of the Guard Reserve Division.
 - (iii) On June 18th I entered the café of the Frankfurt Hotel about one a.m. No sooner I sat down than a German officer requested me to leave the restaurant. On my declining to do so several officers more or less drunk wished to create brawl. A fight was only prevented by a Prussian officer belonging to a Major Fletcher's staff, who wisely kept his brother officers quiet.
 - (iv) The Germans openly boast that the peace terms are quite impossible. Others say that even if they are forced to sign, it will make no difference, as they intend to join with Russia when possible, and then they will have their revenge on France and Britain.
 - (v) Their whole attitude may be summed up in the words: "We don't care what has happened in the West; we have won the war in the East".
- (b) Organization etc.
- (i) The Baltic Landeswehr headquarters is nearly all staffed by Germans. Its Commander, Major Fletcher, is Prussian, as well as his Chief of Staff and Adjutant. The Gendarmerie Chief, Lieut. Hoffman, is also Prussian. These officers however, have been exceedingly polite and obliging towards officers of Entente, and no obstacle has been put in the way of carrying out our work.
 - (ii) The Esplanade, which is a large parade ground in the middle of the town, is used all morning for drilling the Baltic recruits. Squads of these new recruits, partly equipped in German uniforms, are learning arm drill, squad drill, and machine-gun drill, as well as route-marching. On the march they are taught to sing the German patriotic songs. Their age varies from 16 years to over 30. Many boys of fourteen are used as couriers and wear the feldmutzer with German and Prussian cockade. All recruits are drilled by German officers and non-commissioned officers. They are for the most part excellent material for the making of soldiers and are very keen.
 - (iii) The German troops proper are used as police, sentries, etc. and do a good deal of route marching. Some German troops, with machine-guns and artillery, left Riga on the night of June 18th, but I am unable to ascertain what number or of what regiments. They were moving East or North-East.
 - (iv) The Germans have an armoured car, with a light field gun (77 mm) and two machine-guns. This is occasionally driven at full speed through the town, with

its full compliment of gunners in steel helmets and with an iron cross painted on the outside of the car. This is obviously done to impress the inhabitants of Riga.

6. The Balts.

I should say that nearly all Balts of serviceable age have been mobilized. Even the elderly men wear the Baltic military cap. – A German cap with the light blue band and the Baltic cockade of blue and white. Their attitude to the Letts is far from friendly. For example, if one asks a man if he is a Balt or a Lett and he happens to be a Balt, he will indignantly say “Of course I’m a Balt. The Letts are all Bolsheviks”. Nearly all Balts will say the same thing of the Letts. Their great fear, so they say, is that if the Germans leave, Bolshevism will return. They all agree, that the Letts will never be able to run their own country and that they will have to come under the influence of Russia or Germany. Their attitude is entirely sympathetic to Germany, and they declare that the Fatherland will never accept the peace terms.

Outwardly the Balts are quite friendly to the Entente. Some officers are quite agreeable, but make no advance to get on intimate terms with either British or Americans. To be saluted by a Balt soldier is not rare.

7. The Letts.

The Lets, especially the Lettish officers, are most sympathetic to the Entente, but especially towards Great Britain, to whom they look for every assistance.

(a) For example, Lieut. Jahnis Kihselis, who commands a company in Col. Ballod’s Lettish forces, told me the following incident. He told his company that he had some new uniforms, at which they all asked if they were British. On his replying in the negative they were greatly disappointed.

(b) Again, the British and Americans were asked to a Lettish concert on June 18th, and on the entering the hall were loudly welcomed most enthusiastically by over two thousand persons. Their attitude to the Germans is most hostile, and it is only with the greatest difficulty that the military authorities keep the soldiers from rising against their enemies. They intend at the very first opportunity to get their land free from the Balts and give it to their own countrymen. The Lett considers the Balt as a German with purely German sympathies. They are very dissatisfied with Needra’s government, which was put up by the Germans. For example, they say, “If we complain about anything to the Government, their answer is to blame the German military authorities who in their turn, when questioned, say, “We did this with the consent of your own government, so it is their fault.”

It is obvious, as the Letts point out, that Needra’s Government is merely a cloak behind which the German military are working. It is pathetic to see what little influence the Letts have in their own town of Riga.

8. Russians.

Prince Lieven, who commands the Russian forces, appears most friendly to the Entente, but he is greatly mistrusted by some Russian officers. I quote the case of six officers from Poland and three who belonged to a mission in the Ukraine, who escaped and worked up to Riga. I asked them if they would join Prince Lieven, but all unanimously refused. They were anxious to go to the Murman coast or join Kolchak, but would not join the Lieven forces as they distrusted their leader, accusing him of German sympathies. The Russian officers of Prince Lieven’s corps are not particularly well disposed to

the Entente. They say that Britain has promised them help, but has left them in the lurch to get on by themselves as best they can. This belief is unfortunate and if it spreads is likely to have very serious consequences in the future, as I am convinced from what I have seen that the Germans are doing all they can to get in with the Russians, so as to join up with them and make themselves indispensable to that country when conditions become more favourable. As I have pointed out, German officers openly boast of this.

Remarks

It is obvious that the Germans have no intention of voluntarily leaving Lettland. If forced to do so they will keep their grip on the country through the Balts whom they are organizing as quickly as they can. They hope eventually to join up with Russia and so gain what they have temporarily lost. The feeling of the Letts against the Germans and the Balts is most bitter and is growing worse every day, and will eventually end in serious trouble unless the Germans leave very soon. They would willingly hand over the whole country to the influence of Great Britain. I have no doubt that there is still a large Bolshevik element in Lettland, especially in Riga, and therefore it is essential for the Letts to be sufficiently organized and armed to maintain order.

Šis ziņojums par maniem novērojumiem Rīgā aptver 12 dienas. Es ierados Rīgā 7. jūnijā un izbraucu 19. jūnijā.

Kopš mana pēdējā ziņojuma 10. jūnijā ekonomiskā situācija Rīgā ir pakāpeniski uzlabojusies.

1. Morāle.

Cilvēki izskatās labāk un ir priecīgāki. Kaut arī veikalos nevar nopirkt neko svaigu, ielas ir diezgan pilnas ar cilvēkiem, sevišķi parki un bulvāri. Zāle parkos tiek nopļauta, un dārzi ir sakopti.

Ir atvērts vairāk kafejnīcu un restorānu. Apmēram pirms nedēļas tika atvērtas labi pazīstamās tējnīcas "A. T."⁸ Aleksandra prospekta⁹ galā un "Cafe Reinor"¹⁰. Pēdējā katru pēcpusdienu no plkst. 4 līdz 8 ir pilna ar vācu un vācbaltiešu virsniekiem, kā arī vieglas uzvedības sievietēm. Tiek pārdota tēja, kafija un kūkas, kafejnīcā ir labs orķestris. Šo kafejnīcu vada vācbaltietis, kurš ieradies no Vācijas pirms desmit gadiem. Kara laikā viņš dienējis kā tulks Vācijas armijā, Rietumu frontē. Viņš pret britiem izturas ļoti draudzīgi, kaut arī, tāpat kā pārējie, uzsvērti saka, ka Vācija nekad nevarēs pastāvēt ar [izvirzītajiem] miera nosacījumiem, jo tie to sagrautu saimnieciskā ziņā.

Cenas visās šajās kafejnīcās ir lielā mērā līdzīgas – trīs rubļi par šokolādes vai kafijas glāzi un trīs rubļi par ļoti vienkāršu kūku.

Restorānos var dabūt labu maltīti, taču par ļoti augstu cenu. Pusdienas – zupa, zivs un gaļa – maksā apmēram 150 rubļu vienai personai. Iespējams nopirkt vīnu, taču tas ir ļoti dārgs. Reinas šampanietis maksā 40–60 rubļu pudelē. Ļoti viduvējas kvalitātes sarkano un balto vīnu var nopirkt apmēram par to pašu cenu.

Darbojas divas kabarejas, kuras ir atvērtas līdz plkst. 4 no rīta – "Frankfurt"¹¹ un "Viktoria".¹² Tās ir pilnas tikai ar vācu virsniekiem un vieglas uzvedības sievietēm, kas pavada laiku, dzerot šampanieti un dejojot.

Tabaka joprojām ir greznība, ko var iegādāties tikai par pārmērīgām cenām, un arī tad tā bieži ir pašas sliktākās kvalitātes.

Nekas svaigs, atskaitot pārtiku, Rīgā nav ticis ievests, tāpēc cenas un nepieciešamāko preču trūkums ir lielā mērā tāds pats, kā minēju savā iepriekšējā ziņojumā. Darbojas gan krievu, gan vāciešu teātri, tāpat notiek koncerti dažādās zālēs. Kaut arī pilsētā ir daudz trūcīgu cilvēku, uz ielām redzami vienīgi daži ubagi. Tas, neapšaubāmi, pateicoties vācu administrācijai.

Joprojām nepieciešamas caurlaides, lai atrastos ārpus mājas naktī, taču pēdējā nedēļā laiks, kad visiem jāatrodas mājās, tika pagarināts no plkst. 6 līdz 10 vakarā.

2. Pārtikas cenas tirgū.

Pārtikas cenas krītas ar katru dienu. Piemēram:

<u>7. jūnijā</u>		<u>17. jūnijā</u>
Labā teļa gaļa	13 rbļ. mārc.	12 rbļ. mārc.
Liellopa gaļa	13–17 rbļ. mārc.	12–14 rbļ. mārc.
Labākā cūkgaļa	25 rbļ. mārc.	22–24 rbļ. mārc.

Tas izskaidrojams ar diviem iemesliem:

(a) Pārtika tiek piegādāta no laukiem. Piemēram, Jelgavā un lauku rajonos cenas ir daudz zemākas. Ebreji tirgojas, nogādājot pārtiku uz pilsētām.

(b) Amerikāņu pārtikas piegāde.

Citi piemēri:

<u>7. jūnijā</u>		<u>17. jūnijā</u>
Olas –	2,50 rbļ. katra	Olas 1,50 rbļ. katra
Sviests –	30,00 rbļ. mārc.	Sviests 14,00 rbļ. mārc.
Zivis –	5–6 rbļ. mārc.	Zivis 3–5 rbļ. mārc.

Interesanti atzīmēt, ka ne visas pārtikas cenas rajonos ārpus Rīgas ir zemākas nekā pašā pilsētā. Piemēram, sviests šodien Cēsīs maksā 25 rbļ. mārc., un tabaka ir daudz sliktākas kvalitātes un dārgāka.

3. Slimnīcas un bērnnunami.

Rīgā ir četras lielas slimnīcas, visas pilnībā pilnas ar dažāda vecuma pacientiem, kas lielākoties slimo ar kaitēm, kuras izraisa nepietiekams uzturs. Ļoti labi tiek vadīta bērnu slimnīca, kurā ir pacienti vecumā no trim mēnešiem līdz 14 gadiem. Šie bērni slimo ar neatbilstoša uztura izraisītu izsitumu tīfu un rahītu. Ļoti grūti ir dabūt ārstnieciskos līdzekļus, sevišķi ziepes. Ir šausmīgi noskatīties, kādā stāvoklī ir lielākā daļa šo bērnu, šķiet, viņi nekad neatgūsies no slimību sekām. Amerikāņi ir daudz darijuši, lai palīdzētu bērnu slimnīcai, un tagad apstākļi ir uzlabojušies.

Darbojas 18 dažādi bērnnunami, galvenokārt latviešu, taču ir arī daži vācbaltiešu, pēdējie noteikti tiek nesalīdzināmi labāk vadīti disciplīnas, tīrības, ēdienu gatavošanas u. c. ziņā. Tāpat pastāv arī jaukta tipa iestādes, kurās ir dažāds latviešu, krievu un vācbaltiešu skaits. Nav iespējams konstatēt precīzu saslimušo skaitu, jo tas katru dienu mainās. Vissvarīgākās nepieciešamās lietas slimnīcām ir:

1. Ārstnieciskie līdzekļi, sevišķi ziepes.
2. Pienācīga pārtika, sevišķi piens.

4. Cietumi.

Man nav nekā jauna, ko ziņot par apstākļiem, kurus minēju savā pēdējā ziņojumā.¹³ Majors Flečers,¹⁴ Rīgas komandants, ir izpildījis savus solījumus reorganizēt tiesu, publicējot vietējā presē tiesas locekļu vārdus, kā arī apsūdzēto vārdus un apsūdzības. Tagad esmu apmierināts, jo apstākļi ir apmierinoši. Cietumi ir diezgan tīri, disciplīna laba, un sanitārie apstākļi vidēji. Tāpat ir solīts palielināt un uzlabot pārtikas devas.

5. Vācu vara Rīgā.

(a) Attieksme un uzvedība

Rīgā pašlaik pilnībā dominē vācieši. Ielas ir pilnas ar prūšiem no dažādiem pulkiem, galvenokārt kājniekiem, bet ir arī kavalēristi un artilēristi. Viņu disciplīna ar katru dienu uzlabojas, un viņu ekipējums arī ir daudz labāks. Viņu attieksme pret Antantes virsniekiem ir atklāti naidīga. Saņemot militāru sveicienu no ierindas karavīra ir pārsteigums. Parasti viņi iztiek ar drūmu skatienu. Virsnieki izturas līdzīgi, tikai vairāk augstprātīgi. Viņu uzvedībai ir tipiski šādi incidenti:

- (i) Kad 6. jūnijā Viņa Majestātes kuģis "Waterhen" bija noenkurots ostas krastmalā, vācu virsnieks sapulcināja vismaz divdesmit ierindas karavīru grupu un, britu jūrniekiem dzirdot, paziņoja, ka tas ir sagrābts vācu iznīcinātājukuģis, kam uzvilks britu karogs. Tas pats virsnieks šo pašu stāstu atkārtoja arī vienam no "Waterhen" leitnantiem. Stāstu vēlāk Rīgā izplatīja vācu zaldāti.
- (ii) 10.–12. jūnijā divdesmit [vācu karavīru] grupa sapulcējās pie viesnīcas "Petersburg",¹⁵ kur bija apmetušies Amerikas Pārtikas misijas locekļi un es, un vairākas stundas dziedāja un spēlēja patriotiskas vācu dziesmas. Viņiem pievienojās gvardes rezerves divīzijas ārsts virsnieks.
- (iii) 18. jūnijā ap plkst. 1 naktī es iegāju "Frankfurt Hotel" kafejnīcā. Tikko es apsēdos, vācu virsnieks pieprasīja, lai atstāju restorānu. Kad es atteicos to darīt, vairāki virsnieki, vairāk vai mazāk piedzērušies, gatavojās sākt kašķi. Konfliktu novērsa tikai majora Flečera štābam piederīgs prūšu virsnieks, kurš saprātīgi savaldīja savus brāļus virsniekus.
- (iv) Vācieši atklāti lielās, ka miera nosacījumi ir pilnīgi nepieņemami. Citi izsakās, ka pat gadījumā, ja viņi tiks piespiesti [miera līgumu] parakstīt, tam nebūs nekādas nozīmes, jo viņi gatavojas, kad būs iespējams, apvienoties ar Krieviju, un tad viņi gūs revanšu pret Franciju un Lielbritāniju.
- (v) Kopumā visu viņu attieksmi var raksturot ar vārdiem: "Mūs neuztrauc, kas ir noticis Rietumos; mēs esam uzvarējuši karu Austrumos."

(b) Organizācija u. c.

- (i) Baltijas landesvēra štābs gandrīz pilnībā sastāv no vāciešiem. Tā komandieris majors Flečers ir prūsis, tāpat kā viņa štāba priekšnieks un adjutants. Žandarmerijas priekšnieks leitn. Hofmans arī ir prūsis. Tomēr šie virsnieki ir bijuši ārkārtīgi pieklājīgi un laipni pret Antantes virsniekiem, un mūsu darba izpildīšanai nav likti nekādi šķēršļi.
- (ii) Esplanāde, kas ir liels parāžu laukums pilsētas centrā, cauriem rītiem tiek izmantota Baltijas rekrūšu apmācīšanai. Šādus jauno rekrūšu vadus, daļēji ietērptus vācu uniformās, apmāca apieties ar ieročiem, soļot ierindā, apieties ar ložmetējiem, kā arī doties pārgājienos. Maršējot viņiem māca dziedāt patriotiskas vācu dziesmas. Viņu vecums svārstās no 16 līdz pāri par 30 [gadiem]. Daudzi 14-gadīgi zēni tiek izmantoti kā kurjeri un nēsā *feldmutze*¹⁶ ar vācu un prūšu kokardi. Visus rekrūšus apmāca vācu virsnieki un kara laika virsnieki. Rekrūšus lielākoties ir viegli sagatavot par karavīriem, viņi ļoti labprāt mācās.
- (iii) Īstais vācu karaspēks¹⁷ tiek izmantots kā policija, sargposteņi utt. un samērā daudz pavada ceļā marša gaitā. Vācu karaspēka daļas ar ložmetējiem un artilēriju izgāja no Rīgas 18. jūnija naktī,¹⁸ taču es nevaru pateikt, cik daudz un no kādiem pulkiem. Viņi virzījās uz austrumiem un ziemeļaustrumiem.

- (iv) Vāciešiem ir bruņots automobilis ar vieglo lauka lielgabalu (77 mm) un diviem ložmetējiem. Laiku pa laikam tas pilnā ātrumā braukāja cauri pilsētai ar visu apkalpi metāla bruņucepurēs un automobiļa ārpusē uzkrāsotu dzelzs krustu. Tas acīmredzami tiek darīts, lai iespaidotu Rīgas iedzīvotājus.

6. Vācbaltieši.

Man jāsaka, ka gandrīz visi vācbaltieši iesaukšanas gados ir tikuši mobilizēti. Pat vecāki vīri valkā baltiešu karavīru cepuri – vācu cepuri ar gaiši zilu aploku un zili balto baltiešu kokardi. Viņu attieksme pret latviešiem ne tuvu nav draudzīga. Piemēram, ja kāds cilvēkam jautā, vai viņš ir vācbaltietis vai latvietis, un, ja viņš ir vācbaltietis, tas sašutis atbildēs: “Protams, es esmu vācbaltietis. Latvieši visi ir boļševiki.” Gandrīz visi vācbaltieši par latviešiem sacis to pašu. Visvairāk viņi baidās, kā viņi saka, no tā, ka gadījumā, ja vācieši aizies, boļševisms atgriezīsies. Viņi visi ir vienisprātis, ka latvieši nekad nebūs spējīgi pārvaldīt paši savu valsti un tie nonāks Krievijas vai Vācijas iespaidā. Viņu nostāja liecina, ka tie pilnībā simpatizē Vācijai, un viņi deklarē, ka Tēvzeme nekad nepieņems miera nosacījumus.

Ārēji vācbaltieši ir diezgan draudzīgi pret Antanti. Daži virsnieki ir pavisam laipni, taču nesper nekādus tālākus soļus, lai nodibinātu draudzīgākas attiecības ne ar britiem, ne ar amerikāņiem. Saņemt [militāru] sveicienu no vācbaltiešu karavīra nav retums.

7. Latvieši.

Latvieši, īpaši latviešu virsnieki, izturas pret Antanti ar vislielākajām simpātijām, sevišķi pret Lielbritāniju, no kuras viņi cer sagaidīt visu iespējamo palīdzību.

- (a) Piemēram, leitn. Jānis Ķīselis,¹⁹ kurš komandē rotu pulkv. Baloža²⁰ latviešu spēkos, atstāstīja man šādu gadījumu. Viņš pateicis savai rotai, ka viņam ir dažas jaunas uniformas, un viņi visi [karavīri] jautājuši, vai tās ir britu uniformas. Pēc tam, kad viņš atbildējis noliedzīgi, visi bijuši ļoti sarūgtināti.
- (b) Tāpat briti un amerikāņi²¹ tika uzaicināti uz latviešu koncertu 18. jūnijā, un, ienākot zālē, vairāk par diviem tūkstošiem personu tos skaļi, ar lielāko sajūsmu sagaidīja. Viņu attieksme pret vāciešiem ir augstākā mērā naidīga, un vienīgi ar lielākajām grūtībām militārās varas iestādes attur karavīrus no sacelšanās pret ienaidniekiem. Viņi gatavojas pie pirmās izdevības atbrīvot savu zemi no vācbaltiešiem un atdot to saviem pašu tautiešiem. Latvietis uzskata vācbaltieti par vācieti ar tīri vāciskām simpātijām. Viņi ir ļoti neapmierināti ar Niedras²² valdību, ko izveidoja vācieši. Piemēram, viņi saka: “Ja mēs sūdzamies par kaut ko valdībai, tā atbild, ka jāvaino vācu militārās varasiestādes, kas, savukārt, kad tām kaut ko jautā, atbild: “Mēs izdarījam to ar jūsu pašu valdības piekrišanu, tādējādi tā ir viņas vaina.””

Skaidrs, kā norāda latvieši, ka Niedras valdība ir vienīgi aizsegs, aiz kura darbojas vācu militaristi. Žēl skatīties, cik mazs iespāids latviešiem ir viņu pašu pilsētā Rīgā.

8. Krievi.

Firsts Līvens,²³ kas komandē krievu spēkus, šķiet, ir noskaņots pret Antanti visaugstākā mērā draudzīgi, taču daži krievu virsnieki viņam stipri neuzticas. Es citēju, ko teikuši gan seši virsnieki, kas atbraukuši no Polijas, gan trīs, kas piederīgi misijai Ukrainā, bet izbēguši un nokļuvuši līdz Rīgai. Es viņiem jautāju, vai tie varētu pievienoties firstam Līvenam, bet sekoja vienprātīgs atteikums. Viņi vēlējās doties uz Murmanas krastiem²⁴ vai pievienoties Kolčakam,²⁵ bet neiestāsies Līvena spēkos, jo neuzticas to

vadītājam, apsūdzot viņu provāciskās simpātijās. Firsta Līvena korpUSA krievu virsnieki nav sevišķi labi noskaņoti pret Antanti. Viņi saka, ka briti apsolijuši tiem palīdzību, bet pametuši nelaimē, no kuras tiem jātiek ārā saviem spēkiem, kā paši prot. Šī ticība ir nelabvēlīga, un, ja tā izplatīsies, iespējams, nākotnē tai būs ļoti nopietnas sekas, jo no tā, ko esmu pieredzējis, esmu pārliecināts, ka vācieši dara visu, lai tuvinātos ar krieviem, lai apvienotos ar tiem un padarītu sevi vajadzīgus šai valstij, kad apstākļi kļūs labvēlīgāki. Kā jau es atzīmēju, vācu virsnieki ar to atklāti plātās.

Piezīmes.

Ir acīmredzams, ka vācieši nedomā brīvprātīgi aiziet no Latvijas. Ja viņi būs spiesti to darīt, viņi kontrolēs šo zemi ar vācbaltiešu palīdzību, kurus viņi organizē tik ātri, cik var. Viņi cer galu galā apvienoties ar Krieviju un tādā veidā atgūt to, kas uz laiku zaudēts. Latviešu noskaņojums pret vāciešiem un vācbaltiešiem ir ārkārtīgi naidīgs un ar katru dienu kļūst arvien naidīgāks, tas galu galā var beigties ar nopietnu konfliktu, ja vācieši ļoti drīz neaizies. Latvieši labprāt pieļautu, ka visa valsts nonāk Lielbritānijas ietekmē. Man nav šaubu, ka Latvijā joprojām ir stipra boļševiku ietekme, sevišķi Rīgā, un tāpēc latviešiem ir īpaši svarīgi būt pietiekami organizētiem un apbruņotiem, lai spētu uzturēt kārtību.

Avots: Hoover Institution Archives, American Relief Administration, European Unit, box 337, folder 5.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ Par H. Aleksandra darbību Latvijā sk.: EDGARS ANDERSONS. Latvijas vēsture, 1914–1920. Stockholm 1967, 462., 471.–472., 487.–488. lpp. u. c. Nozīmīgas atmiņas par savu darbību H. Aleksandra tulka amatā atstājis bijušais Latvijas armijas Virspavēlnieka štāba virsleitnants Kārlis Lauciņš, tomēr arī viņš runā vienīgi par dienestu Vācu zemessargu štābā.
- ² Sk.: EIŽENS SKURUPLIS. Pulkežleitnanta Aleksandra un Landesvēra darbība Latvijā. In: Akadēmiskā Dzīve 1979, Nr. 21, 34.–42. lpp.; INTA PĒTERSONE (atb. red.). Latvijas Brīvības cīņas 1918–1920. Enciklopēdija. Rīga 1999, 302. lpp. u. c.
- ³ Pēteris Stučka (1865–1932), latviešu revolucionārs, PSRS valstsvīrs. No 1917. gada Padomju Krievijas tieslietu tautas komisārs, 1919. gadā bija Padomju Latvijas valdības vadītājs.
- ⁴ Boļševiku varas periodā Rīgā darbojās samērā neliela koncentrācijas nometne Zaķusalā, kuras apmērs un ieslodzīto skaits Rietumu presē un dažāda līmeņa sarakstē tika daudzārt pārspīlēts, acīmredzot šī iemesla dēļ arī H. Aleksanders pēc inerces padomju varas represijas saista ar “salām”.
- ⁵ No 1919. gada aprīļa palīdzību sniedza Amerikas Palīdzības administrācija (*American Relief Administration*), kuras pārstāvji maija beigās ieradās Rīgā un drīzumā sāka iedzīvotājiem izsniegt miltus un citas pārtikas preces. Sīkāk sk.: ĒRIKS JĒKABSONS. Amerikāņi Rīgā: Amerikas Palīdzības administrācija 1919. gada maijā–jūnijā, darbības pirmais posms. In: Latvijas Arhīvi 2013, Nr. 3/4, 113.–154. lpp. Pieejams: http://www.arhivi.gov.lv/sitedata/ZURNALS/zurnalu_raksti/113-154-Eriks_Jekabsons.pdf
- ⁶ Aprēķins šķiet neprecīzs, taču ziņojumā teksts ir tieši šāds, ar jautājuma zīmi.
- ⁷ Ostrublis – Vācijas okupācijas varas ieviests maksāšanas līdzeklis okupētajās teritorijās austrumos.
- ⁸ “A. T.” – restorāns un vēlāk arī kinoteātris Kaļķu ielā 10 (tagad Kaļķu iela 24).
- ⁹ Tagadējā Brīvības iela.

- ¹⁰ *Café Reinor* – t. s. Reinera kafejnīca atradās Zirgu un Vaļņu ielas stūrī.
- ¹¹ Frankfurte pie Mainas – viesnīca un izklaides iestādes Aleksandra (Brīvības) ielā 25; 19. gs. 70. gadu sākumā nams nojaukts.
- ¹² “Viktoria” – restorāns Brīvības un Dzirnau ielas stūrī.
- ¹³ Šis H. Aleksandera ziņojums numurēts ar ciparu “2”, 1. dokumentā publicēts 8. jūnija ziņojums bez numerācijas, kurā turklāt nav runas par redzēto Rīgas cietumos, bet šajā ziņojumā tiek minēts 10. jūnijā rakstīts ziņojums. Tādējādi jāpieņem, ka tāds pastāv, taču kopija netika nosūtīta ASV misijas pārstāvjiem, tāpēc tas nav atrodamas Hūvera institūta arhīvā.
- ¹⁴ Alfrēds Flečers (*Fletcher*, 1875–1959), Vācijas armijas majors. No 1919. gada 1. februāra līdz jūlijam bija Baltijas landesvēra komandieris, 1919. gada jūnijā arī Rīgas pilsētas militārās gubernators. Pēc tam atgriezās Vācijā.
- ¹⁵ Viesnīca “Petersburg” atradās Pils laukumā pretī Rīgas pilij.
- ¹⁶ *Feldmütze* (vācu val.) – Vācijas armijas karavīra lauka uniformas cepure.
- ¹⁷ Domātas t. s. Dzelzsdivīzijas vienības.
- ¹⁸ Tās devās uz Vidzemi, kur 19. jūnijā atsākās t. s. Cēsu kaujas ar Igaunijas armiju un tās sastāvā ietilpstošo Ziemeļlatvijas brigādi, vācu Dzelzsdivīzijas daļas uzbruka Limbažu virzienā.
- ¹⁹ Jānis Ķiselis (1897–1941), Latvijas armijas virsnieks, policijas ierēdnis. No 1918. gada decembra virsnieks Latvijas Pagaidu valdības bruņotajos spēkos, no 1919. gada janvāra – landesvēra 1. atsevišķajā latviešu bataljonā, pēc tam brigādē. No 1919. gada 26. maija rotas komandieris Rīgas jaunformējamajos spēkos, no augusta – armijas Virspavēlnieka štābā. No 1919. gada decembra līdz 1920. gada aprīlim militārais atašejs Londonā. 1920. gada septembrī atvaļināts, kapteinis. No 1923. gada policijas dienestā, aprīņķa, iecirkņa priekšnieks Rīgā, no 1935. gada Iekšlietu ministrijas Administratīvā departamenta policijas inspektors. Pēc valsts okupācijas apcietināts, nogalināts Rīgas Centrālcietumā 1941. gada jūnijā. Lāčplēša Kara ordeņa kavalieris.
- ²⁰ Jānis Balodis (1881–1965), Latvijas armijas ģenerālis, vēlāk – valstsvirvs. No 1919. gada marta landesvēra 1. latviešu bataljona, pēc tam brigādes, no 1919. gada jūlija Latvijas armijas Vidzemes divīzijas komandieris. No 1919. gada oktobra līdz 1921. gada aprīlim armijas virspavēlnieks, 1931.–1940. gadā kara ministrs. 1940.–1956. gadā padomju apcietinājumā. Miris Rīgā.
- ²¹ Rīgā šajā laikā atradās gan ASV delegācijas miera konferencē sūtītā misija, gan Amerikas Palīdzības administrācijas misija.
- ²² Andrievs Niedra (1871–1942), mācītājs, rakstnieks, politisks darbinieks. Pēc 1919. gada 16. aprīļa vāciešu organizētā apvērsuma provāciskās valdības Ministru prezidents (jūlija sākumā valdība izbeidza darbību). No 1919. gada bijis emigrācijā Vācijā, Polijā (Viļņā), pēc atgriešanās Latvijā un izraidīšanas 1924. gadā atkal devies uz Vāciju. Atgriezās vācu okupācijas laikā, miris Rīgā.
- ²³ Anatols Līvens (1873–1937), firsts (kņazs) Kurzemes guberņā, Krievijas armijas kavalērijas rotmistrs. No 1919. gada janvāra landesvēra krievu nodaļas komandieris, 22. maijā nodaļa piedalījās Rīgas ieņemšanā, kaujās ievainots. No 6. jūnija krievu brīvprātīgā korpusa pavēlnieks, jūlijā ar karaspēka daļu devās uz Krievijas Ziemeļrietumu brīvprātīgo (N. Judeņiča) armiju, kur komandēja divīziju. Miris Latvijā.
- ²⁴ Murmanas krasti (*Murmanskij bereg*) – Barenca jūras piekrastes apgabals Krievijā, Murmanskas apgabalā. Aplūkojamajā laikā tur notika cīņas starp Sarkano armiju un pretlieliniecisko Krievijas Ziemeļu brīvprātīgo armiju, ko atbalstīja Lielbritānija.
- ²⁵ Aleksandrs Kolčaks (1874–1920), Krievijas Kara flotes admirālis, viens no ievērojamākajiem Krievijas pilsoņu kara pretlieliniecisko spēku pavēlniekiem, no 1918. gada novembra militārs diktators Sibīrijā.

Informācija

Information

**Pārvarot kolektīvās atmiņas zuduma plīvuru:
atskats starptautiskajā zinātniskajā konferencē
“Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas:
dokumentu izpēte un tās metodoloģija” 2015. gada decembrī**

Overcoming a Shroud of the Collective Memory Loss:
International conference “Control and Repressions of Totalitarian Society:
Research of the Documents and Its Methodology”,
December 2015, in Retrospect

Kristīne Jarinovska, Dr. iur.

VDK zinātniskās izpētes komisijas priekšsēdētāja vietniece juridiskās zinātnes jautājumos,
Latvijas Universitātes vadošā viespētniece, Konstitucionālo tiesību institūta valdes
priekšsēdētāja

2015. gada 15., 16. un 17. decembrī Liepājā norisinājās LPSR Valsts drošības komitejas (turpmāk – VDK) zinātniskās izpētes komisijas (turpmāk arī – Komisijas) organizētā starptautiskā zinātniskā konference “Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija”. Konferences norises vietas izvēlē komisija ievēroja 2015. gada 20. augustā Jūrmalā rīkotajā simpozijā “Divdesmit piektais gads bez VDK?” iedibināto principu – vietai jākalpo Komisijas organizētā sarikojuma satura efektīvākai uztverei. Sākot no konkrētām būvēm, kā Republikas un Toma ielas krustojumā esošā ēka, tautā saukta par Zilo brīnumu, un Liepājas Karostas cietums, beidzot ar konkrēto vidi un cilvēkiem, Liepāja paspilgtināja pētāmās dokumentētās informācijas aktualitāti un uzlika zinātniekiem lielāku atbildības nastu. Reizē tas atgādināja, ka VDK izpēte nedrīkst aprobežoties ar divu “diplomātu” saturu Miera ielā 85, Rīgā. Izvēlēta principa atbilstība sevišķi spilgti bija vērojama divu priekšlasījumu laikā, kad uzstājās *Mg. iur.* Linards Muciņš, iepazīstinot ar 1941. gada noziegumiem pret *ius cogens* normām, kuri veikti Zilajā brīnumā, un *Dr. hist.* Jānis Ķeruss, stāstot par bēgšanu zvejnieku laivās no Liepājas zvejnieku kolhoza “Boļševiks”. Referentu zinātniskā darba rezultātus vērtēja arī personas, kurām, esot tiešā saskarē ar analizēto notikumu lieciniekiem, ir izveidojies priekšstats par minētajiem gadījumiem. Savukārt Zilā brīnuma un Liepājas Karostas cietuma apmeklējums konferences ievadā uzsvēra gan atmiņu fiksēšanas nozīmi, gan zinātnieku atbildību par piemiņas vietu izveidi un saturisko piepildījumu. Izšķiršanos par labu Liepājai kā pirmajai vietai, kur VDK zinātniskās

izpētes komisija sniedz pirmo ikgadējo Ministru kabineta noteikto pārskatu par paveikto, novērtēja arī Liepājas pašvaldība – konferences atklāšanā atzinību izteica pilsētas domes priekšsēdētāja vietnieks Vilnis Vitkovskis.

Ievērojot konferences metodoloģisko uzsvāru un VDK zinātniskās izpētes komisijai dotā uzdeva satversmisko raksturu¹, konferenci 2015. gada 15. decembrī ievadīja *Dr. sc. pol.* asociētais profesors Ivars Ļjabs ar publisko lekciju “Satversmes ievadā iekļautais “totalitārisms” un “komunistiskais režīms”: ideju vēsture un transformācija. Likumdevēja LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijai noteiktais uzdevums”. Publiskā lekcija ievērojama ar to, ka pirmo reizi no politikas zinātnes viedokļa sniegta izvērstā un zinātniski pamatota Satversmes ievadā iekļauto jēdzienu “totalitārisms” un “komunistiskais režīms” kontekstuālā analīze². Izpratne par minēto jēdzienu ideju vēsturi, tās transformāciju un satversmisko nozīmi ir svarīga VDK zinātniskās izpētes sastāvdaļa, jo dod iespēju skaidrāk aptvert Komisijas uzdevumus un precīzāk izpildīt likumdevēja gribu.

2015. gada 16. decembrī, atklājot konferenci Liepājas daudzfunkcionālās koncertzāles “Lielais dzintars” *Civitas Nova*, Latvijas Universitātes rektors *Dr. habil. biol.* Indriķis Muižnieks izvērsti uzsvēra Komisijas darba svarīgumu un noslēgumā novēlēja “izprast, zinātniski izpētīt un dokumentēt pagātnes ēnas un rēģus”. Savukārt 12. Saeimas Budžeta un finanšu (nodokļu) komisijas priekšsēdētājs *Dr. math.* Kārlis Šadurskis izteica cerību, ka “Komisija atbrīvos Latvijas tautu no bailēm un ļaus dzīvot brīvi, bez bažām par pagātņi”. Konferences atklāšanas noslēgumā Komisijas priekšsēdētājs *Dr. hist., Dr. h. c. (LZA)* Kārlis Kangeris sniedza Komisijas darba gada pārskatu par 2015. gadu, kā to paredz Ministru kabineta 2014. gada 20. augusta rīkojuma Nr. 433 4. punkts, un ievadīja

starptautiskās zinātniskās konferences zinātnisko daļu.

Konference bija organizēta sešās daļās, ievērojot ziņojumu saturu un saistību ar citiem ziņojumiem.³

Pirmā sēde, ko vadīja Kārlis Kangeris, bija veltīta metodoloģiskajiem aspektiem, tajā ārvalstu eksperti un Komisijas priekšsēdētāja vietniece juridiskās zinātnes jautājumos *Dr. iur.* Kristīne Jarinovska analizēja pētniecības organizēšanu, pētniecības metožu izvēles nosacījumus, atklātības un slepenības aspektus. Otrajā sēdē Kristīnes Jarinovskas vadībā tika apspriestas Valsts drošības komitejas darbības, sadarbības ar VDK aspekti un attiecīgās rīcības sekas. Trešajā sēdē, ko vadīja *Dr. philol.* Eva Eglāja-Kristone, pamatā tika analizētas VDK piesegstruktūras, piemēram, Komiteja kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs, Valsts akciju sabiedrības “Intūrists” Rīgas nodaļa, VDK piesegā rīkotie sarīkojumi un VDK iesaistes metodes. Ceturtajā sēdē Solveiģas Krūmiņas-Koņkovas vadībā tika aplūkoti galvenokārt avotpētnieciski jautājumi.

Ar piekto sēdi 2015. gada 17. decembrī atsākās konferences darbs Hikes spīķerī, to vadīja *Dr. sc. comm.* Mārtiņš Kaprāns. Sēde bija veltīta krimināltiesiskiem un kriminālprocesuāliem jautājumiem. Visbeidzot konferences noslēguma sēdi vadīja *Dr. iur.* Jānis Lazdiņš, pievērošoties pamatā VDK dokumentārā mantojuma apzināšanas un saglabāšanas jautājumiem.

Konference ievērojama ar nozīmīgiem atklājumiem, zinātnieku neparastu vaļsirdību un asām diskusijām. Atklājumi rodami ziņojumos, ko, piemēram, sniedza Solveiģa Krūmiņa-Koņkova un Eva Eglāja-Kristone un viņu vadītās Latvijas Universitātes Fonda stipendiātes: Madara Brūnava, *Bc. hist.* Marta Starostina, *Mg. philol.* Agija Ābiķe-Kondrāte, *Bc. philol.* Signe Raudive. Pamatojoties uz Latvijas Nacionālajā arhīvā pieejamajiem dokumentiem,

pierādīta organizāciju un sarikojumu saistība ar VDK, noskaidroti iesaistes un kontroles mehānismi, apstrīdēti šķietami skaidrie jautājumi. Atbildi uz jautājumu, kā tika panākta vismaz samiernieciska attieksme no personām, ko politiķi mēdz dēvēt par “nācijas sirdsapziņu”, sniedz fakts, ka tām bija iespēja saņemt vairākas “privilēģijas”, tādas kā “orderis bērnu zābaciņu vai kurpu iegādei”, “bērnu veļa”, “kartupeļi”, jo tie “velnišķīgi dārgi”, “dzīvei nepieciešamie piederumi”. Iekļaušanās sistēmā kā līdzeklis, lai panāktu cilvēka cieņai atbilstošu dzīvesveidu, izrādījies tikpat efektīvs totalitārisma sabiedrības veidošanas līdzeklis kā reālas represijas.

Nozīmīgi atklājumi notikuši attiecībā uz sadarbības ar VDK fakta konstatāciju. *Mg. iur.* Juris Stukāns un Kristīne Jarinovska apgāza vairākus priekšstatus, kas izmantoti arī, lai novilcinātu VDK dokumentu atklātību. Aktuālā judikatūra atzīst VDK dokumentu īstumu, tostarp aģentūras kartotēkas patiesumu un īstumu. Šķērslī sadarbības fakta konstatēšanai rada sevišķi noteiktā procesa un ar to saistīto tiesību normu piemērošanas izpratnes trūkumi. Trūkumi sastopami visās procesa stadijās. Nereti tiesas spriedumos analizēts tikai tas, vai personas “apzināti sadarbojušās ar VDK”, proti, vai bijušās “VDK informatori” saskaņā ar likuma “Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu” 3. panta otro daļu, taču bez vēribas atstāts jautājums, vai personas ir bijušās “VDK darbinieki”: saskaņā ar šā panta pirmo daļu VDK darbinieki ir arī ārštata darbinieki – personas, kuras devušās piekrišanu slepenai sadarbībai ar VDK neatkarīgi no tā, vai tas noticis par atlīdzību vai bez atlīdzības, turklāt “VDK darbiniekiem”, tātad arī ārštata darbiniekiem jeb “aģentiem”, likumdevējs nav noteicis kritēriju “apzināti sadarbojušies”. Pati piekrišana slepeni kļūt par ārštata

darbinieku aizstāj nepieciešamību pēc apzinātas sadarbības kritērija obligātuma. Juris Stukāns vērsa uzmanību uz faktu, ka aģentūras kartotēka ir secīgi reģistrēta saglabātā reģistrācijas žurnālā, kurā atrodas ārštata darbinieku personas lietu numuri un kura attiecīgās daļas kopijas atrodas pārbaudes lietās.

Vairāki zinātnieki pauda neparastu vaļsirdību, atklājot, cik sarežģīti ir pat pieredzējušam zinātniekam veikt VDK izpēti, sevišķi tas attiecas uz VDK piesegstruktūrām un VDK rīkotajiem piesegsarikojumiem. To nosaka gan unikālā Latvijas situācija attiecīgo organizāciju vadībā, darbībā un darba organizācijā, gan arī šķēršļi VDK dokumentu apzināšanā un darbā ar tiem. Tikai pateicoties Ministru kabinetam, Komisijas locekļi un piesaistītie eksperti ir salīdzinoši privileģēti, jo atšķirībā no citiem zinātniekiem viņiem ir piešķirtas tiesības “veikt nepieciešamās dokumentētās informācijas fotografēšanu vai cita veida reproducēšanu bez atlīdzības šīs informācijas turētājam” un saņemt eksperta atzinumu par dokumentēto informāciju (Ministru kabineta 2014. gada 20. augusta rīkojuma Nr. 433 7. punkts). Rezultātā zinātniekiem ir iespēja atklāt iepriekš pieļautās neprecizitātes, tomēr, neapšaubāmi, Latvijas Nacionālajā arhīvā trūkstošie dokumenti un pētniecībai nepieejamie dokumenti, no kuriem daļa atrodas drošības iestāžu – Drošības policijas un Satversmes aizsardzības biroja – rīcībā, ļautu veikt pētījumus daudz iedarbīgāk, ātrāk un kvalitatīvāk.

Asas diskusijas izvērtās par Valsts drošības komitejas “likumības spēli”. *Dr. hist.* Gints Zelmenis ar uzskatāmiem piemēriem pierādīja, ka VDK iesaiste lietās faktiski neatbilda padomju “likumības spēles” noteikumiem, jo arī tad, kad procesuālās normas kriminālprocesa virzišanas kompetenci noteica citai institūcijai, VDK, pamatojoties uz “zvana tiesībām” un rakstveida rosinājumiem, varēja panākt kompetences

izmaiņas. Jānis Lazdiņš oponēja, norādot, ka VDK iesaiste bijusi noteikta un ka arī atkāpe no kompetenču sadalījuma uzskatāma par atbilstīgu "sociālistiskajai likumībai". Tāpat asas diskusijas izvērtās saistībā ar avotpētniecību, piemēram, Jānis Lazdiņš oponēja *Dr. hist. Inetai Lipšai*, norādot, ka tādu tiesību institūtu kā laulība nevar analizēt atrauti no tiesību normām un tiesu prakses.

Ārvalstu eksperti, lasot referātus un dotos pieredzē individuāli, vērsa uzmanību uz vairākiem svarīgiem Komisijas uzdevumu aspektiem. Piemēram, gan *Dr. hist. Aruns Bubnis (Arunas Bubnys)*, gan *Dr. hist. Mēliss Maripū (Meelis Maripuu)* atzina, ka Latvijai ir priekšrocības dokumentu pieejamības ziņā salīdzinājumā ar Lietuvu un Igauniju. Lietuvas eksperts ar nožēlu atzina, ka, līdzīgi kā Latvijā, arī Lietuvā bijusi Valsts drošības komitejas bibliotēka, tomēr atšķirībā no Latvijas tā ir lielā mērā izzagta jau 90. gados. Savukārt Igaunijas eksperts norādīja, ka, salīdzinot situāciju Baltijas valstīs attiecībā uz Valsts drošības komiteju, parasti netiek ņemtas vērā palikušās dokumentu masas atšķirības. Abi Baltijas valstu eksperti aizrādīja, ka, īstenojot Eiropas Savienības politiku par fizisko personu datu aizsardzību un informācijas atkalizmantošanu, rodas šaubas par šādas rīcības racionālo un tiesisko pamatojumu, jo tā tiek likti nopietni šķēršļi vēstures izziņai. Sevišķu uzmanību M. Maripū vērsa uz informācijas atklātības principiem pretēju rīcību, ierobežojot pieeju iepriekš brīvi pieejamiem dokumentiem un kavējot arhīva dokumentu sistematizāciju. Rezultātā daudzi jautājumi, ko Latvijas zinātnieki, kā Eva Eglāja-Kristone ar savu zinātnisko grupu, ir aktualizējuši, citās Baltijas valstīs nav pat identificēti. Iespējams, tajā, ka Igaunijā ir relatīvi zema interese par Valsts drošības komiteju, ir vainojams nevis sabiedrības izligums un padomju okupācijas norišu aktualitātes zudums, bet gan grūti

pieejamā informācija un tas, ka universitātes nepietiekami motivē veikt zinātnisko izpēti.

Gan topošajiem zinātniekiem, gan arī zinātniekiem pilnbriedā vērā ņemams bija *Ph. D. Džefrija Sveina (Geoffrey Swain)* aizrādījums: VDK dokumentu izpētē jāpatur prātā, ka dokumentu saturs jāskata kopškarā ar mērķi, kādēļ šāds dokuments tapis. Sevišķi analizējot pratināšanas protokolus, jāpievērš uzmanība detaļām. Protokolā minētais pratināšanas laiks var liecināt, ka dokuments ir tikai vispārīgs pārstāsts. Termins var liecināt, ka teksts ir izdomāts un pielāgots pratināšanas mērķim. Analizējot konferences dalībnieku ziņojumus, var secināt, ka šī norāde ir sevišķi derīga t. s. filtrācijas lietu analīzei. Dokumentu satura un atbilstības noskaidrošanai ne tikai jāvērs liecības, bet arī ar informācijas tehnoloģiju palīdzību un atbilstoši sistematizējot jāsalīdzina dotā informācija. Pratināšanas laiks, tulka piesaiste, liecinieki, tiesiskās sekas var būt pierādījumi pieņemumam, ka process ir noticis formāli, lai varētu piemērot piespiedu administratīvos līdzekļus. Vērā ņemams ir arī Igaunijas ārvalstu eksperta M. Maripū ieteikums pētniekiem apvienoties vismaz Baltijas valstu līmenī, pētot līdzīgus jautājumus, un veikt secīgu pētniecību, proti, ņemt vērā citviet pētīto un neuzskatīt valodas barjeru par attaisnojamu šķērslī kvalitatīvai un patiesi zinātniskai pētniecībai.

Ievērojams ir arī *Dr. habil. philol., Dr. hist. Borisa Sokolova (Boris Sokolov)* aizrādījums, ka pētniecībā jāņem vērā publicētie un nepublicētie, bet tomēr pētniecībai pieejamie Valsts drošības komitejas dokumenti. Pētniekiem ir jāpakāpjas uz savu priekšgājēju pleciem, lai sasniegtu izcilību – *Dr. hist. Jānis Taurēns*, sniedzot historiogrāfisku ieskatu par ceturtdaļgadsimtu ilgušajām publiskajām debatēm VDK dokumentu un to atklātības sakarā, sniedza nozīmīgu šāda apkopojuma piemēru.

Krievijas eksperts B. Sokolovs izteica arī gatavību atbalstīt komisiju dokumentu meklējumos. Iztirzājot avotpētnieciskos jautājumus, viņš norādīja, ka Valsts drošības komitejas pētniecībā jāņem vērā “centrs”, kā arī jābūt gataviem salīdzināt “centra” priekšrakstu izpildījumu. Tikai šādā veidā var pilnībā spriest par padomju totalitāri un autoritāri birokrātisko režīmu, kur likumības un institucionālās hierarhijas izpratne nav ne loģiska, ne racionāla.

Zinātniskās konferences noslēgumā Kārlis Kangeris informēja par lēmumu organizēt nākamo starptautisko zinātnisko konferenci 2016. gada 11., 12. un 13. augustā. Tā būtu veltīta divdesmit piektajai gadadienai, kopš izgāzās 1991. gada augusta pučs, kas tika organizēts ar ievērojamu PSRS Valsts drošības komitejas līdzdalību, un kad, Latvijas Republikai atgūstot faktisko neatkarību, tika likvidēta Valsts drošības komiteja Latvijā; konferencē tiktu atspoguļoti 2016. gada pirmā pusgada darba rezultāti. 2016. gada konferenci organizē komisijas administratīvā sekretāre Eva Eglāja-Kristone, kā arī rīcības komitejas locekļi Mārtiņš Kaprāns,

Solveiga Krūmiņa-Konkova, *Mg. sc. comp.* Ilmārs Poikāns un Gints Zelmenis. Ievērojot komisijas locekļu, piesaistīto Latvijas un ārvalstu ekspertu un redkolēģijas atsaucību, Komisijas vadība pauda gatavību arī 2016. gadā organizēt stipendiātu piesaisti ar Latvijas Universitātes Fonda starpniecību, lai rosinātu zinātnisko interesi par VDK izpētes jautājumiem. Visbeidzot, komisijas vārdā tās priekšsēdētājs pauda apņemšanos VDK zinātniskās izpētes komisijas 2015. gadā iegūtos pētījumu rezultātus, kas bija prezentēti arī starptautiskajā konferencē, publicēt ziņojumu veidā rakstu krājumā līdz 2016. gada februārim. Darbs Komisijā vismaz pusgada garumā un dalība ar konferenci saistītajos sarīkojumos, kā simpozijā un starptautiskajā konferencē, rosināja komisijas priekšsēdētāju sākt procedūru komisijas sastāva papildināšanai Ministru kabinetā, izvirzot komisijas personālsastāvā zinātniekus Gintu Zelmeni, Evu Eglāju-Kristoni, Ilmāru Poikānu, Didzi Šēnbergu, Inetu Lipšu un Juri Stukānu, kurus rekomendācijā valdībai ir vienbalsīgi atbalstījuši komisijas locekļi, kā arī zinātniskās institūcijas un Latvijas Universitātes rektors.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ Atbalstot 12. Saeimas deputāta Inta Dāldera (“Vienotība”) priekšlikumu likumprojekta “Par valsts budžetu 2016. gadam” otrajam lasījumam (141. priekšlikums), Saeima pamatojās uz iesniedzēja anotāciju, kur, cita starpā, minēts: *“Ievērojot, ka totalitāro režīmu un to noziegumu, tajā skaitā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā okupācijas režīma un tā noziegumu, nosodījums ir Satversmes ievadā nostiprināta pastāvīga valsts funkcija, nevis atsevišķs pētniecības projekts, to metodoloģiski un ideoloģiski pareizi ir atspoguļot kā atsevišķu apakšprogrammu totalitārā okupācijas režīma izpētei, šajā gadījumā – Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisijā Latvijas Universitātē.”* Pieejams: <http://titania.saeima.lv/LIVS12/saeimalivs12.nsf/0/22714BA1CC994100C2257F0B0041974D?OpenDocument>

² No juridiskās zinātnes viedokļa detalizēti Satversmes ievads analizēts: KRISTĪNE JARINOVSKA. The Preamble of the Satversme: the New Approach to Constitutional Self-Restraint. In: *Acta Juridica Hungarica* 55, 2014, Nr. 4, pp. 351–366; KRISTĪNE JARINOVSKA. Drafting the Preamble for the Satversme: A New Approach to one of the Oldest Still-Functioning Republican Basic Laws. In: *Vienna Journal on International Constitutional Law* 9, 2015, Nr. 2, pp. 253–271. Vispārīga Satversmes ievada analīze sniegta: RINGOLDS BALODIS. Latvijas Republikas Satversmes ievads. In: *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi.* Rīga 2014, 91.–135. lpp.

³ Starptautiskās zinātniskās konferences “Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija” programma un kopsavilkumi elektroniski (ISBN 978-9934-14-772-2) pieejami VDK zinātniskās izpētes komisijas mājaslapā. Pieejams: http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/vdkkomisija/VDK2015Liepajas_konferences_programma_LV_draft_5-01.pdf; http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/vdkkomisija/VDKkomisija_Liepajas_konference_kopsavilkumi_2015-12-28dec.pdf

Ziņas par autoriem / About Authors

Didzis Bērziņš (1983) ir Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas zinātņu katedras lektors un Sociālo un politisko pētījumu institūta pētnieks. Komunikācijas zinātņu doktors (LU, 2015). Viņa promocijas darbs veltīts holokausta nozīmei Latvijas sociālajā atmiņā. Zinātniskās intereses: sociālā atmiņa, nacionālā identitāte, nacionālsociālistu propaganda, mediju ētika, mediju atbildība un mediju kolaboracionisms.

Didzis Bērziņš (1983) is a lecturer at the Department of Communication Studies and a researcher at the Advanced Social and Political Research Institute, the Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Doctor of communication sciences (UL, 2015). His PhD thesis (UL, 2015) examines the meaning of the Holocaust in Latvia's social memory. His research interests include social memory, national identity, Nazi propaganda, as well as media ethics, media accountability, and media collaborationism.

Inesis Feldmanis (1949) ir Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors. Habilitētais vēstures doktors (LU, 1994), Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, Latvijas Vēsturnieku komisijas priekšsēdētājs. Apkopojošo monogrāfiju "Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis. 30. gadu otrā puse", "Latvijas vēsture. 20. gadsimts" (iznākusi arī krievu, angļu, vācu un franču valodā), "Latvija Otrajā pasaules karā", "Latvijas ārpolitika un diplomātija 20. gadsimtā" zinātniskais redaktors un līdzautors. Monogrāfiju "Vācbaltiešu izceļošana no Latvijas (1939–1941)" un "Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945): jauns konceptuāls skatījums" autors. Zinātniskās intereses: Latvijas valsts tapšana, Latvijas ārpolitika starpkaru periodā, Latvija Otrajā pasaules karā, vācbaltieši Latvijā, vācu politika Baltijā (1918–1945).

Inesis Feldmanis (1949) is a Professor at the Department of History and Archaeology, the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia. Habilitated doctor of history (UL, 1994). A full member of the Latvian Academy of Sciences. Chairman of the Commission of the Historians of Latvia. Editor and co-author of collective monographs "Foreign Policy and International Situation of Latvia: Second Half of the 1930s" (in Latvian), "History of Latvia in the 20th Century" (in Latvian, also in Russian, English, German, French), "Latvia in the Second World War" (in Latvian), "Foreign Policy and Diplomacy of Latvia in the 20th Century" (in Latvian). Author of recent monographs "Resettlement of Baltic Germans from Latvia (1939–1941) and "Latvia in the Second World War: New Approach". His research interests encompass the origins of Latvia's statehood, foreign policy of Latvia in the interwar period, Latvia during the Second World War, Baltic German minority in Latvia, German policy in Baltics (1918–1945).

Kristīne Jarinovska (1977) ir Konstitucionālo tiesību institūta vadītāja, vadošā pētniece Latvijas Universitātē. Rīgas Juridiskās augstskolas starptautisko un Eiropas tiesību maģistre. Studējusi doktorantūrā Rīgas Juridiskajā augstskolā un Parīzes X universitātē, juridisko

zinātņu doktore (LU, 2010). Bijusi valsts civildienesta ierēdne (1999–2009), Izglītības un zinātnes ministrijas valsts sekretāre, Tieslietu ministrijas Eiropas tiesību, metodoloģijas un sistematizācijas departamenta direktore, Valsts vides dienesta ģenerāldirektora vietniece, Tiesu namu aģentūras padomes priekšsēdētāja vietniece, Maksātspējas administrācijas sertifikācijas komisijas priekšsēdētāja. Periodisko izdevumu “Latvijas Vēstnesis”, “Jurista Vārds” un “Likums un Tiesības” redaktore. Zinātniskās intereses: konstitucionālās tiesības, Eiropas tiesības, informācijas atklātība, administratīvās tiesības, konkurences tiesības un valsts atbalsts, vides tiesības, intelektuālais īpašums, izglītības tiesības. Ar Ministru kabineta rīkojumu iecelta par LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas priekšsēdētāja vietnieci (2014).

Kristīne Jarinovska (1977) is *Dr. iur.* (UL, 2010), the Chair of the Institute of Constitutional Law, leading researcher at the University of Latvia. LLM, Riga Graduate School of Law, entered doctoral studies at the Riga Graduate School of Law, the University of Latvia, Université Paris X, holds the qualification of lawyer (2002). Previously a civil servant (1999–2009): the Secretary of State at the Ministry of Education and Science, Director of Department at the Ministry of Justice and Deputy Director General of the State Environmental Service, legal editor of official gazette of the Republic of Latvia. Her research interests include constitutional law, European law, freedom of information, administrative law, competition law and state aid, environmental law, intellectual property and educational law. She has been appointed by the Government of the Republic of Latvia as the Deputy Chair of Government Commission for KGB Research (2014).

Ēriks Jēkabsons (1965) ir Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors. Vēstures doktors (LU, 1995). 17 grāmatu (trīs no tām izdotas ārvalstīs) un 210 zinātnisku rakstu (apmēram puse no tiem publicēti 13 ārvalstīs) autors. Piedalījies 160 zinātniskās konferencēs. Latvijas Zinātnes padomes eksperts, Polijas un Rumānijas Nacionālās zinātnes padomes ārzemju eksperts, piecu Latvijas un 17 ārvalstu zinātnisko žurnālu redakcionāru loceklis. Viesprofesors Polijas un Ukrainas universitātēs. Apbalvots ar Polijas Zelta Nopelni krustu. 2012./2013. akadēmiskajā gadā *Fulbrighta Scholar Programme* stipendiāts Stenforda Universitātē. Zinātniskās intereses: Latvijas un reģiona politiskā un militārā vēsture 20. gadsimta pirmajā pusē.

Ēriks Jēkabsons (1965) is a Professor at the Department of History and Archaeology, the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia. Doctor of history (UL, 1995). Author of 17 books (3 of them published abroad) and 210 scientific articles (about half of them published in 13 countries), took part in 160 scientific conferences, expert of the Latvian Scientific Council, foreign expert of Polish, Romanian National Scientific Councils, a member of editorial board of 5 Latvian and 17 foreign scientific journals. Guest-professor at universities in Poland and Ukraine. Decorated with Poland's Gold Merit Cross, took part in Fulbright's Scholar Programme at Stanford University during academic year 2012/2013. Research interests: political and military history of Latvia and region, history of the first half of 20th century.

Uldis Krēsliņš (1966) ir Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks. Vēstures doktors (LU, 2001). Piedalās valsts pētījumu programmā “Latvijas vēsture: kultūrvēsturiskā vide un sociālpolitiskās norises Baltijas jūras reģiona kontekstā”. Autors monogrāfijai

“Aktīvais nacionālisms Latvijā 1922–1934” (2005). Zinātniskās intereses: Latvijas politisko partiju sistēma 20. gadsimta 20.–30. gados, politiskās ideoloģijas, nacionālās attiecības.

Uldis Krēsliņš (1966) is a researcher at the Institute of Latvian History, the University of Latvia. Doctor of history (UL, 2001). Participant of the State Research Program “History of Latvia: Historico-cultural Background and Socio-political Processes in the Context of Baltic Sea Region”. Author of monograph “Active nationalism in Latvia, 1922–1934” (in Latvian) (2005). His academic interests – system of political parties in Latvia during the 1920s – 1930s, political ideologies, ethnic relations.

Roberts Saulītis (1992) ir vēstures maģistrs (LU, 2015), Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes politikas zinātnes maģistra studiju programmas 1. kursa students. Pētnieciskās intereses: verdzības institūcija Dienvidu štatos un afrocentrisma fenomens. Maģistra darba tēma – “Melnādaino nacionālisms Obamas administrācijā”.

Roberts Saulītis (1992) holds a MA degree in history (UL, 2015). He is currently in his first year of the Political Science Master’s degree programme at the Faculty of Social Sciences, the University of Latvia. His research interests encompass the model of slavery in Southern States and the phenomenon of Afrocentrism. The master’s thesis title is “Black Nationalism in Obama administration”.

Edvards Seliška (1982) ir Latvijas Republikas Aizsardzības ministrijas Daudzpusējo attiecību un starptautisko organizāciju nodaļas vadītājs. Vēstures maģistrs (LU, 2009). Zinātniskās intereses: Latgales sociālekonomiskā vēsture, Polijas, Francijas, Dienvidslāvijas zemju jauno un jaunāko laiku politiskā vēsture.

Edvards Seliška (1982) is the head of Multilateral Relations and International Organizations Section, the Ministry of Defence, the Republic of Latvia. Master’s degree in history (UL, 2009). Research interests: Socioeconomic history of Latgale, modern and contemporary political history of Poland, France, Yugoslav countries.

Aivars Stranga (1954) ir Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors. Habilitētais vēstures doktors (LU, 1994). Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis, Latvijas Vēsturnieku komisijas loceklis. Apkopojošo monogrāfiju “Latvijas vēsture. 20. gadsimts”, “Latvija Otrajā pasaules karā”, “Latvijas ārpolitika un diplomātija 20. gadsimtā” līdzautors. Jaunākās monogrāfijas: “Ebreji Baltijā” un “Latvijas ārējie ekonomiskie sakari. 1919.–1940. gads”. Zinātniskās intereses: Latvijas ārpolitika starpkaru periodā, demokrātija un autoritārisms Baltijas valstīs, ebreju vēsture Baltijas valstīs.

Aivars Stranga (1954) is a Professor at the Department of History and Archaeology, the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia. Habilitated doctor of history (UL, 1994). A full member of the Latvian Academy of Sciences. A member of the Commission of the Historians of Latvia. Co-author of collective monographs “History of Latvia in the 20th Century”, “Latvia in the Second World War” (in Latvian), “Foreign Policy and

Diplomacy of Latvia in the 20th Century” (in Latvian). His recent monographs are “Jews in Baltic” (in Latvian) and “The Foreign Economic Relations of Latvia. 1919–1940” (in Latvian). His research interests include foreign policy of Latvia in the interwar period, democracy and authoritarianism in the Baltic states, Jewish history in the Baltic states.

Jānis Taurēns (1969) ir Latvijas Universitātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas asociētais profesors. Vēstures doktors (LU, 1999). LU Latvijas PSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisijas loceklis, Latvijas un Krievijas kopējās vēsturnieku komisijas loceklis. Patlaban piedalās nozīmīgā projektā – kolektīvas 3 sējumu monogrāfijas “Latvijas ārpolitika un diplomātija 20. gadsimtā” izstrādē. Zinātniskās intereses: Latvijas ārpolitikas vēsture, Latvijas politiskā vēsture kopš neatkarības atjaunošanas, Latvijas vēstures historiogrāfija.

Jānis Taurēns (1969) is an Associate Professor at the Department of History and Archaeology, the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia. A member of the Commission for Research of Latvian SSR State Security Committee of the UL. A member of the International Commission of the Latvian-Russian Historians. Doctor of history (UL, 1999). A co-author of the monograph “Foreign Policy and Diplomacy of Latvia in the 20th Century”. His research interests include history of Latvia’s foreign policy, political history of Latvia since restoration of independence, historiography of Latvian history.

Harijs Tumans (1967) ir Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Vēstures un arheoloģijas nodaļas profesors. Vēstures doktors (LU, 1996). Zinātniskā specializācija – antīkā vēsture. Pēdējā monogrāfija: “Varoņi un varonība Senajā Grieķijā”.

Harijs Tumans (1967) is a Professor at the Department of History and Archaeology, the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia. Doctor of history (UL, 1996). His scientific specialisation is the Ancient History. His latest monograph is titled “Heroes and Heroism in Ancient Greece” (in Latvian).

Alise Ozola (1992) ir vēstures bakalaure (LU, 2014), Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēstures maģistra studiju programmas 2. kursa studente. Maģistra darba tēma – “Latvijas Brīvības cīņu pieminēkļu atjaunošana (1987–1998)”. Pētnieciskās intereses: Latvijas 20. gadsimta vēsture, kultūras un mākslas vēsture, kultūras mantojuma aizsardzības jautājumi.

Alise Ozola (1992) holds a BA degree in History (UL, 2014), she is in her second year of the History Master’s degree programme at the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia. Her research interests include the 20th century history of Latvia, the history of art and culture, the issues of cultural heritage protection. The master’s thesis title is “Renewal of Monuments Dedicated to Latvian Freedom Battles (1987–1998)”.

Kristīne Zaļuma (1972) ir sociālo zinātņu maģistre bibliotēkzinātnē un informācijā (LU, 2011), Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centra Pētniecības sektora galvenā bibliogrāfe-pētniece. Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes doktorante. Promocijas darba tēma: “Vidzemes muižu bibliotēku kultūras mantojums (18. gs. – 20. gs. 20. gadi)”. Zinātniskās intereses: kultūras mantojuma aizsardzība, Latvijas muižu un bibliotēku vēsture.

Kristīne Zaļuma (1972) holds a master’s degree in social sciences (library science and information, University of Latvia, 2011), she is a senior bibliographer-researcher at the Research sector of Letonica and Baltic Center at the National Library of Latvia. Currently a doctoral programme student at the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia, working on the PhD thesis “Cultural Heritage of libraries in Manors of Vidzeme/Livland Region, 18th C. – 1920s”. Research interests include history of cultural heritage protection, manors and libraries in Latvia.

Toms Zariņš (1991) ir komunikācijas zinātņu bakalaura (RSU, 2014), Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēstures maģistra studiju programmas 2. kursa students. Maģistra darba tēma – “Kontrpropaganda PSRS kinomākslā: Rīgas kinostudijas mākslas filmas 1970. un 1980. gados”. Pētnieciskās intereses: Latvijas padomju okupācijas perioda vēsture un kultūras vēsture, mediju kritika un analīze.

Toms Zariņš (1991) holds a BA degree in communication science (RSU, 2014). He is currently in his second year of the History Master’s degree programme at the Faculty of History and Philosophy, the University of Latvia. His research interests encompass history of Latvia during the period of Soviet occupation and media studies. The master’s thesis title is “Counterpropaganda in Soviet Cinema: Feature Films of Riga Film Studio During 1970’s and 1980’s”.

Izdevējs: LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālrunis: 67034535

Iespiests SIA "Latgales druka"
Baznīcas ielā 28, Rēzeknē, LV-4601
Tālrunis/fakss: 64625938